

**МОРАЛ И ЕТИКА
НА
РАВЕНСТВОТО И НЕРАВЕНСТВОТО
В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО
ОБЩЕСТВО**

Издателство „Авангард Прима“
София, 2018

Статиите в сборника представляват доработените доклади на участниците в Тринадесетата национална конференция по етика, посветена на темата: „Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество“. Този научен форум е проведен на 15 декември 2017 г. в РКИЦ – София.

Книгата се издава с любезното съдействие
на г-н Георги Пирински – депутат в Европейския парламент.

Съставители и научна редакция:

© Доц. Емилия Маринова, д-р по философия

© Проф. Максим Мизов, д.с.н.

Рецензенти:

Доц. д-р Станка Христова

Д-р Константин Пеев

ISBN 978-619-239-001-3

„Авангард Прима“, издател

София, 2018

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ СЛОВА	7
Максим Мизов	
РАВЕНСТВА И НЕРАВЕНСТВА.....	14
Георги Пирински	
ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС	17
Румяна Стоилова	
ВОСПРИЯТИЕ СОЦИАЛНОГО НЕРАВЕНСТВА И КОРРУПЦИИ В РОССИИ ОБЩЕСТВЕННЫМ СОЗНАНИЕМ	20
Сергей Д. Савин	
ВЪЗМОЖНО ЛИ Е МОРАЛНО РАВЕНСТВО В УСЛОВИЯТА НА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО НЕРАВЕНСТВО?	32
Васил Проданов	
РАВЕНСТВО И СПРАВЕДЛИВОСТ.....	46
Ангел С. Стефанов	
ЗА ОБЩОТО ИЗБИРАТЕЛНО ПРАВО КАТО НЕСПРАВЕДЛИВО НЕРАВЕНСТВО	55
Бисера Колева	
ОНТОЛОГИЧНИТЕ НЕРАВЕНСТВА – ГРАНИЦИ НА ЕТИЧЕСКИ ДОПУСТИМОТО	71
Богдана Тодорова	
СКРИТИТЕ КАПАНИ НА НЕРАВЕНСТВОТО.....	80
Борислав Градинаров	
БЪЛГАРСКОТО БИТИЕ В ПАРАЛЕЛНИЯ СВЯТ НА СТАТИСТИКАТА.....	88
Иван Кацарски	
ЗА БАНАЛНИЯ ХЮБРИС НА КОНСКАТА МУХА.....	101
Силвия Серафимова	

ИЛЮЗИЯТА ЗА ЛИБЕРАЛНА РАВНОПОСТАВЕНОСТ В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО	113
Ивка Цакова	
СЪЖИТЕЛСТВОТО НА РАВЕНСТВОТО И НЕТОЛЕРАНТНОСТТА. ЕСЕ ЗА РАЗРИВА МЕЖДУ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ И ДЕМОКРАТИЗЪМ В ЕВРОПА	123
Христо Христов	
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИМПЕРАТИВ СПРАВЕДЛИВОСТИ: МЕЖДУ МИНИМУМОМ И МАКСИМУМОМ.....	128
Одинцова Алёна Алексеевна	
ЭТИКА ГЛОБАЛЬНОГО (НЕ)РАВЕНСТВА: НООСФЕРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ОСНОВНОГО МОРАЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ	142
Григорий Станиславович Смирнов, Дмитрий Григорьевич Смирнов	
„НАЗАЕМ БРАШНО, ТЪПКАНО СЕ ВРЪЩА” – ЕДНО МОРАЛНО РЕГЛАМЕНТИРАНО НЕРАВЕНСТВО	159
Валентина Драмалиева	
ПРИНЦИПИ НА ПРОЕКТНОТО ФИНАНСИРАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ: НЕ/РАВЕНСТВА В ДОСТЪПА ДО ПРОИЗВОДСТВО НА ЗНАНИЕ	173
Ива Куюмджиева	
ИЛЮЗИЯТА „РАВЕН ШАНС” В ПРЕХОДА.....	183
Надя Велчева	
МОРАЛНИ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ДЕТСКАТА БЕДНОСТ И НЕРАВЕНСТВО В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО	194
Силвия Пенчева	
НЕРАВНОПОСТАВЕНОСТ НА МЪЖЕТЕ И ЖЕНИТЕ ПРИ ВЪЗРАСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ	204
Геновева Михова, Пенка Найденова	

ЕЙДЖИЗЪМ – СТЕРЕОТИПИ, ДИСКРИМИНАЦИЯ, СВЪРЗАНИ С ВЪЗРАСТТА И ОСТАРЯВАНЕТО	220
Росица Георгиева	
КАТЕГОРИЯТА „ДЕЦА В РИСК” – МЕЖДУ НЕРАВЕНСТВОТО И ВЪОБРАЖЕНИЕТО	233
Любослава Костова	
ВЪЗМОЖНА ЛИ Е ИНТЕГРАЦИЯТА НА РОМИТЕ?!.....	245
Таня Неделчева	
НЕВИДИМИЯТ БЯЛ СУПРЕМАСИЗЪМ.....	259
Димитър Ганов	
ЕТИКА НА НЕРАВЕНСТВОТО: ИЗЛИШНИТЕ ХОРА	269
Милена Личева	
ИНВАЛИДНОСТТА КАТО ИЗТОЧНИК НА СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА В ЗДРАВЕТО	278
Божидар Ивков	
ЕТИКАТА НА РАВНОПОСТАВЕНОСТ КЪМ ХОРАТА С ТРАНСПЛАНТАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ	290
Румяна Крумова-Пешева	
ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРСКОТО КНИГОИЗДАВАНЕ – СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА И ТЕНДЕНЦИИ.....	300
Карамфил Манолов	
ГРАДСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ – ЕДНА АЛТЕРНАТИВА ЗА РЕДУЦИРАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ НЕРАВЕНСТВА И ИЗКЛЮЧВАНЕ	312
Албена Накова	
ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА НЕРАВЕНСТВАТА: „ОТВОРЕНИ ИНОВАЦИИ” ЗА РЕВИТАЛИЗАЦИЯ НА МЕЖДУБЛОКОВИ ПРОСТРАНСТВА	325
Вяра Ганчева	
ГРАЖДАНСКА /НЕ/АКТИВНОСТ – ЕКОЛОГИЧНА /НЕ/СВОБОДА.....	337
Даниела Василева	

РАВЕНСТВО И НЕРАВЕНСТВО: ФЕМИНИСТКИ ПЕРСПЕКТИВИ	348
Татяна Батулева	
СУБЕКТИВНАТА ПРЕДСТАВА ЗА СЕБЕ СИ В КОНТЕКСТА НА СОЦИАЛНОТО РАВЕНСТВО / НЕРАВЕНСТВО	359
Манол Манолов, Маргарита Бакрачева	
ИГРА СЪС СЪКЛЕНИ ТОПЧЕТА – РАВНОПОСТАВЕННОСТТА КАТО УСЛОВИЕ ЗА МОРАЛНО РАЗВИТИЕ	373
Емилия Маринова	
ЕТИКА НА ДИГИТАЛНОТО РАВЕНСТВО	383
Даниела Сотирова	
ТЕХНОНАУКА И ГЕНЕРИРАНЕ НА СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА: ЕТИЧЕСКОТО РЕГУЛИРАНЕ КАТО МЕТОД ЗА ТЯХНОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ	397
Людмила Иванчева	
ТЕХНОЛОГИИ, РАВЕНСТВО И НЕРАВЕНСТВО	410
Христо Проданов	
ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЗИК – СЪВРЕМЕННО СРЕДСТВО ЗА ПОРАЖДАНЕ НА НЕРАВЕНСТВО.....	424
Стоянка Балова	
СОЦИАЛЕН МОДЕЛ ИЛИ МОДЕЛ НА ОЦЕЛЯВАНЕ? СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО	435
Милена Милошева	
ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ВАНДАЛИЗЪМ И СОЦИАЛНИТЕ НЕРАВЕНСТВА В ПРЕХОДА	447
Максим Мизов	

УВОДНИ СЛОВА

Максим Мизов

Темата, на която генерално, а и фокусирано са посветени докладите на участниците в днешната международна – руско-българска – научно-теоретическа конференция на етиците, е изключително актуална и несъмнено значима. Тя е дори и крайно злободневна не само за обществата и народите на двете страни, а и за обществата и народите в целия – глобализиран и движещ се шеметно, ала и пагубно – свят. И това е прекалено сложната, трудната за отговори проблемна сфера за равенствата и неравенствата в съвременните общества, а пък и в жизнените светове на милиарди човешки същества днес.

Времето, в което ни се налага да живеем, е време на ярки, оглушителни, заслепяващи, фрапиращи, непонятни, унизителни и позорни за човешкото достойнство и за човешката съвест неравенства и несправедливости, върлуващи навсякъде по целия свят. Днес огромната част от жителите на нашата планета са всекидневна „мишена“ или жертва на разнородни и многолики неравенства в публичния и частния си живот. И почти не съществуват индивиди, които могат да кажат, че не са волни или неволни транслатори на разни видове неравенства и несправедливости, дори и да не желаят такъв принос. Няма как да бъде другояче, след като архитектурната логика и визия на един такъв свят – раждащ, възпроизвеждащ, налагащ и неразрешаващ крещящи или потресаващи неравенства между хората, – са родени „под звездите“, а и „благословени“ от „светия дух“ и „черната магия“ на *Неолиберализма*, който, макар и все повече саморазобличаващ се, а и препредаващ своите човеконенавистни пълномощия на своя довереник и последовател – Неоконсерватизма, все още не е, както мнозина учени, идеолози и политици гръмка прово-

кират, напълно провалил се или пък исторически агонизиращ в сетния си час. За да бъде квалифициран по такъв начин, исторически господстващият, а и безнаказано върлуващият в целия свят неолиберализъм трябва видимо да търпи осезателни и болезнени исторически загуби и тежки поражения, да отстъпва или даже да губи все повече от своите „крепости“ и „жизнени територии“. За огромно съжаление, ако сме искрени и правилно оценяваме хода на събитията, процесите и тенденциите в днешния свят, нямаме реално право да произнесем, отстояваме такъв сорт преценки и тежки присъди. Макар и прекалено исторически саморазобличил се, неолиберализмът все още не се намира във финалния си етап, т.е. в смъртната си фаза. Нему предстоят поне още няколко десетилетия, в които още по-флагрантно, безцеремонно, а и безнаказано ще показва истинския си зловещ и смъртоносен лик, ще налага своя антихуманен, а и регресивен дух. Защото все още на хоризонтите на Историята не са се появили онези политически сили и идеологически визии, които да са способни магнетично да приобщят и ентузиазирано да поведат под знамената си милиони или дори милиарди ограбени, унизени, омаломощени и разгневени човешки същества, които победоносно да превземат, а и сринат със земята неговите дворци, а и гнусни бърлоги, разпръснати навсякъде, т.е. по целия свят. Има още много историческо време, което трябва да изтече, за да може много от днешните явни или тайни „съдружници“ на неолиберализма/неоконсерватизма да се разкрият, дискредитират изцяло, макар и сега още някои от тях да се представят в публичното време-пространство за алтернативни, привидни и негови неотстъпни противници. Човечеството трябва да понесе и преживее още доста тежки исторически катаклизми и социални, политически, икономически, културни и други катастрофи, за да се осъзнае напълно, че повече така не трябва да живее, ако желае да има пред себе си перспектива. Защото светът и човечеството вече се намират на самия ръб на историческата пропаст, която дели Живота от Смъртта, Битието от Небитието,

Човекът от неговото изчезване, при това съвсем не толкова в морално-етическо отношение, колкото, например, в екологически контекст, в който гибелта на Земята и Homo sapiens вече „чука на вратата“. И ако изповядваме такъв род идеи и аргументи, трябва, макар и с искрено прискърбие, да заявим, че Неолиберализмът и неговият довереник – Неоконсерватизмът в днешното смутно и преломно историческо време и битие като че ли по-скоро се намират в безумен и неограничен от никого възход, в триумфален и печален поход, в мрачен апогей, който оставя след своите пришествия и господства все повече жертви или разрушения. Така ще бъде до онзи сублимен исторически момент, в който човечеството и най-бързо осъзналите се народи и общества не въстанат гневно, решително и, разбира се, победоносно срещу безскрупулната и жертващата Човещината тирания на Неолиберализма. А за да дойде до този фатален исторически момент, Човечеството трябва да осъзнае истинската логика и жестоката цена на неравенствата, а и на фалшивите равенства, които днешният постмодерен, неолиберален глобализиран и меркантилизиран свят му налага.

Пренасяйки се от териториите и проблемите на глобалния свят, поставен днес под безпощадната диктатура на Неолиберализма и следващия го по петите Неоконсерватизъм, в пространството на многострадалното ни Отечество – Република България, – няма как да си „изкривим душата“ и да премълчим, че едни от най-отблъскващите, но и дълбоко потресаващи щрихи от портрета на днешната ни държава и общество са тясно обвързани с всекидневното генериране и възпроизводство на фрапиращи неравенства, притежаващи най-разнороден исторически и социокултурен генезис, своеобразна – видима или завоалирана – публична и частно-персонална визия, ефективност и ефективност.

България днес се намира на унижително срамни, позорни и незаслужени за народа й равнища по редица световни критерий или класации. Основната историческа заслуга за такова фрапиращо и дълготрайно – почти три десетилетия – сричане в про-

пастта имат най-вече нейните политически, но и поставилите ги на власт задкулисни елити.

Днешна България е страна на фрапиращи и покъртителни неравенства от всякакво естество. Това, че от дълго време е считана за най-бедната, но и най-корумпираната държава, е безусловно и необоримо доказателство, че производството, дистрибуцията и принудителната консумация на всевъзможни неравенства са се превърнали в нейна злочеста и зловеща историческа съдба, а и в непоносимо бреме за нейния народ. Подобни атестации само отразяват печалният факт, който се е превърнал вече отдавна в интуитивно прозрение или в твърдо убеждение сред нейните разумни граждани, – че толкова гръмогласно възхваляваният преход към демокрация и пазарна икономика (реално) се оказа крайно злополучен, безусловно опасен и безгранично вреден за народа. Днес всички разумни, добросъвестни, честни, а и родолюбиви хора виждат истинското лице и реалната същност на този т.нар. преход – флагрантна историческа рестаурация на капитализъм от най-долнопробен, периферен, примитивен и античовечен вид, който все повече заприличва на „банановите“ държави или общества – исторически типаж, отличаващи се с малки и незаслужено, противозаконно и аморално безмерно обогатили и обогатяващи се олигархични елити и блюдолизнически, сервирно обслужващи ги техни – политически, икономически и културни – обкръжения; но и в които все по-трудно, мизерно, дори скотски живеят скоростно нарастващи множества от все по-угрижени и обезнадеждени, исторически и всекидневни ограбвани, насилвани и депресирани хора.

Неравенствата в днешна – исторически разтресена, ограбена, изтърбушена или изнасилена от чужди и свои, – България са безспорно доказателство за тоталния срив и в сферата на нравствените реалности, а и отношения между нейните граждани, между елитите и разнородните множества, все повече заприличващи на пасивна и безформена биомаса, която с лекота и бързина може да се моделира от властниците като пластилин.

Във всекидневните ни помисли и чувства, в душевните ни брожения и колизии, в близките и по-далечните, непознатите ни хора непрекъснато виждаме признаците или „призраците“ на безпрепятствено и безнаказано вилнеещите всевъзможни неравенства. Колкото и парадоксално да звучи или абсурдно да изглежда, но днес за многострадалния ни български народ като че ли има едно-единствено и общовалидно *равенство* – да бъде невинна и злощастна жертва на *неравенства*, причинени му от свои и от чужди, срещу които той още няма нужните сили и способности успешно да се противопостави. Няма (важна и значима за държавата и обществото) жизнена сфера, нито фибра в ежедневната човешка екзистенция, в които грохотът или шумоленето на разнородните, или многоликите неравенства в живота да не потропват, а и да не отекват със страшна сила. Навсякъде в публичния и частния живот на хората ежедневно или исторически никнат и властват неравенства – политически, икономически, социални, културни, етнически, религиозни, езикови, полови, демографски, териториални, статусни и пр. по естество. Няма как да бъде другояче, след като и преходното законодателство не е в служба или не закриля равноправно и равностойно, т.е. еднакво всички български граждани, а е целенасочено скроено, а и перфидно ангажирано, че да обслужва най-вече онези, които са се облажили, или въпреки законите и моралните норми могат някак си да се облажат, независимо от вредите и щетите, от жертвите и цените, които народът трябва да плати.

Няма как да бъде и другояче, след като и призиваните от историята и от спецификата на професията си медийни институции, както и разноцветната журналистическа бран са склонили да обслужват „силните на деня“, да сервилничат на Конюнктурата и Властта. Няма как другояче да бъде, след като Храмът на Истината – Науката, заедно с неговите „жреци“ – учените, също вече са доведени до просешка тояга, унижени и мизерстващи, угнетени и лишени от подобаващото им се публично внимание и социално признание.

Напълно съзнателно не искам (в тези уводни слова) да насочвам вниманието или интереса Ви към генезиса, характера, спецификата, формите, нивата, сферите, функционалните ефекти и разнообразните последици от наличието, влиянието на неравенствата, от копнежите, бляновете, илюзиите и химерите за бързо и лесно, скоростно пришествие и възцаряване на Равенствата в българския публичен/частен живот на гражданите. Защото искрено и дълбоко вярвам, че всеки един от днешните участници в нашия форум ще допринесе в тази насока като представи и вложи своята проблемно-тематична и аналитична „тухличка“, която да влезе в общата „стена“ или „сграда“ на нашето основателно недоволство и искрено възмущение, на нашия морален гняв и граждански дълг да не мълчим пред неправдите, несправедливостите и да се борим срещу неравенствата.

Силно се надявам всеки един от участниците в днешната научно-теоретическа конференция да остави свой значим дан за обективното, достоверното, правилното, морално ценното, а и комплексното анализиране, и интерпретиране на несъмнено толкова сложната проблемно-тематична материя, с която тук ни се налага да боравим, при това въпреки, независимо от естеството на своите идейно-политически симпатии/антипатии. Защото имаме блестящи и поучителни исторически примери – в най-тежките или в най-гнусните времена и обстоятелства винаги се намират духове, умове и сърца, които не се страхуват да разкрият и разобличат истинските причини и виновници за ставащото, но и да посочат ориентири, пътища, начини и средства за спасение на хората и на морала. Вярвам, че нашият форум ще бъде средище на такива честни изповеди и твърди стъпки, и че никой няма да кривне, без да остави своето приношение пред олтара на Истината.

За тринадесети поред път българската етическа колегия се събира „под флага“ на изключително важна и значима тема, която е органично и съдбовно обвързана с душевността и битийността на съвременните хора и общества. Това като че ли вече е

станало и наша традиция, или пък някакъв особен вид дълг, който никой измежду всички нас не иска да не зачете, да не спази неговите свещени клетви или непоклатими изисквания. Надяваме се, в кръга на шегата, този фатален – вече тринадесети – номер да не предизвика някакви тежки „черни прокоби“ и бъдещи неуспехи, да не възпрепятства интелектуалния устрем и логическия ентузиазъм или напор на колегите ни. Все пак, трябва да благодарим на г-н Георги Пирински, че вече за трети пореден път спонсорира подобни наши научни мероприятия, сериозни теоретични форуми, като горещо се надяваме и в бъдеще отново да бъде сред нас, защото имаме все още за какво, а и заедно да спорим.

Искрено се надявам, че днешните наши научни анализи ще предизвикат вниманието и интереса не само тук и сега – сред преките участници в този форум, или на тясно профилираната – изкушената от философските ребуси, – читателска публика, но и онези на далеч по-многобройна, по-пъстра по интереси и потребности аудитория, която не само ще чете, а и ще приеме някои от изповядваните и споделяните от нас идеи като „пътеводни звезди“ за сериозни промени и преобразувания в обществото.

Както е казано в много – и то не само религиозни – свещенни книги „В началото бе словото“. А Словото е не само огромна сила, но и могъща Власт, която може да бъде приложена както за добруването и облагородяването, така и за оскотяването, или даже за историческото и нравственото „погребване“ на Човека, още повече на Човешината. Страстно ми се иска да вярвам, че всички тук сме от един лагер – този на Човешината – и затова – със словата си – ще защитим многоликите равенства на човешките същества.

РАВЕНСТВА И НЕРАВЕНСТВА

Георги Пирински

Би трябвало да се очаква, че равенството, като неразделна съставна част на триадата в съчетание със свободата и братството, не подлежи на оспорване като една от основополагащите ценности на съвременното демократично обществено устройство. Както и че в реалностите на все по-задълбочаващите се драстични неравенства в днешна България, все по-настойчиво ще се издига изискването за възстановяване и утвърждаване на равенството като водещ принцип на организация на обществото.

Да, но както се оказва, в съвременното българско общество широко разпространение намират аргументациите в полза на по-същество противоположния принцип за правомерността на различните видове неравенства. Разпалената защита на абсолютната справедливост и необходимост от неравенства като че ли е още едно проявление на особеностите на нагласите в обществата на пост-преходните бивши социалистически страни.

Това е така, имайки предвид, че многостранният проблем за разрастващите се икономически, социални и териториални неравенствата в Европейския съюз напоследък все по-категорично се осъзнава и изтъква като несъмнено най-сериозният, заплашващ самото съществуване на европейския проект. Очевидно разминаващите се възприятия на принципа за равенството между хората, на неговия смисъл и съдържание в светлината на различните видове неравенства, характеризиращи съвременните общества, предполагат най-отговорно отчитане и анализ.

Преди всичко си заслужава да се опитаме да дефинираме що е то равенство в светлината на днешни условия. Според едно такова определение /съдържащо се в Програмата на Българска-

та социалистическа партия/, равенството съвсем не се изчерпва с равенство пред закона. То преди всичко е основополагаща ценност, означаваща равенство на шансовете и възможностите за достоен живот чрез преодоляване на социалната поляризация, ограничаване на експлоатацията и на всякакъв вид дискриминация при гарантирана равнопоставеност на половете. Според това определение, равенството означава също социално слабите и онеправданите да имат право на социална закрила.

От него следва, че въпросът за равенството се разглежда преди всичко в контекста на процесите на социална поляризация, която днес се проявява в ускореното разрастване на все по-мощни разриви в доходи и имуществва, в достъпа до достойна работа и добри условия за живот – до степени, непознати в развитите индустриални държави от десетилетия насам. Ето защо, именно оценките за степента и качеството на съвременната социалната поляризация следва да са определящи за това, как осмисляме същината и необходимостта от равенство.

Широко известните анализи и оценки за ускорената и задълбочаваща се концентрация на богатствата в „глобалния един процент“, за застрашителната ерозия на околната среда, за климатичните промени все по-широко се признават като безспорни индикатори за това, че поляризацията на съвременните общества – както на глобално, така и на национални и регионални нива – е достигнала степени, които не просто подриват възможностите за устойчиво развитие, но и застрашават самото възпроизводство и оцеляване на цели популации на растителния и животинския свят, а дори и на човешки общности, населяващи застрашени от фатална деградация локации.

Къде тогава да търсим основанията за поставянето под въпрос на равенството като базисна ценност и водещ принцип? Явно те са повече от едно, при това някои са израз на основателни съждения за необходимостта от определени условности и ограничители на разбирането и практикуването на равенството в съвременния живот по принцип и в частност в обществата като

нашето. Част от тези основания навярно са отражения и реакция на тенденциите от миналото в бившите социалистически страни към т. нар. уравниловка, т.е. към изкуствено приравняване на различията в индивидуалните качества и постижения под един общ знаменател.

Същевременно има достатъчно аргументи в полза на разбирането, че отвръщането от принципа за равенството, като водещ за прогреса на едно общество, е продукт на наложилата се всеобхватна неолиберална парадигма като основополагащ възглед, както за общественото устройство, така и за личностния статус и самооценка на човек днес. Именно този възглед, в крайна сметка, почива на тезата, че „няма такова нещо като общество“ /по Маргарет Тачър/, т.е., че всичко е въпрос на индивидуален избор, способности и инициатива. Очевидно, в подобна концептуална рамка няма място за каквото и да било безпокойство относно такова нещо като социална поляризация!

Днес в България сме изправени пред определящото предизвикателство да осъзнаем и конструираме задължителното за градивното развитие на обществото ни съчетание на личната свобода да определяш живота си с наново откритата солидарност между равнопоставени и равноправни членове на обществото. Несъмнено, настоящата дискусия на тема „Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество“ е подчертано актуална и необходима, като изключително важна стъпка към намиране на верните отговори за съдържанието, мястото и значението на равенството в контекста на това централно предизвикателство.

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

*Уважаеми г-н Пирински,
Уважаеми проф. Проданов,
Уважаема доц. Маринова,*

Изключително съм щастлива от постоянството на колегите от секция „Етически изследвания“ на ИИОЗ при Българска академия на науките, да организират за тринадесета поредна година , превърналата се в традиция Национална конференция по етика. Няма съмнение, че всяка година организаторите посвещават конференцията на актуални теми за българското общество, в които участниците представят изследванията си и дискутират моралните аспекти по обсъжданите проблеми. Темата тази година е „Моралът и етиката на равенството и неравенството“, която е значима и заслужава интересът на широк кръг учени – социолози, философи, политолози и икономисти.

В годините на европейско членство (2007-2017), съвпаднали с период на глобална финансова криза (2008-2012), се наблюдава засилващо се икономическо разделение в обществото. Отделни групи се гетоизират. Това се вижда през статистическите данни за доходните неравенства по възраст, по икономически сектори и професионални групи, по тип населено място и регион на местоживеене. Делът на бедните в България остава най-висок в рамките на ЕС. Затова намаляването на бедността и постигането на споделен просперитет трябва да се превърне за политиците в основна цел за развитието на българското общество, която да зложат и следват през следващите 10 години, независимо от смяната на правителствата и тяхната ориентация – център, ляво или дясно. Та-

зи цел може да се постигне чрез по-добро образование, чрез икономически растеж, осигуряващ повече работни места, чрез по-добро здравеопазване и по-добри дългосрочни грижи за зависимите членове от обществото, чрез по-високи пенсии и повече възможности за активно участие на всеки един човек в живота на обществото.

Структурното измерение на интеграцията на обществото предполага отчитането на участието на всеки човек в материалните и културни блага, които се създават. Хората съдят за това доколко са част от обществото както обективно, според достъпа си до определени негови подсистеми – например до заетост и до сигурен, но и добре заплатен труд, до образование и здравеопазване, така и субективно, чрез преценката за това, доколко се реализират ценностите, които са значими за тях – справедливост, сигурност, свобода на избор сред различни възможности за действие и за активно справяне с конкретната житейска ситуация. Важни са и формите на публично признаване на позицията, която всеки един заема в обществото. За пенсионерите в България все още пенсионирането представлява етап, след който се отчита спадане на социалния статус, уронване на престижа на позицията, която индивидите са заемали в своя активен трудов живот. Всичко това се случва през значителното материално влошаване на ситуацията им. И това води до неодобрението им за обществото и реалността, в която живеят. За младите хора невъзможността да постигнат стабилност и удовлетворяваща икономическа заетост, да се еманципират от родителското семейство и да поемат грижата за собствения живот и за своето семейство също поражда в редица случаи изключеност и неудовлетвореност. Поради всичко това изследванията по темата за постигнатото равенство и за динамиката на неравенствата, е ключова. Чрез нея стремежът на социалните науки и на философията е да допринасят за постигането на проспериращо и същевременно включващо общество.

Пожелавам добър отзвук от конференцията и от публикуваните презентации, отвъд пределите на професионалната общност в посока на тези, от които зависи създаването и прилагането на политики, които отчитат нуждите, възможностите, но и бариерите пред отделните хора.

15.12.2017 г.

проф. Румяна Стоилова
Директор на Института
за изследване на обществата
и знанието при БАН

ВОСПРИЯТИЕ СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА И КОРРУПЦИИ В РОССИИ ОБЩЕСТВЕННЫМ СОЗНАНИЕМ

Сергей Д. Савин¹

Известно, что последние 10 лет в России характеризуются сложной социально-экономической ситуацией, что в значительной степени связано с последствиями кризиса 2008 года, падением цен на энергоносители и введением санкций со стороны западных стран. С одной стороны, несмотря на то, что федеральный бюджет переориентировался на внешние вызовы стабилизации экономики и обеспечения безопасности, государству удалось сохранить основные социальные обязательства и даже реализовать отдельные направления развития социальной политики, что выразилось в так называемых майских указах Президента 2012 года [Савин, С. 2015:72]. С другой стороны, социальная ситуация все же, хоть и незначительно, но имеет отрицательную динамику последние 5 лет, что нашло отражение и в увеличении бедности и росте социальной напряженности в обществе в отдельных сегментах. По официальным данным в первом полугодии 2017 г. численность населения с доходами ниже величины прожиточного минимума составила 14,4%, что составляет в абсолютных цифрах 21,1 млн. чел.² Показатель уровня бедности в 2012 г. составлял 10,7%.³ В то же самое время следу-

¹ Доцент, доктор философских наук в Санкт-Петербургский государственный университет, Россия.

² [<http://www.vestifinance.ru/articles/91527>]

³ http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/poverty/#].

ет отметить, что данные официальной статистики не в полной мере отражают реальную ситуацию с уровнем бедности. По данным социологических опросов населения, люди считают, что должен быть выше установлен как сам порог бедности, так и соответственно, выше официальных данных число тех, кто относит себя к категории людей с доходами ниже прожиточного минимума. Так, по результатам нашего исследования в Санкт-Петербурге количество людей, которые сами отнесли себя к доходам на членов семьи ниже прожиточного минимума 10700 руб. оказалось более 12%⁴, в то время как по официальной статистике их доля в городе должна составлять 8%.

В исследовании проблем социального неравенства мы опираемся на теорию социальной напряженности, которая позволяет выявить противоречия общественной жизни с учетом как объективных, так и субъективных факторов [Рукавишников, В.О. 1990:13]. Социальная напряженность – это не только увеличение статистических показателей социального неравенства, она выражает определенное духовное состояние социальных групп, их неудовлетворенность существующим положением, определенное восприятие социальных проблем. Как правило, социальная напряженность сопровождается повышенным уровнем социальной тревожности в общественном сознании, что фиксируется в мониторинговых социологических исследованиях, в том числе и на региональном уровне [Котов, Д.А. 213:219-220]. При этом известно, что такая неудовлетворенность согласно теории относительной депривации в большей степени характерна не для абсолютной бедности, а для групп, находящихся в ситуации относительной бедности или «просевших», теряющих статус слоев среднего класса, базовых социальных слоев. Они теряют в

⁴ Здесь и далее данные опроса Центра социологических и интернет исследований Санкт-Петербургского государственного университета (СПбГУ). Телефонный опрос жителей Санкт-Петербурга по квотной выборке, октябрь-ноябрь 2017 г. (N=1200)

большей степени не материально, а свои ожидания, ценностные экспектации относительно перспектив развития и роста благосостояния [Гарр, Т.Р. 2005: 61-64]. И данная ситуация побуждает их к активности, формирует готовность совершать конкретные общественные действия для защиты своих интересов, что и характеризует ситуацию социальной напряженности [Иванов, О.И. 2005: 24].

Подобное состояние чревато переходом социальной напряженности в социально-политическую, в которой уже формируется протестная активность населения и разворачиваются политические конфликты. Именно такую ситуацию балансирования социальной напряженности и социально-политической мы имеем сейчас, на мой взгляд, в российском обществе. Наше понимание социально-политической напряженности основано на представлении о ней как ситуации развертывания социальных противоречий, которые имеют сильную тенденцию к политизации. Это не просто острые социальные проблемы, но те, которые порождают недовольство социальных групп, протестную активность в результате воздействия дополнительных факторов: этнических, религиозных, идеологических, социокультурных и др. Важно подчеркнуть, что социально-политическая напряженность – это широкий по своему охвату круг явлений, в диагностике которой надо выявлять такие характеристики социальных отношений как социальные установки, стереотипы, представления о социальной справедливости, традиции и историческую память. Следует помнить, что социально-политическая напряженность может выступать основанием первой латентной стадии политического конфликта, характеризуя предконфликтную ситуацию накопления социальных противоречий, выступая предпосылкой социального конфликта.

Соответственно, катализатором для такого перехода являются не сами по себе социальные проблемы, а восприятие их общественным сознанием. Остроту такого восприятия можно раскалить до взрывоопасной ситуации при помощи скан-

дальних сюжетов в СМИ, методов политического манипулирования, черного PR, политических акций и др. Можно наоборот снизить, переместив акцент восприятия проблемы на некую увлекательную цель, или идею развития. В таком случае социальная проблема и нынешние трудности будут восприниматься как необходимый этап движения к общественно значимой цели.

Для российского общества на современном этапе развития в общественном сознании остро стоят две проблемы: социального неравенства и коррупции. И обе эти проблемы связаны с общей ценностной категорией социальной несправедливости и, соответственно, друг с другом. Об этом свидетельствуют результаты социологических исследований, в том числе проведенных на факультете социологии СПбГУ через ресурсный центр социологических и интернет исследований. Рассмотрим и сравним ряд данных эмпирических исследований.

Прежде всего, необходимо отметить, что в современном российском обществе в условиях потери ценностных ориентиров развития, люди выступают больше не за само социальное равенство, сколько против резкого социального неравенства, которое воспринимается как несправедливое, сдерживающее потенциал развития общества и конкретных социальных групп: в социальной, культурной сфере, малого и среднего бизнеса и др. Как отмечает директор Института социологии РАН М.К. Горшков, социальное равенство понимается скорее как выравнивание шансов людей на обеспечение достойного, соответствующего их способностям и устремлениям, бытия, равенство возможностей [Горшков, М.К. 2008:100]. То есть социальное неравенство, напротив, воспринимается как неравенство возможностей.

Так, согласно опросу ВЦИОМ от июля 2013 г. большинство россиян – 36% – понимает социальную справедливость в либеральном ключе как «равенство всех перед законом». 20% опрошенных воспринимают ее в социалистическом варианте как социальное выравнивание с минимальным разрывом в доходах. И примерно равное распределение 13%, 12% и 11% набрали сле-

дующие три варианта ответа: «В том, чтобы положение каждого члена общества определялось его трудовыми усилиями», «В том, чтобы каждый мог достичь того, на что способен», „В гарантиях для социально незащищенных, в социальной ответственности богатых”.⁵

Несправедливым воспринимается в обществе и разрыв между бедностью и богатством, продолжавший достаточно интенсивно возрастать не только в кризисные 1990-е гг., но и в стабилизационные 2000-е гг. Так, уровень неравенства по коэффициенту Джини возрос с 0,395 в 2000-м году до 0,414 в 2016 году.⁶ А разница в доходах между 10% самых богатых и 10 самых бедных россиян увеличилась в период с 2000 по 2010 годы с 13,9 до 16,6 раза. На 2016 г. она составляла 15,7 раза, но на фоне экономических проблем обострилось восприятие этого неравенства в общественном сознании, в плане негативного восприятия сверхпотребления богатой прослойки общества, которая составляет в России около 5% населения.⁷ Однако как показывают данные социологических исследований это восприятие пока не переросло в установку к действиям по требованиям социальной справедливости.

Для измерения уровня тревожности массового сознания рассмотрим ситуацию с социальным самочувствием населения на примере Санкт-Петербурга и приведем данные наших телефонных социологических опросов. Традиционные для социологического мониторинга вопросы о субъективной оценке личной и общественной жизни здесь дают следующее распределение. Несмотря на экономический кризис, 38,5% опрошенных петербуржцев полагают, что ситуация в городе за последние два года изменилась в лучшую сторону, напротив 24% считают, что в си-

⁵ [<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=114297>].

⁶ [<https://www.rbc.ru/economics/16/12/2017/5a33e2fc9a79471b6d846e24>].

⁷ http://www.aif.ru/money/economy/princ_i_nishchiy_pochemu_v_rossii_rastyot_propast_mezhdu_bogachami_i_bednyakami].

туация ухудшилась, а 23,4%, что осталась без изменения. Немногим более позитивными являются ожидания горожан на краткосрочную перспективу уровня и качества жизни. О том, что через год жизнь в Санкт-Петербурге изменится в лучшую сторону рассчитывают 42% опрошенных, против 19,9% ожидающих ухудшения обстановки. Усредненные оценки мы видим и в отношении характера развития российского общества в целом. 38,1% опрошенных считают, что дела в стране идут в правильном направлении, 32,8% полагают, что развитие российского общества противоречиво и включает в себя как положительные тенденции, так и отрицательные. 24,8% респондентов отметили, что в той или иной степени являются противниками модели нынешнего развития российского общества. В целом умеренно-оптимистические оценки и ожидания говорят о невысоком уровне субъективной составляющей социальной напряженности в Санкт-Петербурге в плане оценок социального самочувствия. В отношении личной жизни оценки являются самыми позитивными: 51% – довольны жизнью, которую сейчас ведут; 30,8% – отчасти да, отчасти нет; 16,8% – по большей части не устраивает. Похожее распределение оценок социального самочувствия по результатам мониторинга дают и всероссийские исследовательские центры, такие как индекс социальных настроений ВЦИОМ.⁸

Итак, как мы видим, общие социальные настроения россиян достаточно позитивные, ситуация в стране у граждан вызывает умеренный оптимизм, а личная ситуация подавляющим большинством опрошенных воспринимается как нормальная. Но, тем не менее, на этом фоне выделяется нетерпимое отношение населения к проблемам проявления социального неравенства в виде бедности и обратного неравенства в виде сверхдоходов узкой группы богатых, высокое положение которых во многом закреплено сетью коррупционных связей и отношений.

⁸ [<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116623>].

Коррупция – это не просто преступная схема получения услуг, но институциональное явление закрепления социального неравенства в обществе. Она выстраивает социальные отношения таким образом, что не позволяет группам нижних социальных слоев изменить свое положение в связи с недостатком ресурсов для продвижения своих интересов через коррупционные схемы. И в то же время дает преимущество тем, кто такие схемы уже давно использует и тем самым закрепляет свое положение. По сути, коррупция как один из механизмов выстраивает социальную иерархию в каждой сфере деятельности, где значимым достижением является власть, богатство и престиж. И не только вытраивает, но и воспроизводит социальное неравенство, воспроизводит бедность.

Естественно, опыт борьбы с коррупцией далеко не всегда успешен. Часто эта борьба только декларируется как антикоррупционная политика государства, а на деле все сводится к отдельным громким антикоррупционным делам и показательной борьбой с бытовой коррупцией (на нижних уровнях). В серьезной системной борьбе власть и крупный бизнес не заинтересованы, так как это затронет и их самих. Но такая ситуация, как мы понимаем, со временем приводит к росту недовольства со стороны населения, перерастает в социальную напряженность, а затем и в социально-политическую напряженность, когда тему коррупции начинают использовать в политической борьбе оппозиционные силы. Что мы наблюдаем и сейчас не только в России, но и других странах постсоветского пространства и в тех странах, где недавно произошли так называемые цветные революции. Все они протекали под лозунгами борьбы с коррупцией, но заканчивались, напротив, еще большим разрастанием коррупции и неравенства в обществе после хаоса свержения правящего режима.

Другой пример из жизни современного российского общества. Так, в 2006-2009 гг. исследования общественного мнения фиксировали достаточно умеренный уровень опасности

коррупции в массовом сознании россиян. Она по уровню значимости для человека находилась во втором десятке проблем, не касающихся лично его. Но все изменилось после 2010 г., когда сначала в СМИ стали раскручивать тему беспорядков на Манежной, как реакцию населения и прежде всего молодежи на коррумпированность правоохранительных органов [Романов, М.В., Степанов, В.В. 2011]. А затем были протестные митинги оппозиции против итогов выборов 2011-12 гг. в которых лозунги были связаны не просто с возмущением нарушениями на выборах, а с общей борьбой против коррупции во власти.

И какой общий эффект мы имеем. К 2012 г. проблема коррупции в массовом сознании выходит в лидирующую десятку главных проблем в обществе для россиян. А по оценке либерального Левада-центра эта проблема в списке самых острых для россиян тем поднялась с одиннадцатого места в 2006 году на третье место в 2013 году, пропустив вперед лишь проблемы роста цен и бедности. В 2012 году по данным опроса „Левада-центра“, доля недовольных коррупцией россиян достигла максимума с 1999 года.⁹ Кратный рост всего за несколько лет. При этом понятно, сама коррупция осталась на высоком, но привычном уровне, что и в предшествующий период 1999-2009 г., а изменилось восприятие коррупции в массовом сознании под воздействием политических технологий. Это подтверждают и данные нашего опроса, согласно которым 36,6% респондентов назвали борьбу с коррупцией первоочередной задачей государства, требующей безотлагательных мер, 45,1% опрошенных выделили ее в числе других равных по значимости задач, таких как борьба с бедностью, ростом цен и др.

Посмотрим на примере Санкт-Петербурга, какие параметры восприятия коррупции можно выделить. Прежде всего, это

⁹ [<https://www.levada.ru/2013/03/20/rossiyan-trevozhat-tseny-bednost-i-korrupsiya/>].

оценка населением уровня коррупции в стране и в месте проживания. Следует заметить, что уровень коррупции на уровне центральной власти населением оценивается выше, поскольку имеется представление о том, что чем большие ресурсы, тем выше возможности безнаказанного их использования в интересах влиятельных групп элит. Так, если в Санкт-Петербурге коррупцию оценивают как высокую 40,6% опрошенных, то уровень коррупции в России в целом отмечают как высокий уже 64,4%. При этом среди них в два раза больше тех, кто считает уровень коррупции в России как очень высокий и практически нет тех, кто бы отметил его как низкий (0,8%). Большинство опрошенных связывают наиболее распространенную коррупцию с правоохранительными органами (42,3%), высшими органами государственной власти (38,7%), муниципальными органами власти (36,8%), проверяющими и контролирующими государственными организациями (32,2%). При этом менее 20% респондентов верят в то, что большинство чиновников и бизнесменов в России честные, некоррупцированные. А сама коррупция по мнению респондентов сильно влияет и на уровень жизни населения, такие процессы как рост цен (60,3%). Коррупция воспринимается именно как массовое явление, поражающее большинство представителей статусных позиций в органах власти и управления. Следующие близкие по смыслу вопросы раскрывают субъективное восприятие того, понизился или нет уровень коррупции за последние годы, а также насколько эффективны меры, принимаемые государством по борьбе с ней, оценка антикоррупционной политики. В ответах на эти вопросы жителей Петербурга мы наблюдаем некоторый парадокс. С одной стороны, достаточно высокий процент опрошенных – 42,7% считают, что меры по борьбе с коррупцией за последние годы усилились или, по крайней мере, остались на том же уровне – 24,1%. И в то же время отмечается рост самой коррупции – 34%, а 36,3% респондентов считают, что она осталась на прежнем уровне. Выходит, что на взгляд граждан, государство нельзя обвинить в без-

действии, но меры, им предпринимаемые оказываются по большей части неэффективными, а зачастую просто «пустыми».

Мнения о том, можно ли в принципе в целом победить коррупцию разделились примерно пополам с небольшим перевесом тех, кто считает, что в своей основе коррупция неискоренимое явление, поскольку затрагивает нравственные основы человека. Можно лишь снижать уровень этого явления в обществе, бороться с самыми болезненными, системными ее проявлениями. Эта борьба, на взгляд граждан, имеет, прежде всего, нравственно-воспитательный характер. Они полагают, что люди мотивированы воздерживаться от коррупционного поведения тем, что считают коррупцию аморальной (57%), боятся за свою репутацию (32,2%), боятся уголовного наказания (32%), уважают закон (21,5%). Соответственно надо усиливать формирование нравственных ценностей в обществе и ужесточать уголовное наказание за коррупционную деятельность считает большинство. Во взятке одинаково виноваты и те, кто ее дает, и кто принимает. Соответственно надо воспитывать нетерпимость к самой коррупционной практике, хотя 30,9% полагают, что в настоящее время в некоторых случаях в повседневных вопросах без этого не обойтись.

Таким образом, чтобы правильно выстроить антикоррупционную политику и избежать социальных потрясений надо понимать ее не только как комплекс мероприятий, но и как особое нетерпимое отношение к ней общества, которое формируется через социальное восприятие коррупции, важно понимать индикаторы измерения этого восприятия общественным сознанием. Сегодня приходит понимание того, что увеличение эффективности антикоррупционных мер только в небольшой степени связано с совершенствованием уголовно-правовой политики, а в большей степени с мерами социально-культурными. К сожалению в России нет мониторинга восприятия коррупции и эффективности антикоррупционной политики. Сегодняшние оценки эффективности даются, как правило, не на основе сравнения результатов, а на основе сравнения объема выполненной работы

по реализации антикоррупционных программ. Другой пример международного мониторинга восприятия коррупции, который проводит Трансперенси Интернешнл не имеет никакого отношения к общественному мнению и вызывает сомнение по самой своей методике проведения и объективности сопоставимости экспертных оценок. В то же время проведение мониторинговых исследований в этой области с задействованием ведущих российских социологических центров дало бы возможность разработать методологию, учитывающую связь социальных факторов социального самочувствия, социального доверия и характеристик восприятия коррупции и социального неравенства как ключевых показателей уровня социальной напряженности в обществе.

Литература

1. **Гарр, Т. Р. (2005)** *Почему люди бунтуют*. Санкт-Петербург, „Питер“, 461 с.
2. **Горшков, М.К. (2008)** Российский менталитет в социологическом измерении // Социологические исследования, №6, 100–114.
3. **Иванов, О.И. (2005)** Социальная напряженность и социальный конфликт // Вестник Санкт-Петербургского университета, Серия 6, Вып. 3, 24–30.
4. **Котов, Д.А. (2013)** Социальная напряженность „благополучного класса“ // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. №1 (21), 211–225
5. **Романов, М.В., Степанов, В.В. (2011)** Межнациональная нетерпимость в городской молодежной среде. По следам событий на Манежной. Москва, Общественная палата РФ, 75 с.
6. **Савин, С.Д. (2015)** Приоритеты социальной политики в России, // Скворцов Н.Г. (Съст.) *Демографические изменения и семейная политика в России и Китае*. [Электронный ресурс], СПб., Астерион, 128 с.
7. **Принц и нищий.** Почему в России растёт пропасть между богачами и бедняками? [Электронный ресурс]
http://www.aif.ru/money/economy/princ_i_nishchiy_pochemu_v_rossii_rast_yot_propast_mezhdu_bogachami_i_bednyakami (дата обращения 01.12.2017)
8. **Россиян тревожат цены, бедность и коррупция.** Левада-центр. Пресс-выпуск от 20.03.2013. [Электронный ресурс]
<https://www.levada.ru/2013/03/20/rossiyan-trevozhat-tseny-bednost-i->

- korruptsiya/ (дата обращения 20.11.2017)
9. **Росстат: 21,1 млн россиян живут в бедности [Электронный ресурс]:**
<http://www.vestifinance.ru/articles/91527> (дата обращения 07.12.2017)
 10. **Рукавишников, В.О.** (1990) Пик напряжённости под знаком белого коня // Социологические исследования, № 10, 15–22.
 11. Социальные настроения россиян: итоги 2017 года. ВЦИОМ. Пресс-выпуск № 3550 от 09.01.2018 г. [Электронный ресурс]
<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116623> (дата обращения 11.01.2018)
 12. Социальная справедливость: как мы её понимаем / ВЦИОМ. Пресс-выпуск № 2346 от 15.07.2013 г. [Электронный ресурс].
<https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=114297> (дата обращения 03.12.2017).
 13. Федеральная служба государственной статистики / Неравенство и бедность [Электронный ресурс]:
http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/poverty/#
 14. Эксперты признали неравенство в России сопоставимым с 1905 годом [Электронный ресурс]
<https://www.rbc.ru/economics/16/12/2017/5a33e2fc9a79471b6d846e24>
(дата обращения 01.12.2017)

ВЪЗМОЖНО ЛИ Е МОРАЛНО РАВЕНСТВО В УСЛОВИЯТА НА СОЦИАЛНО ИКОНОМИЧЕСКО НЕРАВЕНСТВО?

Васил Проданов¹

1. Идеологически различните модели на моралното равенство

Съществуват множество видове равенства и неравенства. Затова и стои въпросът спрямо кои от тях е валидна оценката морално или неморално. Базисно основание за прилагането на характеристиките морално и неморално към определени равенства или неравенства е те да са обусловени или от действията на хората, или от характеристиките на обществената система. Начинът, по който се вижда обаче обществената система, е морално, ценностно, идеологически различен, подчинен е и на интересите на различни социални групи. По различен начин виждат морала и етиката на равенството и неравенството консерваторите, либералите, неолибералите или различните видове социалисти и комунисти.

Какво характеризира консервативната визия за етиката на равенството и неравенството? Още Платон констатира, че не е морално двама души със съвсем различни знания и квалификация да заемат едни и същи позиции. Не е морално кождат Анит да бъде начело на съда, който ще прати на смърт най-мъдрият човек на Древна Атина Сократ. Не е морално незнаещият, непросветеният да има същите права в политиката като зна-

¹ Член-кореспондент, професор, доктор на философските науки в УНСС, vkprodanov@gmail.com

ещия, просветения. Проблемът при консерваторите е, че те смятат, че хората се раждат с различни способности и в този смисъл неравенството е нещо естествено и по природа. Всъщност, обаче, основните способности, дори това дали ще израснеш повисок или по-нисък, зависят от социалните условия, начина на живот, храненето на отделните социални групи през различните периоди в развитието на обществото.

Какво е характерно като базисна характеристика за либералната визия за морала и етиката на равенството и неравенството? Идеологията на капитализма има в основата си либералната идея за така нар. естествени човешки права. Равенството по отношение на човешките права се разглежда като основа на морала и правото. От XVII век насам, когато се развиват идеите за равенство в човешките права, се изминават различни етапи в тяхното разбиране и различни неща се включват като права – от правото на живот, през политически права до днешните така нар. джендър права. Характерно за либерализма е, че на всички етапи при него се говори за равенство в правото на частна собственост като водещо. Това води до социалноикономическо неравенство, което е предпоставка и за морално неравенство.

Какво е характерно за морала и етиката на социалистическата и комунистическата визии за равенството и неравенството? Тя изхожда от предпоставката, че съществуват сложни отношения между различните равенства и неравенства и факторите, които ги обуславят. Системообразуващо значение за наличието на морални равенства и неравенства имат социално-икономическите равенства и неравенства, в степента в която именно те определят социалните възможности, характеристики, отношения в обществото.

На различните етапи на развитието визията за морала и етиката на равенството и неравенството и на консерваторите, и на либералите, и на социалистите претърпява промени. Консерваторите приемат в определени граници либералните идеи за

човешките права. Либералите на определен етап ще станат социални либерали и ще приемат идеята, че пазарът създава неравновесия, поради което обществото трябва да преразпределя ресурси, за да помага на бедните. Социалистите в социалдемократическата версия от 90-те години на XX век ще се неолиберализират, ще се откажат от идеята за собствеността като системообразуваща за морала и етиката на равенството и неравенството, замествайки я с така нар. културни права – на мултикултурализъм, полово равенство, равенство в избора на пола и пр. Тони Блеър във Великобритания ще премахне от устава на Лейбъристката партия оня член, според който тя е за национализация на собствеността. В България в условията на победена от неолибералния капитализъм в Третата световна, така нар. „студена война“ страна, принудена да изпълнява указанията на победителите, а борецата се за оцеляване БСП приема през 1991 г. нова конституция, в която на преден план се извежда системообразуващото либерално право – „частната собственост е неприкосновена“ (чл. 16, ал. 3).

Съществува различие между морално равенство и морал и етика на равенството. Моралът и етиката на равенството са свързани с нормативната оценка на различните видове равенство и неравенство.

Според консерваторите хората се раждат с различни способности и от Платон насам говорят, че разумът в истинския смисъл е характерен само за част от тях. Но дали това е така? Либералите от самото начало на идеята за човешките права твърдят, че всички хора имат равно право на живот. Но дали на практика капитализмът осигурява равно право на живот? По-долу ще се опитам да покажа, че нито едните, нито другите са прави, тъй като в условията на неравенство в собствеността се формира неравенство и в човешките способности, в човешкия разум, и неравенство в правото на живот.

2. Формиране на способности при държавния социализъм и тяхното унищожаване при реставрацията на капитализма

Държавният социализъм се грижи за качествен скок в изграждането на способности на българите чрез създаването на десетки университети и промяна на образователното равнище на милиони хора, премествани от селото към града. Техните родители са без образование или с основно образование, а те стават лекари, инженери, учени, архитекти, рязко променят своя социален статус. Стратегически принцип е изискването за „интелектуализация на цялото общество“. Най-високите доходи през 1989 г. са на хората в сектор „Образование и наука“. Образованието е свързано с първия от двете части на водещия при държавния социализъм принцип – „От всекиго според способностите, всекиму според труда“. При това се изхожда от предпоставката, че притежаващият повече способности човек има съществени предимства, той може да постигне много повече неща от по-малко способния, има възможности за развитие и достижения, които другите нямат. В този смисъл способностите дефинират в много отношения позитивното понятие за свобода, което е водещо при държавния социализъм. Да създадеш у хората определени способности и да дадеш възможности те да се реализират означава те да могат да правят много повече неща, които иначе не биха били възможни. За тази цел държавният социализъм изгражда два типа механизми.

Първият е свързан с формирането на способности, защото те не са нещо наготово дадено, независимо че у различните хора може да има заложби за различни неща. Те се изграждат от обществото чрез развитието на физическите, моралните и интелектуалните характеристики на човека. За тази цел се създават съответните масови форми на образование и спорт, финансирани изцяло от държавата, система на младежко научно-техническо

творчество, рязко се увеличават средствата за развитие на науката и културата. Социализмът променя образователното равнище, а с това социалния статус, възможностите за вертикална мобилност, растеж, развитие и постижения на милиони хора.

Вторият механизъм е планирането на необходимостта от специалисти в съответната сфера, паралелно с бързото развитие на изискваща все по-висока квалификация индустрия, както и разпределението на тези специалисти на съответните работни места, за да могат те адекватно да реализират получените чрез образованието способности. Има в нарастваща степен съответствие между образование, интелектуално равнище и заплащане.

Преходът към неолиберален капитализъм води до точно противоположната тенденция – на унищожаване на способности, съответно на разумност и нарастваща неморалност по отношение на равенството. Разумът се разглежда като основополагаща характеристика на моралния субект от Платон до Кант. Тя дава възможност на индивида за адекватно възприятие на действителността и за свободен избор.

Капитализмът има съответни следствия за субекта на морално равенство, който притежава според Кант достойнство, защото е носител на разум, демонстрира висока степен на рационалност във вземането на решения, може да бъде автономен в този процес. Да, но неолибералният капитализъм убива именно възможността да имаш достойнство чрез разума, дебелирайки и оглупявайки огромни маси от населението, разделяйки го на разумни и неразумни, на тъпи, дебели и останалите. Това се прави с няколко основни механизма:

Първо. Социално-икономическото неравенство се трансформира в образователно и интелектуално неравенство като се почне от най-ранна възраст, когато най-интензивно протича неврофизиологичното развитие на детето и се мине към разделянето на детските градини, училищата, университетите на елитни и за останалите. Протича процес на *неофеодализация* – от една страна – благородниците, които са физически по-едри,

живеят по-здравословен начин на живот и по-дълго, от друга страна – простолюдието. При капитализма образованието се феодализира на елитни гимназии и чужди университети за елита и маргинални училища и ниско качество на образованието за останалите. Във втория тип училища на матура се явява накрая една малка част от завършващите и повечето от тях показват много слаби резултати. Елитните училища подготвят бъдещи емигранти, в тях се формират общности от по-мобилизирани, взаимно подкрепящи се деца, показващи високи резултати. Във втория подготвят бъдещи маргинали и аутсайдери, немалка част от които като завършат, не работят. Те са немотивирани, с ниско когнитивни достижения, не могат да попаднат в университет и това обяснява защо такъв голям процент от повече от една четвърт от младите хора у нас между 16 и 24 години нито учат, нито работят.

Второ. Държавата, политиците, пазарът извеждат на преден план като стил на поведение и възможността за манипулация с неразумността, простацината, дебилщината, което убива разума. Неолибералните политици, громители на социализма и строители на неолиберален капитализъм, демонстрират агресия и простация и фаворизират неразумността, простотията. Ако през Възраждането основен принцип, с който се закърмя българинът е „който се учи, той ще сполучи“, сега от най-високо място му казват „вие сте прости и аз съм прост“, т.е. ако искаш да се издигнеш, бъди прост.

Трето. Социализмът даваше в България няколко пъти по-голяма част от БВП за наука, през 1988 г. работещите в този отрасъл са с най-висока заплата, сега БАН съзнателно е унищожавана и сведена до мизерно състояние с няколко пъти по-малко научни работници, получаващи под средната работна заплата.

Четвърто. Кантовият разумен субект на категоричния императив е убиван от пазарните механизми, на основата на които функционират медиите, където шестват агресията и простацината, а не разумът и интелигентността. По телевизииите предла-

гат хиляди левове на фолкзвезди и простаци да демонстрират просташина и дебилщина в предавания от типа ВИП брадър, т.е. „много важни личности“, които трябва да гледаме и да ползваме като образци. Най-продаваните вестници са жълтите вестници. В Гугъл името на гадателката Алена се среща десетки пъти повече от това на председателя на БАН. Човек е потопен в свят на „пост-истини“ и „фалшиви новини“.

Пето. Рационалността на цели държави е убивана с лозунгите и механизмите на глобализирания неолиберален пазар, както и чрез създадените специални технологии за изсмукване на най-интелигентното, най-умното от по-бедните към развитите западни страни – брейндрейнът например, при който 10% от най-умните и интелигентните заминават, а останалите остават, превръщайки страни като България в интелектуално гето.

Разкъсва се връзката между знания, образование, способности и заплащане. Още през 90-те години на ХХ век хиляди инженери, учени, преподаватели, висококвалифицирани кадри в България остават без работа и са принудени да се занимават с дейност, която не съответства на квалификацията им. По-късно това се превръща в типична характеристика на българското общество, в което голяма част от завършващите висше образование заемат работни места, които са много под тяхната квалификация. Така се извършва по същество в гигантски размери унищожаване на вече създадени способности, когато човекът у когото са формирани заема място, което няма нищо общо с неговата квалификация.

Броят на отпадащите от училище и неграмотните днес връща България преди 1950-те години в началото на развитието на социализма, когато в страната се провежда кампания за премахване на неграмотността. Така чрез неравенствата между различните училища се формира неравенство в шансовете за формиране на рационални човешки индивиди. В страната има стотици училища, в които всички или голяма част от учениците са роми. Изследванията показват, че за всички тях е характерна

по-лоша материална база, голямо текучество и по-ниска квалификация на учителите, по-ниско качество на обучението и дори когато съответното дете завърши това училище, на практика то е почти неграмотно. [Миленкова, 2011]

В доклад на Европейската комисия, представен през март 2016 г., се установява, че образованието на българските деца е най-зависимото в ЕС от материалното състояние на родителите, а страната ни е предпоследна по инвестиции в образованието. Около 40% от 15-годишните младежи у нас са неграмотни в четенето, математиката и природните науки. Броят на преждевременно напусналите деца се увеличава, 9% от циганите никога не са ходили на училище, а едва 7% от тях завършват гимназия. Днешният капитализъм периферизира ускорено държави като България, превръщайки ги в гета с голямо количество интелектуални посредствености и като цяло опростачено и оглупяло население.

3. Социално-икономическото неравенство при капитализма означава неравенство в правото на живот и убива индивидите като субекти на морала

Изследване на учени от Масачузетския технологичен институт показва, че 1% най-богати американци живеят средно около 15 години повече, отколкото най-бедните 1%. При това през последните години тази пропаст нараства. [Gylfason, 2017] Така социално-икономическото неравенство и бедност предсрочно убиват милиони хора. Социалната система ги убива 15 години предсрочно. В този смисъл е носител на гигантско морално неравенство.

Ако всички сме морално равни, това би означавало, че всички в равна степен би трябвало да имаме право на живот,

както е според базисното либерално право от времето на Джон Лок насам. Но това не е така. Капитализмът убива, както е убивал и феодализмът преди Лок, но с други средства. Тогава е убивал чрез произвола на феодалите, сега убива чрез социално-икономическото неравенство. 20% най-бедни българи нямат същото право на живот, както 20% най-богати. Те живеят средно десетина години по-малко от най-богатите. Капитализмът ги убива, дрънкайки лицемерно либерални празнословия за права на човека.

Множество изследвания показват, че равнището на убийства в обществото е тясно корелирано със социално-икономическите неравенства. Там, където неравенствата нарастват, растат масовата агресия и убийствата, независимо дали няколко деца убиват клошар, или са пребивани и убивани лекари, медицински сестри, учители, бизнесмени. [Daly, 2016] Днес живеем в най-неравния период в развитието на човечеството, което означава, че днешният неолиберален капитализъм в най-висока степен в историята поражда насилие и убива хора. България е сред страните с най-голямо неравенство в ЕС, което означава, че българският капитализъм е един от най-убиващите и насилващите в Европа.

Изследване на „Алфа ризърч“ на двадесетата година от прехода към капитализъм показва, че според 72.8% от запитаните българи здравеопазването при социализма е било много по-добро отколкото сега. България оглавява европейската класация за отсъствия по болест годишно, а средната продължителност на живота в страната е една от най-ниските в ЕС.

Според Евростат 16% от населението на ЕС или около 75 милиона страдат от материална и социална депривация. Това означава, че те не могат да си осигурят поне 5 от следните 13 неща: неочаквани разходи; едноседмична почивка през годината извън дома; нямат възможност да вземат заеми, за да си купят или наемат определени неща; да ядат ястие с месо; да отопляват дома си; да имат кола; да заместят старите и увредени мебели с нови; да заменят старите и износени дреги с нови; да

имат два чифта обувки; да имат джобни пари за себе си; да имат свободно време за различни дейности; да се съберат с приятели или близки на хапване и пийване; да имат интернет връзка. През 2016 г. най-високо е било равнището на материална и социална депривация в Румъния и България. В Румъния от нея са страдали 50% от хората, а в България – 48%. [Material and Social Deprivation, 2017] Половината от населението в България не може да си позволи елементарни неща и мизерства, но 4-5% могат да си позволят да ходят на Хавайските, Азорските, Бахамските острови и къде ли не на почивка. Социалноикономическата нищета и мизерия, в които е вкарано половината от българското население, съпроводени с разделението във възможностите и шансовете за живот на това население с няколко процента най-богати, е израз и на морално неравенство. Половината от населението на България е жертва на *структурното насилие на глобалния капитализъм*, вкарал го в капана на безизходицата и недоимъка. Тези хора са по-стресирани, живеят по-малко, умират по-рано, а пък и децата им имат по-малки възможности да се развият.

Кога сме били морално по-равни – при социализма ли, при който всеки имаше право на безплатно здравеопазване и на санаториум, почивка при минимални цени. Или при **днешния реставриран капитализъм, където имаме разделението на такива, които имат право да живеят, и на такива, които са принудени да умират**. И биват убивани от този капитализъм, умирайки от невъзможност да се лекуват, от това че са клошари без дом, от насилие, стрес, безработица и какво ли още не. Убивани от българския капитализъм, при който над един милион българи не са здравно осигурени и нямат право да се лекуват. Убивани повече, отколкото навсякъде другаде в Европа, защото у нас човек трябва да плаща от джоба си за здравеопазване повече, отколкото във всяка друга държава на ЕС. Убивани, защото дори не могат да дъвчат и над 1 милион българи ходят с развалени зъби, защото нямат пари за зъболекар.

През 1989 г. в България има всеобщо и безплатно здравео-

пазване на всички равнища от раждането до смъртта. Осигурена е равнопоставеност в ползването на здравни услуги и никой не е изключен от тях. Държавата ежегодно увеличава разходите за здравеопазване, които между 1960 и 1989 г. нарастват от 2.77 на 5.74% от националния доход. До 1989 г. са изградени 4 171 здравни заведения, от които 256 болници с леглови фонд от 111 185 места. На 313 човека през 1989 г. се пада по един лекар, а на 1487 – по един стоматолог. Изградена е система от санаториуми и огромна почивна база, ползвана през отпуските от всички българи при ниски цени. [Илиев, 2004: 168-174]

По данни от 1986 г. в страната има 1512 почивни домове със 119 хиляди легла, а също и 401 хиляди лични вили и къщи за почивка. Средната продължителност на живота по отношение на 1939 г. е нараснала с 20 години, т.е. за разлика от предходния капитализъм, който е убил предсрочно милиони хора, социализмът ги е запазил чрез здравната система. [Кременски, 2005: 77] Голяма част от всичко това е унищожено, разпродадено, разграбено след 1989 г. И за да се скрие то, сега се пренаписват учебниците за средните училища и манипулират децата и младежите, че не сега, а тогава хората били убивани.

Да вземем Куба, където здравеопазването е всеобщо и безплатно, да я сравним с България, където то е маркетизирано и огромно количество хора нямат здравни осигуровки. Според Доклада на ООН за човешкото развитие от 2016 г. Куба дава за здравеопазване 10.6% от своя БВП, а България 4.6%, т.е. два пъти по-малко; Куба има 67.2 лекари на 10 000 човека, а България 38.7 лекари; средната очаквана продължителност на живота на човек, навършил 60 години в Куба е 23.1, а в България е била 19.2 години. [Human Development Report 2016: 225-226] Къде обществото се грижи за човешкия живот и здраве повече, и то на всички граждани, къде е по-морално – там или у нас? Българският капитализъм е убивал и убива предсрочно милиони хора, но неговите либерални идеолози го славословят колко „демократичен“ и „свободен“ е в сравнение с кубинския социализъм,

който не убива, а защитава живота на своите граждани.

През 2004-2010 г. България се е смъкнала до равнището на страната с най-голяма детска смъртност в Европа и заема второ място в света по сърдечно-съдови заболявания. През 2010 г. България и Румъния са страните с най-голяма детска смъртност в ЕС – съответно 9.4 на 1000 деца и 9.8 на 1000 деца умират. При това има тясна връзка между социалноикономическо неравенство и детска смъртност в съответната държава. [**Health Inequalities in the EU**, 2013: 19] Така в 2014 г. тя е вече страната с най-голяма смъртност в Европа и мрачните демографски прогнози за нейните перспективи бързо се увеличават.

Социално-икономическото неравенство между България и ЕС директно се превръща в неравенство и в здравно отношение. Реставрираният български капитализъм убива хиляди хора. България е на първо място по смъртност в ЕС според Националната здравна стратегия 2014-2020, изготвена от Министерството на здравеопазването. У нас на всеки 100 000 население удар покосява 160 човека, докато средната смъртност в ЕС е повече от три пъти по-ниска – 51 човека. България е на първо място и по починалите от рак, болести на кръвообръщението. Коефициентът на смъртност от болести на органите на кръвообръщението в България е двойно по-висок от този в ЕС – на 100 000 българи умират 592, а в ЕС – 216. Ишемичната болест на сърцето убива 106 души на 100 000 в България, а средно в ЕС са 79. Заради стреса и мизерията всеки втори българин има високо кръвно налягане, основен рисков фактор за инсулт и инфаркт. [**Национална здравна стратегия**, 2013] В световен план през същата тази година България е между шесте държави с най-голяма смъртност и в този смисъл най-мощно лишаване от правото на живот на населението.

Според анализ на сайта на Световния икономически форум коефициентът на Джини по време на скотовъдната епоха в историята на човечеството е бил 0.17. Знаем, че стойност 0 е максимално равенство, а стойност 1 е максимално неравенство. Най-високото равнище на неравенство в античната робовладел-

ска епоха, измерена чрез коефициента на Джини е 0.59, а в САЩ в момента е 0.81. В САЩ са надминали робовладелската епоха, Римската империя и всички предходни епохи на човечеството. Ние в България още вървим нататък. По-нататък в анализа на сайта на Световния икономически форум се цитира проучване, според което големите неравенства в предходните етапи на историята са водили до такава висока конфликтност в резултат на сиването на всяка етика и морал на равенство, че са се решавали по 4 основни начина, пред които сме изправени и ние днес – *масова война; революции*, които променят системата, а не от типа „нежни революции”, слагачи изгодни на вършен господар управляващи; *колапс на държави и катастрофични масови епидемии*. [Jezard, 2017] Пред една от тези четири алтернативи сме изправени днес – масова война, революции, колапс на държави, масови епидемии. Това ни чака в резултат на етиката и морала на днешния неолиберален капитализъм.

Цитирана и ползвана литература

1. **Илиев, Иван.** (2004) Икономиката на България през периода 1949-2001 г., С., Изд. Полиграфически комбинат Димитър Благоев.
2. **Кременски, Иван.** (2005) България в Европа и света през 20 век, Варна, Изд. къща Стено.
3. **Миленкова, Валентина.** (2011) Образователни неравенства в контекста на българското съвремие. // *Проблеми на постмодерността*, Т. 1, бр. 1.
4. Национална здравна стратегия (2014-2020). (2013), С., Министерство на здравеопазването на Р България.
5. Health Inequalities in the EU. Final Report of a Consortium, EU, 2013
6. Human Development Report 2016 (2016), N.Y., UNDP
7. **Daly, Martin.** (2016) Killing the Competition: Economic inequality and homicide, Routledge.
8. **Gylfason, Thorvaldur.** (2017) Life-and-Death Inequality // *Project Syndicate*, https://www.project-syndicate.org/commentary/united-states-inequality-and-life-expectancy-by-thorvaldur-gylfason-2017-10?a_la=english&a_d=59d6521f78b6c708d46579f1&a_m=&a_a=click&a_s=&a_p=/archive&a_li=united-states-inequality-and-life-expectancy-by-thorvaldur-gylfason-2017-10&a_pa=&a_ps=, Oct 5, 2017

9. **Jeizard, Adam.** (2017) Wealth inequality has been widening for millennia // *World Economic Forum*, https://www.weforum.org/agenda/2017/12/wealth-inequality-has-been-widening-for-millennia/?utm_content=buffer6db3e&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer, December 11.
10. Material and Social Deprivation. (2017) In: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20171212-1?inheritRedirect=true&redirect=%2Feurostat%2F>, December 12.

РАВЕНСТВО И СПРАВЕДЛИВОСТ

Ангел С. Стефанов¹

В настоящия доклад ще се опитам да осмисля понятията „равенство“ и „справедливост“ в тяхната възможна заедност и най-вече, но не само, в социално-икономическия контекст на съвременното българско общество.

Самото общо понятие за равенство на индивиди в дадено общество е празно откъм съдържание. Но ако кажем например, че гражданите или поданиците на нечие величество в една държава са равни пред съдебното прилагане на приетите от съответната легитимна институция закони, то понятието за равенство между тях се сдобива с ясно съдържание. Затова, когато се говори за равенство между човешки индивиди, то трябва да се указва конкретния социален аспект, пред който, или във връзка с който, членовете на дадено общество са равни.

Позицията, която тук ще се опитам да защита е, че има справедливи и несправедливи равенства, а те пък предполагат съответно несправедливи и справедливи неравенства. С други думи, самите идеи за равенство и за справедливост приемат за тясно обвързани, както за да придобива представата за равенство определен смисъл, така и за да става възможно оправдаването на конкретно равенство или неравенство, от страна на легитимните субекти на властта в дадено общество.

Тази позиция едва ли би учудила някого, като се има предвид известната постановка на т. нар. минимален формален принцип на справедливостта, известен още от времената на

¹ Член-кореспондент, професор, доктор на философските науки в ИИОЗ при БАН, e-mail: angstefanov@abv.bg

Аристотел и изяснен в неговата *Никомахова етика*. Резюмираното послание е, че справедливостта изисква равните да бъдат третирани по еднакъв начин, а не-равните – по не еднакъв начин, или както още Аристотел уточнява, на пропорционален принцип. Излиза значи, че понятието за справедливост се обвързва с това за равенство. Но в сила е и обратното, ако се приеме увещанието ми, че има справедливи и несправедливи равенства; сиреч понятието за равенство може да предизвиква както положителна, така и отрицателна оценка, в зависимост от това дали то се окачествява като справедливо или не.

Има различни теории за справедливостта, но по мое мнение има един принцип, който изначално пронизва тази идея, и който е известен като *принцип на заслужеността*. Той повелява на всеки да бъде въздавана такава отплата, каквато той заслужава чрез своите дейност, постъпки и заслуги. Не винаги този принцип може да се прилага по безпроблемен начин, но това се отнася само до такива ситуации, когато иде реч за субективни и естетски квалификации. Например, съвсем наскоро такъв случай ни се натрапи чрез негативните реакции относно избирането на „Мис България“. Според много оценки в социалните мрежи изборничката била грозна, а това означава ни повече, ни по-малко, че тя *не заслужава* избирането си като представителен модел за женска красота на България през тази година. От тук пък следва, че изборът ѝ от журито е *несправедлив* и е обременен от странични за целта на състезанието мотиви. Дали това е така, или не е, не може да бъде тук предмет на мой коментар. Такъв предмет е единствено посочването на казуса на видимо разноречие в оценките дали изборът на претендентката е бил справедлив, въз основа на заслуги като телесна красота и присъствено поведение при провеждането на конкурса.

Принципът на заслужеността обаче може успешно да се прилага при оценката за справедливост, когато критериите за нечи заслуги са ясно формулирани и безпроблемно проверими. Така например, ако двама колеги, работещи в един и същи

офис демонстрират различни по количество и качество постижения, т.е. те не са равни по отношение на професионалните си успехи, то би било справедливо по-успешният служител да изпревари в кариерното си развитие своя колега, а не да бъде осъществен обратният вариант.

Твърде често неравенството по отношение на материалното благосъстояние на индивидите се заклеявява като несправедливо. В редица случаи такова заклеявяване е оправдано. Драстичен скорошен пример в тази връзка ни се представи чрез електронните медии за натрупаното недвижимо и финансово състояние на дългогодишния президент на Зимбабве Робърт Мугабе. Но ако той има някакви заслуги за развитието на страната си, то те могат да се окачествят само като анти-заслуги, защото жителите на страната му страдат от глад и пословична бедност. Независимо от това, споменатият президент, окачествяван от някои коментатори и като тиранин, „тъне в лукс, далеч от болката и страданието, усещани от обикновените хора в страната” и обитава имение с 25 спални, оценено на 10 милиона долара.[1]

Както по света, така и у нас, общественото мнение споделя често отрицателна оценка по отношение на справедливостта отнoсно начина на живот на политическата върхушка в сравнение с този на обикновените хора. Друг скорошен пример в тази връзка е новината, че бившият македонски премиер Никола Груевски притежавал „огромна сграда на стойност от 7 милиона евро в белгийския град Антверпен”. [2] Както за дискрения призив за социална справедливост в България, така и зад притворното му издигане, като разпознаваем етикет от страна на партии и на отделни политици, прозира фактът на нейното нарушаване. Затова ясно говорят спорадичните, но повтарящи се с години протести на упражняващи различни професии у нас: лекари и медицински сестри, служители на МВР, охраняващ затворите персонал, учители, музейни и читалищни работници, както и трудещи се от различни сектори на промишлеността с неизплатени заплати, или пък заплашени от закриване на предприятията, в които ра-

ботят. Що се отнася до несправедливото заплащане на труда на учените от БАН и от ССА (Селскостопанската академия), ще разгледам по-нататък този печален факт по-обстойно.

Политически и медиен рефрен е, че Румъния и България се подреждат на предпоследно и на последно място в ЕС по размер на овъзмездяването на труда. Но защо случаят е такъв? Стандартният отговор, който е любим на представителите на работодателските организации у нас, е следният: заплатите на наемния труд в тези две страни са най-ниски, защото и производителността на труда е ниска – само 60% от тази на средния работещ европеец.

Продуктивността на труда в дадена страна обаче има различни аспекти, докато Евростат я изчислява само като съотношение между БВП и броя на работещите. Това е важен, но все пак общ начин на измерване. И понеже тук става дума за справедливост, нека погледнем към един друг измерител, който има по-близко отстояние до справедливостта. А именно, нека видим каква е възвращаемостта в парични единици от труда на един „средностатистически европеец“ и на един румънски или български работник:

„Като инвеститор обаче човек разбира под производителност нещо съвсем друго: възвращаемост! Или колко труд получава за едно евро.

В момента, в който направим нужните преоценки, класацията се обръща с главата надолу. На първо място обаче не е дори България, а нашата любима Румъния![3]

От една страна, имаме „средностатистически европеец“ – еталон за производителност. Той получава 3000 евро на месец, за да произведе 100 детайла месечно. Разходите на един детайл са $3000/100=30$ евро.

От друга страна, един „средностатистически румънец“ е по-малко продуктивен – на 60%. Въсъщност, ако той трябва да направи 100 детайла, ще ги направи, за което пиша и по-долу в раздела за мениджмънта. Но да приемем, че статистиката е вярна.

Той произвежда 60 детайла месечно, за което получава 750 евро. Разходът за един детайл е $750/30=12,5$ евро. Каква е производителността на инвестираните пари? Близо два пъти и половина по-голяма в полза на румънеца.

От този статистически език – „производителност на служител“ – излиза фалшивата идея, че производителността е достойнство на служителя, или че липсата ѝ би била вина на същия служител. Това обаче не е вярно, освен може би в малка степен – когато се труди пословичен ленивец.”[4]

След това обстойно обяснение се вижда, че капиталът печели повече от българина и румънеца, независимо от набеждаването им в по-ниска производителност на труда. Но дори и да приемем, че трудещите се у нас изявяват само 60% от производителността на европейските си колеги, то трябва да имаме предвид и обстоятелството, че те получават само 25% от техните заплати. С други думи, от казаното до тук ясно се вижда, че за своите заслуги в трудовата сфера наемния труд в България е ощетен по сравнение с този в страните от централна и западна Европа; а ощетен тук ясно означава, че работещите у нас (както и в северната ни съседка) не получават справедливо овъзмездяване на труда си, спрямо своите професионални заслуги за неговото овеществяване.

Иска ми се сега да кажа няколко думи за несправедливото отношение към високо образованите люде, занимаващи се с наука у нас, и по-специално към учените от БАН и ССА (Селскостопанската академия). Заслугата на работещите в тези две институции е, че те предоставят над 70% от българските изследвания, публикувани в авторитетни международни и световно утвърдени научни издания, но възнаграждението им за това тяхно специализирано творческо усилие е унижително в сравнение със средната заплата в страната. В тази връзка е редно да се подчертае, че ясната повеля на ЕС за общество, основано на знанието, е актуален императив за всички правителства на държавите членки, но изглежда не и за нашето. С финансирането, което е отре-

дено на БАН и ССА, науката ще си отиде оттам само след десетина години. Учените все още изненадващо се справят, но тенденцията е безрадостна.

Достатъчно е да спомена, че заради ниските заплати в БАН броят на младите учени е вече само 11.5%. Този печален факт е резултат от провежданата политика към развитието на науката у нас през последните две десетилетия. Днес държавата отделя само 0,25% от БВП за наука, което поставя България на последно място по този показател от всички държави членки на ЕС. Младите учени в БАН получават заплати близки до минималната, а професорите – 1,7 минимални заплати в размер на 460 лева. Колегите им в европейските държави получават средно десет пъти повече.

При тази ситуация става цинично изискването българските учени да произвеждат същите качествени и количествени резултати, като колегите им от чужбина. Критериите за резултатите от научните изследвания обаче са едни и същи за всички учени по света. Учудващо е, че учените от двете академии се справят все още много добре със своите задачи.

Правителството обяви като един от своите приоритети подобряване на финансирането на образованието. Не знам какво точно е постигнатото в това отношение, но твърдо знам, че образование без развитие на самата наука е невъзможно. И ако справедливо се говори за повишаване на учителските заплати, което адмирам, то защо няма дори обещание за повишаване на възнагражденията на учителите на учителите? Никак не е странно, че мизерното финансиране на науката у нас доведе до факта, че България е вече на последно място в ЕС по брой учени на глава от населението. Кадърните млади студенти и изследователи просто напускат страната, като с това се губят и вложените средства за постигането на тяхното специализирано образование. Причината за напускането на страната от млади учени, а също така и от лекарски персонал, не може да бъде друга освен фактът на несправедливото им финансово третиране от държавата, както по сравнение с онова, получавано в другите европейски страни, така и по

отношение на средното възнаграждение у нас.

Разбирането за равенство между хората в различни аспекти и измерения, като пол, етнос, религия, икономически, социални и културни придобивки и пр., е предмет на различни егалитаристки теории, които тук нямам възможност да коментирам. Терминът „егалитаризъм” навява понякога пейоративни конотации, притуряни към него от съмнението за практикуване на уравниловка. А нейното налагане пък предизвиква обикновено негативна оценка, защото не зачита оня живец на справедливостта, за който тук говоря – а именно, принципа на заслужеността. Освен това, егалитаризмът някак си по традиция се противопоставя на елитаризма – понятие, което, както и егалитаризма, съвсем не се осмисля по еднозначен начин.

Като спасение от подхвърлените смислови и оценъчни различия се посяга към концепта „социално равенство”. Поне на мен ми изглежда, че този концепт трябва да обхваща три предпоставъчни компоненти принципа. Първо, той предполага полагането и изискването на еднакви права и задължения на хората към обществото. На второ място, социалното равенство предполага еднакви възможности за начина на индивидуално вписване в обществото на всеки негов член, както и за неговото личностно развитие. И на трето място, разбирането на този концепт предполага принципа на равенство на всички граждани или подданици пред закона.

Може значи да се каже, че в дадена страна социалното равенство е ущърбено, ако поне някои аспекти от възнамеряваната нормативност на посочените три принципа се нарушава. По мое мнение, у нас общественото недоволство се концентрира най-много върху нарушаването на третия принцип на социалното равенство, а именно, наличието на редица случаи на неравно юридическо третиране на гражданите. Много медийни страници и журналистически репортажи са изпъстрени със съмнения за несправедливи съдебни решения. Защо и как те са възможни у нас е сериозен проблем, който тук не би могъл да бъде засегнат.

Изкушен съм обаче в тази връзка да завърша с мъдрите думи на известния римски философ на правото Джорджо Дел Векио в края на неговата кратка монография под надслов „Справедливостта“ [5], издадена на български благодарение на един от нашите високообразовани и уникални преводачески таланти – Цеко Торбов:

„Който казва справедливост, казва подчинение на една йерархия от ценности; и нищо не е по-противно на един такъв принцип, отколкото произволното нарушение на границите, които отделят позволеното от непозволеното, заслугата от незаслугата. Затова нищо не смущава повече нашето чувство за справедливост, отколкото механичeskото изравняване на тези противоположни термини: както когато се отнасят по еднакъв начин с трудолюбивите и мързеливците, храбрите и бегълците, мъчениците и предателите... всяка забрава е вина, всяка незаслужена милост е жестокост към други. Защото (както още св. Августин пронизателно беше забелязал) съществува една *жестокост, която прощава*, както съществува едно *състрадание, което наказва*.” [6]

Позволявам си да заключа, че както моите размишления, така и последните цитирани редове, подкрепят убеждението ми за справедливи и несправедливи равенства.

Цитирани и ползвани източници

1. Вж. в тази връзка напр. https://www.blitz.bg/svyat/skandal-prezidentt-na-edna-ot-nay-bednite-strani-zhivee-v-nevizhdan-luks-a-khorata-mu-umirat-ot-glad-galeriya_news559170.html.
2. За повече подробности вж. https://www.blitz.bg/svyat/makedonski-medii-grmnakha-gruevski-s-ogromno-nedvizhimo-imushchestvo-v-nay-skpite-chastina-evropa_news559103.html.
3. По този показател на производителност на инвестиран капитал България е на трето място от всички страни членки на ЕС. Вж. Давидеску, Лучиан (2017) „Не, България и Румъния не са бедни заради ниска производителност на труда!“ *Riscograma* (Уеб сайт за бизнес и икономика). <http://www.glasove.com/categories/komentari/news/ne-bylgariya-i-rumyniya-ne-sa-bedni-zaradi-niska-proizvoditelnost-na-truda>.

4. Лучиан **Давидеску**, цит. съч.
5. **Дел Векио**, Джорджо (1935) *Справедливостта*. Издава Итало-Българско Дружество за Култура: София. На италиански – родния език на автора – тази книга излиза през 1935 г., а преводът на български език, дело на Цеко Торбов, е отпечатан през 1936 г., както е посочено на вътрешната заглавна страница на монографията. Тук обаче сметох, че е библиографски коректно да посоча тази книга като излязла през 1935 г., както е изписано на нейната външна корица.
6. Пак там, с.59-60. Курсивът е авторски.

ЗА ОБЩОТО ИЗБИРАТЕЛНО ПРАВО КАТО НЕСПРАВЕДЛИВО НЕРАВЕНСТВО

Бисера Колева¹

Не всички социални равенства са справедливи, не всички социални неравенства са несправедливи. Това умозаклучение е тривиално, но нефалшифицируемо. То се основава на толкова непоклатима емпирична очевидност, че едва ли някой би се заел да го оспорва. Под „равенство“, като социална категория, ще разбирам изискване за равно(поставено) третиране на равни в определено отношение хора и за неравно третиране на неравни в определено отношение хора. Съответно, ще определям „несправедливо равенство“ като равно(поставено) третиране на *неравни* в определено отношение помежду им хора или, което е едно и също, *неравно*(поставено) третиране на равни в определено отношение помежду им хора. Твърдя, че един от носещите стълбове на съвременната либерална демокрация – общото (в нашата конституция – „равно и пряко“) избирателно право – е несъмнен феномен на *несправедливо равенство* в първия смисъл откъм три аспекта: то е морално укоримо, епистемично необосновано и политически опасно („неприемливо“ според днешния либерален евфемизъм). То дава равен достъп до реализация на изборни права (т.е. изравнява в едно определено отношение) на хора, *неравни* по интелектуална способност, която е един от двата същностни антропологични атрибута. Доколкото европейската менталност е приела моралното начало за другия такъв атрибут, там равенството се подразбира по условие, както и ще покажа; не така обаче стоят нещата с интелекту-

¹ Главен асистент, доктор по философия в УНСС, biserakoleva@abv.bg

алната способност, чиято обективна форма така или иначе е *образоваността*.

Равното и общо избирателно право е късно добавен продукт „в кошницата“ на т.нар. гражданско-политически права: в Европа е повсеместно въведено, общо взето, след Втората световна война. То се интерпретира и практикува като конкретна разновидност на *социално равенство*, а безвъпросното му включване в кръга на неотмените (неотчуждими) човешки права, поне на нашия континент, го представя и като иманентно *справедливо*. Според мен тъкмо предицирането на справедливост към равното и общо избирателно право е несправедливо и нерационално. За да аргументирам този политически некоректен извод, е необходимо да разясня, че:

1/ социалното равенство и справедливостта са понятия от различни семантични полета и съответно формират ценности от съвсем различен порядък;

2/ в съвременната либерална демокрация те се смесват неправомерно в т. нар. равно и общо избирателно право, което в последна сметка води общественото битие към необратим разпад.

1. Кога и как справедливостта започва да се свързва със социално равенство

Тъй като в етиката и политическата философия понятието равенство бива заето от математиката, то не съдържа иманентна ценност – такава му придава едва съответната вторична словопотреба. Там равенството се „настанява“, най-общо казано, по време на европейските буржоазни революции, когато му се приписва предикатът „социално“; европейските философии от Античността до предпросвещенската епоха не познават такъв възглед. Социалното равенство постепенно придобива статут на гражданска, етическа и политическа *ценност*¹ и започва да се схваща като

конструктивен елемент от моралния свод на справедливата политическа власт. Понастоящем това убеждение се радва на аксиоматична неоспоримост в европейското политическо пространство. Защо обаче става така, след като справедливостта и социалното равенство не са семантично родствени? И ако за „левия“ сектор това е разбираемо, как да се обясни завладяването и на „десния“ – след победоносно превземане и на „центъра“? В нито една философско-политическа доктрина на класическа Елада, където справедливостта за пръв път се полага като върховен принцип на образцовото държавно управление, тя не се свързва с никакво социално равенство; то отсъства от понятийния и ценностния списък и на консервативните политически философии, доминирали столетия на континента. Обратно – Сократ, Платон и Аристотел развиват концепции за справедливостта като специфичен тип *пропорционално* равенство или – което е едно и също, но е по-точно казано – рационално обосновано *неравенство*.

Отстъплението от този подкупващо прост, промислен и консистентен принцип ще доведе модерна Европа до множество политически беди, както ще стане ясно по-нататък.

Обвързването на справедливостта със социалното равенство има – мисля аз, – своите извори в три големи идейни и ценностни парадигми: **а/** християнското разбиране за човека, **б/** английската политическа философия на Новото време и **в/** идейния конгломерат на френското Просвещение, завладян в последна сметка от натурализма. В светлината на моята тема е важно да подчертая, че те са *непротивостоящи* помежду си и съжителстват безпроблемно в светогледа на създателите на концепцията за социално равенство като израз на политическа справедливост. Между тях се установява нещо като взаимна интерференция; вероятно поради това те действат с утроена мощ и бележат необратимо европейската философска и политическа мисъл, което ще се опитам да обоснова.

а/ В християнската антропология хората получават битийна и нравствена стойност *в равна степен*, защото са сътво-

рени по *един-единствен* образец – по Божи образ и подобие². Следва, че новопридобитото човешко равенство получава автономна ценност тъкмо като произтичащо от Бога. В тук интересувания ме контекст е важно да отбележа, че *християнската версия на човека не предполага с необходимост равенство по интелектуални способности* (което впоследствие ще се окаже тежък препъни камък пред рационалното обосноваване на равни гражданско-политически права), а изключително *морално равенство*, при това – скрепено с фундаменталните нравствени ценности на „сърцето“, а не на рефлексията. Макар и да признава четирите кардинални добродетели на древността – мъдрост (благоразумие), справедливост, умереност и мъжество – християнската аретология, както е известно, дава категоричен приоритет на емотивните добродетели вяра, надежда и любов.

От друга страна, в християнското учение няма повеля, че социалното неравенство е порок – т.нар. седем смъртни греха не казват нищо за това³, макар и евангелист Лука да приписва на Христос интуитивна ненавист към богатите⁴. Нещо повече – една от основните християнски добродетели – милосърдието към бедните, с чиито прояви изобилства цялата религиозна книжнина, – е възможна тъкмо в социалното битие на *перманентно имуществено неравенство*; наличието на имуществено равенство просто би я обезмислило.

Европеецът е *християнин*, дори когато се мисли за атеист – това е тривиален извод, чиито предпоставки не е тук мястото да обсъждам; намирам за по-важно, че християнската вяра в човешкото братство по „сърце“ остава в неотчуждимо наследство като *несъмнена* ценностна основа на ония просветени умове, които оглавяват разломните и новосъграждащи социални процеси, обхванали Европа от средата на XVII в. насетне. Тук ще издигна една хипотеза, в която намирам адекватно обяснение за *неправилното припознаване* на справедливото като равенство. Изглежда, че християнската вяра в моралното равенство на хората, като Божии творения, исторически се развива до една ши-

роко споделена светогледна убеденост в *изначалното равенство* на всички хора, вероятно защото в християнското съзнание, което е същностно аретологично, моралното по същество *изчерпва* човешкото. Казано с езика на логиката, на „особеното“ (моралното) равенство се приписва неправомерно свойството „общо“ (антропологично) равенство – т.е. равенство изобщо; едно конкретно отношение бива заместено некоректно с друго, „универсално“ отношение⁵. Както знаем, обаче, човешката история не се развива по законите на логиката и равенството между хората започва да се схваща като *естествено*. Разбираемо е в такъв случай защо на това равенство започва да се придава иманентна *справедливост* – тя в крайна сметка произтича от божествения „образ и подобие“ в Неговото творение.

Оказва се, че тази вяра се схожда напълно хармонично със социално-политическите възгледи на английската философия на Новото време. Защо мисля така?

б/ Английската философия на Новото време е *буржоазна* по произход, светоглед и ценности и обяснимо тя дефинира човека преди всичко през икономическата категория на *собствеността*. Третото съсловие на Острова води столетни люти парламентарни и реални битки, за да отнеме кралските прерогативи върху живота си, собствеността си и личната житейска инициатива и е исторически релевантно извоюваните в резултат на тях екзистенциални възможности (т.нар. обективна свобода като липса на пречки пред личната инициатива) да се оценяват като *иманентно справедливи* – т.е. морално добри. Тук мисленето, впримчено в категориите на собствеността, предпоставя и дооформя едно разбиране за човека като носител, *притежател* на специфичен вид „обективни“ и количествено измерими социални придобивки, получили наименованието *права и свободи*. Откакто кралят вече не разполага с него, *животът също се превръща в частна собственост* на човека от третото съсловие, а и на произтичащото от това измеримо количество права и/или свободи, и то на принципа „колкото повече, толкова по-

добре”. Това ясно и сбито е артикулирано от Джон Лок във възгледа му за неотчуждимите права на всяко човешко същество на „живот, свобода и собственост” [Лок 1996:197]. Така английската политическа философия на Новото време изгражда завършена концепция за *автономната морална ценност* на гражданско-политическите права и свободи, които в общи линии изчерпват и тогавашното разбиране за политическа справедливост.

Намирам за обосновано да допусна, че наследеният християнски принцип за морално (а оттам, както стана ясно – и универсално) равенство на човешкия род, се е съединил без сътресения с буржоазно-просветителската концепция за присъщите на човека (неотчуждими) права и свободи. По такъв начин английската политическа философия свързва справедливостта и социалното равенство в здрав „двоен” възел – едновременно християнски и буржоазен. Далеч напред във времето това ще проправи път и пред равното и общо избиращо право, като го изпълни преди всичко с *морално* съдържание за сметка на интелектуалното; оттук насетне в европейската политическа мисъл трудно ще пробиват път алтернативните и критични идеи, че *не всички* социални равенства са иманентно справедливи и че някои гражданско-политически придобивки по необходимост трябва да се предшества от поемане на определени граждански *задължения*.

в/ От идейното наследство на френското Просвещение тук ще подбера, в качеството му на *погрешен* обяснителен принцип за връзката между справедливост и социално равенство, натуралистката и наивна идея на Ж.-Ж. Русо за природно заложените у човека „здрави” инстинкти като необходима и достатъчна основа на една предпоставена „естествена” нравственост; хората според Русо са *равни* като нейни носители. Оттук, впрочем, произтича и напълно погрешният и политически вреден извод, че способността за морална преценка е гарантирана *еднакво* у *всички хора* като природна даденост, доколкото всеки индивид е представител на човешкия род, и в този смисъл не са необхо-

дими кой знае какви умствени усилия, за да я придобие човек. В почти всички документи на Френската буржоазна революция се поддържа – явно или не – тъкмо тази вяра; по същество нейните социално-политически консеквенции не се различават от тези на английската политическа философия на Новото време.

Ще обобщя, че в доминиращата политическа теория и практика на революцията ярко се откроява смесване на нравствените добродетели като природно заложен у човека със способността за морална преценка, която съдържа преобладаващо интелектуален компонент и *няма как да се култивира без специално образование.*

2. Погрешната интерпретация на общото и равно избирателно право като морално добро (справедливо) равенство

Както стана ясно, християнството, английската политическа философия на Новото време и френското Просвещение формират една исторически жилава представа за човека като носител на вродена (природно) или придобита (от Бога) нравственост (морална способност), която обяснимо е обща за всички хора. Това в някаква степен гарантира *моралното равенство* между хората или другояче казано – равната им морална ценност. Такова е консенсусното разбиране на справедливостта като нравствен идеал и норма на практическо поведение. В житейски план това означава например общо и равно право на справедлив процес, общо и равно право на образование, общодостъпно (което *не* означава равно) право на медицинска помощ, както и достъп до множество други подобни гражданско-политически права, надлежно концептуализирани в морето от съответна книжнина. Те са обединени от принципа, че към всички хора следва да се отнасяме като *еднакво ценни* в качеството им на *морални субекти.*

И трите големи идейни традиции, маркирали европейската философско-политическа мисъл, дават първоначалните импулси за по-сетнешното възприемане на общото и равно избирателно право като еднотипно с посочените по-горе: към моралното равенство се прилепва съвсем безкритично и едно въображаемо *епистемично равенство*. Това, по мое разбиране, е фундаментална грешка, защото и трите споменати идеологии допускат генерална *подмяна*, изравнявайки неправомерно *по аналогия* моралната стойност (ценност) на човека с интелектуалната му „стойност“ (способност). (В случая я конкретизирам като необходима *политическа компетентност* с оглед пълноценно упражняване на определени гражданско-политически права). Върху тази фундаментална грешка, според мен, е изградена и днешната либерално-демократична вяра в общото и равно избирателно право.

Преди всичко е необходимо недвусмислено и честно да се отговори на въпроса дали от равната морална стойност на човешките същества следва също толкова равна, т.е. еднаква интелектуална „стойност“, под което разбирам *воля* за рационално знание. (Допускаме, че физически и психически здравите хора притежават сравнително еднаква, съизмерима интелектуална способност). По-просто казано: от моралната равноценност на човешките същества (постулирана и от трите описани традиции, макар и обоснована върху различни предпоставки) следва ли и тяхна интелектуална, епистемична равноценност, *следва ли равна воля за знание*? Отговорът е очевиден: не, не следва. От това, че хората поради моралната им равноценност предполагат етически равно(поставено) отношение, *не следва равенство* в ония отношения (или, все едно, социални конструкции), в които водеща не е моралната стойност на човека, а интелектуалната преценка (съденето).

В историческия генезис на общото и равно избирателно право системно липсва логическа, функционална или каузална обвързаност на идеята за морална равноценност на човешките

същества (която, както стана ясно, може да се възприеме като изначално хуманна без особена съпротива от аналитичната способност) с идеята за т.нар. от мен *епистемична равноценност*. Такава очевидно се *предполага* от днешната либерална демокрация без каквато и да е обосновка, което пречи тя да се разглежда като постоянна политическа задача, постоянен ангажимент на днешните властови субекти.

Тук разсъждението се натъква и на още едно куриозно обстоятелство: т.нар. *европейски ценности*, които се лепят наместо щемпел към всяка „брюкселска“ директива и се размятат наместо дъвка във всяка „брюкселска“ уста, еднозначно се самоизвличат от два (уж несъмнени) източника на европейското разбиране за човека: класическата гръцка философия и Кантовата идея за свободната воля и достойнството на разумните същества. Общото между класическата гръцка философия и Кантовото учение за човека⁶ е постулирането на *волята за рационално знание* като безусловна предпоставка на пълноценния, завършения човек; от това имплицитно следва, че политическата компетентност е невъзможна без рационално знание. Следователно посоченото по-горе „брюкселско“ величаене на тези две учения е недоразумение или лицемерие, а може би и двете едновременно. Мисля така, защото на днешната либерална демокрация и през ум не ѝ минава да обвърже гражданско-политическите права с рационалното знание, обективно измеримо като *степен на образованост*. Това а priori изключва възможността за епистемична диференциация на хората като обекти и субекти на публична власт.

Тъкмо класическата гръцка философия и Кантовото учение за човека, обаче, *отсъстват* от триадата „християнство – английска политическа философия – френско просвещение“! И тъкмо тях приемам като методологичен ориентир в едно поздраво-мислещо отношение към общото и равно избирателно право, отвъд постулирането му като мантра в съвременната либерална демокрация.

3. Общото и равно избирателно право като справедливо неравенство

Днешната либерална демокрация не е в състояние да даде смислен отговор на какви основания гарантира равен достъп до гражданско-политически права, които по необходимост би трябвало да са предшествани от един безусловен минимум *политическа компетентност*, категорично невъзможен извън системна образованост? Казано другояче, защо забравяме и negliжираме завета на класическата античност – че политически компетентен (както и да се разбира този термин) – може да бъде само *знаещият* човек? Питането изисква връщане към големия философски въпрос за връзката между моралното и интелектуалното, между епистемичното и етичното като две изначалия у човека. Тук ще се ограничи да отбележа, че този проблем за пръв път в европейската философия е бил решен, при това – блестящо – от Сократ в неговото учение за *етическия интелектуализъм*: добродетелното начало у човека е уникална, несравнима с нищо друго антропологична „сплав“, амалгама от знание-възпитание-поведение, която трябва да предшества политическата дейност, за да ѝ придаде *нравствена ценност*; впоследствие Сократовото решение се преутвърждава с незначителни модификации в етическите и политическите учения на Платон и Аристотел.

Съвременният „европолитически“ тренд някакси се плаши да отговори без лъжи и увъртания на въпроса защо тримата титани на класическата елинска философия отхвърлят безапелационно демокрацията като несправедлива и нерационална форма на политическа власт. Те и тримата обаче са отговорили с впечатляваща човешка и научна почтеност: защото знаещите и добродетелните са и винаги са били *малцинство* спрямо мнозинството, поради което трудно или никак не могат да му наложат добри политически решения. Доколкото в ученията на три-

мата мъдри атиняни добродетелността е невъзможна без интелектуална предпоставка⁸, е ясно, че те мислят политическото участие като изведено от едно *естествено и изначално епистемично неравенство* между хората. То е историческа очевидност и природна даденост и няма как да му се припише предикатът „несправедливо“ – при все че днешната либерална политическа мода прави тъкмо това. В практиката това *естествено неравенство* се разгръща като интелектуална и морална *некомпетентност* на мнозинството и го прави неспособно за равно участие в политическото управление – идея, блестящо защитавана от Платон на всеки ред в неговата „Държава“ и отчетливо прокарана във философско-политическата доктрина на Аристотел. Още техният учител Сократ е скъсвал от подигравки и дълбоко промислена критика всички пороци на тогавашната атинска демокрация: от заемането на административни постове чрез жребий до докопването до полисното управление на съвършено незнаещи хора [Ксенофонт 1985: 24 и сл., 110 и сл.]

Тримата велики мъже в античната философска традиция поставят един нерешен и понастоящем проблем: човек може ли да бъде научен на политическа компетентност или с други думи – сводима ли е тази компетентност до някакъв специфичен тип знание и умения? Отговорът, който имплицитно, но отчетливо предлагат те, е че управленското знание не е подобно на собствено теоретичното, нито на техническото, а е преди всичко особена, специфична сплав от интелект и морални добродетели. Според Сократ и Платон нейна същностна черта е *справедливостта*, разбрана като нерушима светогледна вяра, че мъдрият (знаещият) управник не би причинил зло (вреда) по собствена воля. Така или иначе, политическото „изкуство“ се оказва лъжица не за всяка уста: то остава непостижимо за всеки, който не е в състояние да полага перманентни умствени усилия и успоредно с това да култивира непоклатими морални добродетели.

Сократ, Платон и Аристотел са мислителите-визионери. Техните философско-политически идеи обгрижват не само настоя-

щето, а и бъдещето. Те са били съвсем наясно с една перманентна заплаха пред политическата рационалност, която е в състояние да срине общественото битие из основи: в условията на демокрация необразованият, некомпетентният електорат е най-вероятно да издигне/подкрепи идентичен тип управляващи по силата на универсалното правило „подобното се привлича от подобно“; тази емпирична очевидност не е опровергана над две хиляди години. Между актуалните ѝ прояви ще открия огромната роля на т.нар. днес пост-истина в обществения процес; импулсивните изборни решения, в които емоциите предварват и заглушават разумните доводи; лесното поддаване на идеологически манипулации; неспособността за поемане на лична отговорност за неадекватните политически решения и т.н. Най-опасното следствие е, че от действията на политиците зависят в последна сметка съдбите на *всички* хора, при това нередко – за поколения напред. Нека помислим какво означава това при некомпетентни и аморални политици, предпочитани от идентични избиратели... Ние, днешните, нямаме никакви добри основания да вярваме, че трендът изведнъж ще се обърне, и затова съм убедена, че класиците на античната политическа мисъл са надежден методологичен ориентир в съвременния дебат около общото и равно избирателно право. Виждам го в техния твърдо отстояван възглед, че единствената смислена алтернатива е демократичното мнозинство да пожелае или да му бъде наложено да се *образова* преди всяка негова електорална претенция.

Сега да хвърлим поглед към антропологичните идеи на И. Кант, също присвоени неправомерно като запазена марка на т.нар. днес европейски ценности. Неправомерно, защото по отношение на изначалната обвързаност на автономната морална ценност на човека с рационалното знание Кант стои много по-близо до класическата антична философия, отколкото до английската политическа мисъл на Новото време и френското Просвещение. По същество той обосновава моралната си концепция върху Сократовия етически интелектуализъм. За него ко-

ето и да е същество, лишено от разум, по дефиниция не може да притежава автономна нравствена ценност. У Кант човешкото достойнство като морален еталон, по който биват измервани всички нравствени качества, е немислимо извън изначалната обвързаност на една добра воля (воля за свободно изпълнение на нравствения дълг) с практическия разум, със способността за етическо съдене. Знаменателно е, че къонигсбергският хуманист не се позовава на никакви нравствени чувства, спонтанни добродетели и пр., което силно го отдалечава от съответните идеи на френското Просвещение. Той постулира едно-единствено фундаментално чувство за дълг, извлечено изцяло от *рационалната способност*. Изводът на Кант е, че човек не може да бъде истински добродетелен, ако не е разумен. От това следва също, че завършеният, пълноценният човек трябва по необходимост да ползва разума си активно, системно и упорито, за да излезе от т.нар. си *самопричинено непълнолетие*⁸ (аз го разбирам като изпадане в *доброволно слабоумие*). Приложено към тезата за равно и общо избирателно право, това означава, чисто и просто, че на необразования човек не бива да се предоставят права, от които той не е способен да се възползва разумно поради интелектуален мързел.

4. Няколко политически некоректни изводи

От всичко казано дотук следва, че към хора, на които признаваме по еврохристиянска необходимост, така да се каже, равно морално достойнство и в това отношение се отнасяме към тях подобаващо, е напълно *неоснователно да се държим като към интелектуално равни*. Често използваната презумпция, че сме представители на един общ и може би твърде рядък космически вид, е по-скоро от сферата на зоологията, отколкото на етиката и политическата философия. Намирам за безусловно, че т.нар. общо и равно избирателно право не може да бъде изве-

дено с достатъчно основание от моралната автономност на човека. За да го има в действителност, е необходима и *рационална автономност* на човека – автономна интелектуална способност, която се учи, култивира, развива. В противен случай това право ще продължава да бъде едно *несправедливо равенство*: да полага като конститутивен принцип заблудата (без значение от глупост или от политическо лицемерие), че хората притежават в еднаква степен вродено политическо знание (компетентност, способност за интелектуална ориентация и рационални решения в политическата сфера и т.н.) по силата на предпоставената си (от Бог, природата) – или самоизградена от епохата на буржоазните революции насетне – идентична същност.

В това отношение намирам, че едно политически отговорно решение следва да *ограничи* равното и общо избирателно право, да го изведе извън неразумно широкия му обхват и да го обвърже с определени изисквания срещу това да бъде упражнявано – казано другояче, да му постави някаква фиксирана *цена*, доколкото то не се отнася до моралното достойнство на човека (безценно според И. Кант), а до по-слабо възвишени неща като начална политическа компетентност. Предлагам избирателното право да се отдава срещу определен *образователен ценз*, чиято конкретизация следва да бъде консенсусно постигната в дългосрочен публичен дебат. Това, разбира се, няма да реши генерално въпроса с некомпетентността на избирателите, нито с тази на политиците, но поне ще положи начало в пресичането на една толкова абсурдна, стояща извън всякакъв здрав разум практика. Крайно време е просветеният ум да надделее над политическата коректност и да престанем да привиждаме в общото и равно избирателно право „свещена крава“, защото тя отдавна не ни дава мляко, а единствено достатъчно миризливи и обществено опасни субстанции.

Бележки

1. Така например в Декларацията за независимостта, приета от американския Конгрес на 4 юли 1776 г., четем: „Ние смятаме, че видни от само себе си са истините: всички хора са създадени равни, а техният създател ги е дарил с някои неотнимаеми права, измежду които правото на живот, на свобода и на стремеж към щастие”. Приетата пък от Френското национално събрание в 1795 г. Декларация за правата на човека и гражданина постановява: „Равенството се състои в това законът да е еднакъв за всички... Равенството не признава никакво различие по рождение, никакво наследяване на властта”.

2. В романа-емблема на тази епоха „Робинзон Крузо” туземец канибал развива „еврохристиянски” дух в резултат на съответното превъзпитание от страна на Робинзон, защото – както вярва Д. Дефо – Бог е заложил у него идентични нравствени и интелектуални способности с тези на възпитателя.

3. С пренебрежими модификации те са известни като похот, чревоугодие, алчност, леност, гняв, завист и горделивост.

4. Вж напр. думите на Иисус в Евангелието според Лука 18:25: *Защото по-лесно е камила да мине през иглени уши, нежели богат да влезе в царството Божие.*

5. Историята на това философско-антропологично „заместване” сама по себе си би била интересен предмет на по-задълбочени разяснения, ако искаме да знаем повече за нас самите.

6. Наричам така консистентния идеен конгломерат от Кантовото учение за практическия разум и т.нар. антропология от прагматично гледище, в чийто център е поставен човекът.

7. Макар Аристотел пръв да е разграничил т.нар. *дианоетически* (интелектуални) добродетели от собствено етическите, той неотстъпно развива идеята, че справедливото управление е немислимо извън политическата образованост и компетентност, която се постига с продължително и трудно обучение.

8. Вж И. Кант „Що е просвещение”.

Цитирана и ползвана литература

1. **Аристотелъ.** 1983. *Сочинения в 4-х тома*, т. 4, М.
2. **Лок, Дж.** 1996. *Два трактата за управлението*. С., „ГАЛ-ИКО“, с. 197-205
3. **Кант, И.** *Що е просвещение* – сп. „Философска мисъл“, бр. 12, 1984, с. 75-79
4. **Ксенофонт.** 1985. *Сократически съчинения*, С.
5. **Конституция** на Р България – вж.: <http://www.government.bg/cgi-bicms/vis/vis.pl?n=4&p=0034>
6. **Платон**, *Диалози*. В 3 тома. 1979 – т. 1, 1979 – т. 2, 1981 – т. 3.
7. <https://plato.stanford.edu/entries/egalitarianism/>
8. <http://placeforfuture.org/?p=2662>

ОНТОЛОГИЧНИТЕ НЕРАВЕНСТВА – ГРАНИЦИ НА ЕТИЧЕСКИ ДОПУСТИМОТО

Богдана Тодорова¹

На прага сме на кардинални промени за човечеството. Новите технологии променят както живота ни, така и представата за самите нас. Живеем във времена на велики възможности – ръст на електронна търговия, увеличен обем на информация, но и на по-тенциални заплахи – манипулативност на данните, политическа раздробеност, закриване на платформи в интернет. Настъпва една нова поляризация на света по вектора: хора които приемат настъпващите изменения, и такива, които не ги приемат. Това ще доведе до нов тип неравенство – онтологичното, което излиза от рамките на социалното. Онтологичното неравенство ще раздели приспособилите се от тези, които се съпротивляват на промените, превръщайки едните в победители, а другите в неудачници. Победителите ще могат да извлекат полза от някои радикални подобрения на човешкия живот, резултат от постиженията в определени сектори – напр. генното инженерство, докато неудачниците ще бъдат лишени от тях. Това крие риск от възникване на класови конфликти и други сблъсъци. Подобно напрежение ще задълбочи разделението между поколенията, които ще трябва да се приспособяват към новите условия. Това, което преди е изглеждало като съзнателен избор (например носенето на устройство, което контролира здравето)[1], ще се превърне в проблем за съблюдаване на нови социални норми, които човек може да смята за неприемливи – да е в режим на постоянна зависимост и наблюдение, да няма сигурност за данните си.

¹ Доцент, доктор на философските науки в ИИОЗ, БАН bonytodorova@gmail.com

Този тип неравенство налага да се обърне внимание на два важни фактора: как ръстът на неравенства ще повлияе на средната класа, а цифровизацията и новите технологии – на формирането на обществата и комуникацията между тях. Неравенството съвсем не е само икономически проблем. По данни от отчета „Благосъстоянието на света през 2015“, „половината от активите на света днес се контролират от 1% богати“.[2] Глобалното неравенство продължава да расте дори в страни, където има бърз ръст на доходи на всички слоеве от населението, а процентът на живеещите в бедност е нисък.[3] Британски епидемиолози посочват, че общества, за които е характерно неравенство, се отличават с по-голяма степен на насилие, повече психически заболявания, по-малка продължителност на живота, нисък процент на доверие, нисък ръст на образование сред децата и младежта и висока степен на сегрегация.[4]

В доклада на Световния икономически форум (2016) „За глобалните рискове“ се отбелязва силна зависимост между неравенството по доходи, безработицата и социалната нестабилност. Пазарната икономика лишава средната класа от традиционните ѝ модуси на социален хабитус (здравеопазване, образование, пенсионно осигуряване и собствено жилище).[5] Преходът към цифрови технологии, преформатира обществата и засилва индивидуализацията. Принадлежността към дадена общност днес се демонстрира през призмата на личните проекти, индивидуалните ценности и интереси. Цифровите медии по нов начин конструират връзката „човек – социум“, което позволява създаването на нови групи по интереси. Високата степен на достъпност, ниската себестойност и географска неутралност им позволяват да преодоляват лесно социалните, икономически, културни, религиозни и идеологически граници. Динамиката на разпространение на различни мнения, може да застраши обаче взимането на решения и да е заплаха за гражданското общество, доколкото това, което се чете, слуша, възприема от медиите, формира политически и граждански решения. С помощта на ин-

тернет технологиите традиционните форми на гражданска активност се обединяват с иновационни методи, предоставящи на хората по-голяма възможност за взимане на решение, но и съответно по-висока степен на риск от манипулиране и контрол.

Ако сме инженери, навярно ще бъдем очаровани от новите технологии и ще работим в посока на по-бързото им внедряване. Но като хуманитаристи трябва да се замислим как новите технологии ще въздействат на представата ни за идентичност и няма ли тези технологии да доведат до намаляване на съществени способности на човека като самоанализ, състрадание, емпатия.[6] Няма ли бързите темпове на развитие на технологиите да поставят под въпрос самото ни човешко съществуване? Как интернет променя мисленето ни, начина ни на четене и възприемане, нашата памет? Някои учени вече имат резултати. След проведени експерименти от Масачузетския университет, се установява, че 44% от подрастващите никога не се изключват от Интернет, дори когато спортуват или са със семейството си. Липсва прекият контакт в общуването и цяло поколение млади хора навярно ще изпита затруднение в изслушването на събеседник, в разбиране езика на жестовете или на контакта с очи.[7].

След проведени изследвания от клиничния психолог от Масачузетския университет Шери Търкъл се установява, че по време на разговор самото присъствие на телефон, дори поставен в ползрението, променя разговора и степента на включеност на респондентите в разговора.[8] Според Никълас Кар, колкото повече време прекарваме в цифровото пространство, толкова повече се снижават познавателните ни способности, защото преставаме да контролираме вниманието си: машините ни разсейват, паметта ни отслабва, засилва се чувството на тревожност и напрежение.[9] Нобеловият лаурет за икономика Хърбърт Саймън, предупреждава в далечната 1978 г.: *„Богатството от информации ще доведе до намаляване на вниманието“*.

Интернет може да бъде инструмент на либерализация и демократизация, но създава условия и за наблюдение и контрол

над големи маси от хора. Това пряко засяга едно фундаментално право – неприкосновеността на човешкия живот. Когато човешкият живот става напълно прозрачен и наблюдаван, кой ще има нужното мъжество да отстоява идеи или да бъде ръководител на високо ниво? Предизвикателство тук е линейното (нереволуционно) мислене на световните лидери, което се фокусира върху ежедневни проблеми, и не им позволява стратегически да осъзнаят ролята на естествения подбор и иновациите, които ще формират бъдещето.

Религиозната свобода също е основно човешко право, залегнало в редица конституции и имащо своята висока стойност. Демократичната държава дори е задължена да закриля религиозната свобода, независимо от това дали ценностните представи на една религия съответстват или не съответстват на обществените норми на мнозинството от обществото. Това, разбира се, не означава, че всичко, което изисква една религия, може да бъде реализирано в демократичната конституционна държава. Предизвикателството тук е, че новите технологии ще задълбочат напрежението между дълбоко религиозните общества, защитаващи фундаментални ценности и общества, чийто светоглед се формира на база светски ценности. Заплаха за глобалната стабилност са радикалните групи, които се борят с особена жестокост срещу прогреса. Нови изследвания на Pew Research Center (2017) доказват, че все по-малко мюсюлмани в Европа практикуват активно своята религия. На стария континент се забелязва постепенно тихо отдръпване от религията, въпреки всички фантазии за световно господство на радикалните ислямисти. Но тук не става дума за броя на мюсюлманите в Европа, а за това че биологичният синтез може да създаде един нов „младенец“. Новата „модерна власт“ е управляваща според живота власт, по Фуко, тя ще се стреми да го удължава, подобрява, ще подтиква към живот, а в някои случаи чрез оттеглянето си ще остави някого да умре без непосредствено да отнема живота му.[10]

Дискриминират се модусите на самия живот. Създава се

нов дискурс за недостатъците на живото. Биологизира се социалното. Проектът за разнообразие на човешкия геном, раждането на популационната генетика, различните прояви на „биоколониализъм“ и „бионационализъм“ (опитите да се създадат Естонския геном, Корейския геном, Мормонския геном [на мормонските общности в Щатите] и т.н.); дискриминиране на определени групи от населението чрез включване на „*тяхното етническо генетично наследство*“ в биобанки, например случаят с Английската биобанка, която се старее да включи генетични проби от всички етноси в Обединеното кралство пропорционално на тяхната числена представеност. Взети са проби от индийци – 14 000; от тях индуси – 7000, сикхи – 4500 и мюсюлмани – 2500. И още (сякаш тези групи са хомогенни в религиозен план) от пакистанци – 6000, бангладешци – 2000, чернокожи от Карибите – 8000. Изключени са китайци и чернокожи от Африка, които са по-разпръснати.[11] Съществува риск от злоупотреба с генетични данни от страна на компании или правителства, както и от международни разногласия по отношение на етическата допустимост за използване на генното модифициране.

Ето защо особено важно е да се изследват границите на етически допустимото. Да се замислим как трябва да реагираме на опитите за удължаване на човешкия живот, на употребата на лекарства за лечение на Алцхаймер, използвани за изтриване на човешката памет или генериране на нова такава, наред с разработваните такива за премахване на генетични заболявания или усилване на познавателните способности (програмата DARPA, Deep Knowledge Ventures – инвестиционен фонд, който осъществява инвестиции в сферата на науката: лечение на рака, възрастните изменения и развитие на регенеративната медицина или разработката на метода CRISPR/Cas9 за модифициране на генома).

Какво всъщност, обаче, означава да си по-умен или да живееш без болка? Да живееш по-дълго? Да имаш определена външност? Дължни ли сме да използваме достиженията в об-

ластта на биологията, само за да отстраним последствията от определени травми или може да ги използваме, за да усъвършенстваме човека? Ако допуснем това, няма ли например да превърнем родителството в още една проява на обществено потребление, при която детето ще е направено по поръчка, съобразно нашите предпочитания.[12] Ако лекарят е робот с изкуствен интелект, следва ли че диагнозата му ще е идеална, безпогрешна? Предизвикателството тук е свързано с необходимостта науката да обсъжда етическите норми, засягащи новите технологии и да бъдат въведени общи етически принципи.

Границите на етически допустимото включват и въпроса всички нови открития ще служат ли за общото благо или ще се ползват от определена група хора? Ще се увеличи рискът от задълбочаване на неравенството във връзка със скъпо струващо лечение, от негативното въздействие на генната модификация върху човешкото здраве и екология, от отказа на част от обществото да ползва технологии за генна модификация. Пример в това отношение е проектът „*OpenAI*” за изследване на изкуствения интелект.[13] Според създателят му Илон Мъск той може да привлича безсрочно милиарди долара финансиране. Достатъчно сериозно ли, обаче, възприемаме изкуствения интелект? Ако машините мислят не само по-бързо от нас, но и по-успешно? При *Amazon* и *Netflix* вече съществуват алгоритми, предсказващи какви филми може да ни се прииска да гледаме или какви книги да четем. Има включени алгоритми в директорските бордове на различни компании (VITAL, Хонконг). Сайтове за работа и запознанства ни предлагат най-подходящите за нас опции. Това означава ли, че трябва сяко да се доверим на предложеното от един алгоритъм?

Една от най-спонсорираните програми е „*Човешкият мозък*” (1 милион долара финансиране от Европейската комисия), както и инициативата *BRAIN*, свързана с развитие на невротехнологиите. Невротехнологиите се използват за мониторинг на мозъчната дейност и взаимодействието ѝ с околния свят. Посте-

пенно се заличава границата между човек и машина при определени ситуации (от потреблението до образованието) и възниква риск от взимане на решения само на основата на данни от мозъка. Внедряването на нови технологии е свързано с неопределеност – как в бъдеще ще се развиват преобразуваните от днешните технологии, общества. Това налага наука, бизнес, правителства, общественост да работят в тясно взаимодействие, за да се осмислят формиращите се днес тенденции.

Днешната епоха на антропоцентризъм свидетелства, че всичко зависи от човешката активност. Като мислещи същества, трябва да се стремим новите технологии да работят за нашето благополучие, а не в наш ущърб. Много по-важно е всички ние да осъзнаем смисъла на гражданското общество в демокрацията и на участието му в дигиталното пространство. Това означава да създадем нови възможности за реално участие на всички граждани [14], в конструирането на *един нов културен ренесанс*.

Днес не просто гледаме към бъдещето, но може да го определим и да развием неговия потенциал, защото знаем най-важните етически принципи и ценности, които трябва да възплъщава това бъдеще. Пазарът е ефективен механизъм и движеща сила за създаването на материални блага, но ние трябва да обезпечим нашето индивидуално и колективно поведение въз основа на фундаментални етически и ценностни принципи, които да вдъхновяват и бъдещите поколения. Необходимо е реструктуриране на икономическите, политическите и социални системи, систематични иновации, а не периферни реформи. Важни са не техническите аспекти, а хората, културата, ценностите.

Трябва да формираме бъдеще, което да служи на човечеството, като не забравяме, че всички нови технологии са просто средства, създадени от човека. Да носим колективна отговорност за бъдеще, в което технологиите и иновациите ще обезпечат обществените интереси и ще служат за благо на човечеството, както и за едно устойчиво развитие. Така че новата технологична епоха, която има потенциал да роботизира човека и да

застраши традиционните му смислови устои, да бъде насочена към създаване на общо бъдеще, основано на единство на цели и ценности, което да ни накара да се чувстваме като част от една наистина глобална цивилизация.

Библиография и цитирания

1. Разработените гривни часовници Apple Watch или разработените, от Ралф Лорън, спортни ризи, които чрез отделената пот измерват сърдечен ритъм и интензитет на дишане.
2. Credit Suisse, 2015 Available at: <http://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/index.cfm?fleid=F2425415-DCA7-80B8-EAD989AF341D47E>
3. See: <http://www.oecd.org/els/soc/49499779.pdf>
4. **Уилкинсон, Ричард и Кейт Пикетт.** (2009) *Уровень духа: почему большее равенство укрепляет общество.* изд-во Bloomsbury Press
5. **Сара Конрат и Едуард О' Брайън** търсят отговор на този въпрос в изследването си „Изменение в диспозиционалната емпатия на студентите в американските колежи по време на мета-анализ“, публикувано в *Personality and Social Psychology Review* (2010)
6. Цитат по **Купър, Саймън.** *Отключвайте, включвайте, приспособявайте се.* FT Magazine, <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/fc76fce2-67b3-11e5-97d0-1456a77a4f5.html> [2.10.2015]
7. **Шерри Теркл** (2015) *Возвращение к беседе: сила общения в цифровую эпоху,* изд-во Penguin
8. **Фуко, М.** (1993) *История на сексуалността.* Т. 1: Волята за знание. Плевен, ЕА.
9. **Карр, Николас.** (2010) *Как Интернет меняет образ нашего мышления, чтения и памяти.* Atlantic books
10. **Tutton, P.** (2005) Biobanks and the biopolitics of inclusion and representation. // Н. Gottweis, А. Petersen (eds.). *Biobanks. Governance in Comparative Perspective.* London and New York, Routledge. Виж още на: https://research.uni-sofia.bg/bitstream/123456789/1309/1/8%20Hristov_Momchil_T102.pdf
11. В сп. „Nature“, 2015, група учени призовават за мораториум над генното модифициране на човешки ембриони във връзка с етичните граници на този процес и сигурността във връзка с публикацията на Джун Хуанг от Университета в Гуанджоу, за резултатите от променена ДНК на човешки ембрион.

12. Виж: <https://www.nature.com/news/chinese-researchers-are-the-first-to-genetically-modify-a-human-embryo-and-many-scientists-think-theyve-gone-too-far/>
13. Проектът е създаден през 2015 г. с цел „развитие на цифровия интелект в онези направления, които с най-голяма вероятност ще служат за благо на човечеството като цяло без необходимост да се генерира печалба.
<http://openai.com/blog/introducing-openai/>
14. Виж: <https://www.vesti.bg/sviat/evropa/symestimi-li-sa-islamyt-i-zapadyt-6077087> [10.12.2017]

СКРИТИТЕ КАПАНИ НА НЕРАВЕНСТВОТО

Борислав Градинаров¹

Нашата академична интуиция ни изкушава да определим въпросите за равенството и неравенството като основополагащи за цивилизацията ни и в морален, и в политически, и в социално-икономически, и във всякакъв друг контекст. Тази проблематика е осмисляна, изследвана, дискутирана като че ли от всички възможни страни, което я прави донякъде тривиална. И заблуждава, че всичко, което може да се каже за нея, е вече казано по един или друг повод.

Равенството (и неравенството) са категории с много по-кратка „биография“ в сравнение с други етически категории като добро, достойно, справедливост, дълг, чест и т. н. Едва прохождащият капитализъм през 17-18 в. в противоборството си със съсловните привилегии на европейските аристокрации издига знамето на равенството, получило всеизвестното си прокламиране във Френската декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г.: **„Хората се раждат и остават свободни и равни по правата си“**. За все още крехките по това време нови икономически отношения е било жизнено необходимо идеологически да се защити правото на всеки на достъп на пазара. Свещеният за капитализма пазар, където привидно свободно и равноправно човекът да може да купува и продава своята стока, независимо от нейния характер и без да се съобразява с лични привилегии, власт или принуда.

Въпросите за равенството и неравенството са поставени на дневен ред едва когато феодалните отношения на лична зави-

¹ Доцент, доктор по философия в ИИОЗ, БАН, bograd@abv.bg

симост започват да показват своята недостатъчност при навлизането на новите средства и практики за икономическа дейност. Доколкото след епохата на великите географски открития търговията започва да придобива ролята на основен двигател на западния просперитет, пред правото се поставя въпросът как да се защити тя в условията на средновековните съсловни привилегии и липсата на равнопоставеност. Личната инициатива, поемането на сериозните рискове на дългите презокеански експедиции, нуждата спечеленото да бъде опазено от алчността и произвола на феодалния господар е изисквало да се формулира и аргументира важната в икономически и политически план идея за равнопоставеността. Но икономическата и политическата потребност не е била достатъчна да преобърне утвърдените през предишните векове морални представи. В своето изследване върху механизма на западния просперитет Розенберг и Бърдзел твърдят, че през 16 и 17 в. трансформиращите се европейски държави са имали по-важни въпроси за решаване, отколкото „загрижеността за благосъстоянието на най-бедните в обществото“. Твърде оскъдни са също така доказателствата, че „някакво широко разпространение на схващането за по-голямото равенство при разпределението на приходите е било възможно да се възприеме с желание от морална гледна точка....Схващането за бедността като нетърпима в богатите общества е трябвало да изчака появата на богато общество, което е станало много по-късно...“ [Розенберг, Бърдзел, 1993: 155]

При своето формулиране в епохата на Просвещението, идеята за равенството е имала по-различен смисъл от този, който влагаме днес. Независимо от това, лозунгът за равенството е изиграл своята коронна роля – да бъде знамето, с което феодализмът е бил изпратен в историческата гробница. Но точно възвеличаването на пазара и на формалното равенство на всички е уловката, маскираща един много голям капан – този на неравенството.

Нека не се заблуждаваме. Хората не са равни – нито по рождение, нито по здраве, нито по красота, нито по интелект

или по какъвто и да е друг признак. Неравенството има дълбоки корени в човешката цивилизация и най-вероятно ще остане в нея до самия ѝ край. Няма нищо лошо в това едни хора да са повлиятелни, по-известни, по-могъщи, ако то е заслужено следствие на собствените им усилия, талант, изобретателност и, разбира се, ако правилата, по които протича общественото състезание, са справедливи. От гледна точка на взаимовръзката с други основни категории на етиката (справедливост, свобода, достойнство и т. н.) в равенството има определена доза относителност. То тръгва от предпоставката, че хората не са еднакви и няма приемливи механизми, които да заличат тези различия. Равенството и като ценност, и като лозунг, а и като практика означава поставяне на всички субекти в равнопоставена обвързаност, при еднакви изходни начала и възможности относно някакъв значим обществен критерий. Затова, ако има известен консенсус между етиците, юристите, икономистите, политолозите и др. относно постижимото равенство, той се отнася до т. нар. юридическо равенство – равенството пред закона. Но дори и при него нещата не са безусловни.

Неравенството, и то не само в неговите морални измерения, често се сочи за една от главните причини за повечето недъзи в съвременните западни либерални демокрации. Само че неговото анатемосване изглежда типичен пример за онова, което Джордж Оруел нарича двоemisлие в антиутопията си „1984“? Неравенството е като ядреното гориво за реактора на съвременния капитализъм – всички знаят, че е взривоопасно, но почти никой не е склонен да се лиши от удобствата, която то му предоставя. По-важното тук са степените, в които идеята за равенството може да се примири с корекциите, налагани ѝ от конкретно-историческите обществени нагласи. Изглежда има граници, отвъд които деформирането на тази идея е контрапродуктивно. Именно върху капаните на това деформиране, генериращо неравенство, бих искал да поставя ударението в този текст.

Първият от тези капани е, че **малките или случайни на пръв**

поглед неравенства имат способността да се превръщат в големи. Като малки неравенства можем да определим тези, които са породени от случайни обстоятелства, върху които хората нямат контрол – здраве (или по-скоро неговата загуба), природни катаклизми, катастрофи, регион и място на раждане, дори поредността на детето в семейството. Според изследване на учени от Лайпцигския университет, по-големите деца, тези които са родени първи в семействата, показват по-високи нива на интелигентност в сравнение с по-малките си братя или сестри, които пък на свой ред са по-умни от тези след тях. Изводът на изследователите е, че това може би се дължи на привилегирания социален статус на тези деца в семействата или пък на по-голямото внимание от страна на родителите, които до раждането на следващото дете не се налага да разпределят вниманието и грижите върху останалите си потомци [<https://www.bgonair.bg/life/2015-11-08/parvorodnite-detsa-sa-po-umni-spryamo-po-malkite-si-bratya-i-sestri>]. Подобно дребно и напълно случайно неравенство в семейството обаче има потенциал да развие далеч по-сериозни и значими неравенства впоследствие. То влияе върху самооценката, върху амбициите, върху наследяването дори (което съвсем не е маловажно, особено в системи, при които поредността на раждането е свързано с наследяване на титли, имущества, власт и т.н.)

Вторият капан – **скритите неравенства показват трайна тенденция да се трансформират в явни.** С изключение на някои естествени неравенства, почти всички неравенства имат обществен произход. Те имат подчертана склонност да поникват и виреят в сивите зони на морално укоримите и социално заклеймявани практики. Първото скрито неравенство, което веднага ни идва наум тук, е това, което се поражда от корупцията и всички форми на икономическа престъпност.

Защо корупцията генерира неравенство? На пръв поглед отговорът на този въпрос не изглежда сложен. В общественото съзнание корупцията е другото наименование на подкупниче-

ство, присвояване по скрит начин на ресурс, който друг е създал или заслужено е придобил. Но корупцията има много широки граници и въздействия върху обществото. Тя е социално-икономическо явление и по същество е присъщо на всички социални и политически системи. Основната ѝ роля е в заобикалянето на утвърдените и публично известни пътища и начини за постигане на дадени цели, било то в сферата на бизнеса, обучението, правораздаването, професионалното израстване или при получаването на административни, здравни, или някакви други услуги. У нас, а и не само у нас, към момента липсва легална дефиниция на явлението корупция, именно защото тя не се изглежда единствено като подкуп, а и под други форми.

Както и много други явления в обществения живот, които в зависимост от гледната точка могат да имат различна морална оценка, и корупцията притежава своите психологически механизми. Тъкмо те я правят толкова устойчиво и жизнено явление. Според проведени научни експерименти [Чалдини, 2005: 41–104] човешката психологическа нагласа, след като вече си приел дребни или не толкова дребни дарове и услуги, да се чувстваш задължен да се отплатиш по някакъв начин за тях, е мощен и еволюционно утвърден психически стереотип. Нещо повече – много често хората се чувстват задължени да приемат подобни дарове или услуги, макар и да не са ги искали. Така се създават отношения на задълженост – приелият дори малък дар или услуга се чувства задължен да върне под някаква форма жеста, тъй като усещането, че сме длъжници е изключително трудно за понасяне, то е своеобразно бреме, което предизвиква нуждата да бъде свалено, или отхвърлено по един или друг начин.

Този мощен психологически механизъм е бил много важен за оцеляването на човешкия род, тъй като е стоял и продължава да стои в основата на взаимопомощта и подкрепата в трудни за отделните индивиди моменти. Затова човек, който нарушава правилото за реципрочност (който приема нещо, но „забравя“ да върне добрия жест), често поражда антипатия и чувство на

враждебност у околните, той рискува да престане да бъде харесван и приеман. Подобни, подхранващи корупцията, психологически механизми с много силен морален и еволюционен положителен знак, трудно могат да бъдат преодолени при условие, че веднъж вече са отключени в съзнанието. Те са и една от причините в съвременните т. нар. демократични и правови държави корупцията, от една страна, да получава подчертано негативна оценка, а, от друга страна, да е и невъзможно да бъде изкоренена.

Корупцията създава неравенство, защото преразпределя легално акумулирани публични ресурси по нелегален начин между малцина, получили привилегирован статус благодарения на временни или случайни обстоятелства – това са партийни функционери и активисти от по-висшия и средния ешелон, държавни чиновници, лобисти, приватизатори на държавна и общинска собственост, лица, упражняващи контрол върху различни публични фондове, босове на организирана престъпност, дори членове на тайни общества. Тези временни и скрити привилегии или престъпни посегателства върху общите блага с течение на времето се превръщат в трайни и явни. Второто и третото поколение на вчерашните демонтажници на социализма или приватизатори, или пък на терминирания босове на организираната престъпност у нас съвсем открито и демонстративно заявяват претенциите си на икономически и политически хайлайф. Времето и беззъбата съдебна система вече са им издали индулгенция за всички грехове на техните възходящи.

Третият капан – **„здравословното“ неравенството, дори когато изглежда логично и идеологически добре обосновано, има свойството да се трансформира в патологично.** В своето изследване върху патологията на неравенството американските изследователи Ричард Уилкинсън и Кейт Пикет събират много данни за различни по степени на социално разслояване държави. Тези данни почти еднозначно потвърждават извода, че общественото неравенство, набивано в общественото съзнание с

цялата медийна и образователна мощ на неолибералната държава като нещо нормално и полезно, всъщност влошава социалните отношения, намалява доверието между хората и поражда насилие. [Уилкинсън, Пикет, 2014: 68]

Разбира се, материалното благосъстояние не е единственият параметър, с който могат да бъдат описани обществата – и в миналото, и днес. Независимо как се създава и присвоява материалното богатство, неговото неравномерно разпределение поражда социално разслоение, защото именно то създава общата рамка, в която се развиват и социалните различия. Многобройните аргументи, които привеждат авторите, навеждат на един много важен извод – „намаляването на неравенството е най-добрият начин за подобряване на социалната среда, а оттам и на реалното качество на живот на всички нас”.

Според данните, предствени в цитираното изследване, неравенството променя хормоналния баланс на децата в училище и ги прави много по-склонни към престъпления и асоциално поведение, влошава психическото и физическото им здраве, влияе и върху продължителността на живота, в крайна сметка влошава кардинално обществения живот. Оказва се, че най-дълбоките корени на здравословните и социалните проблеми в богатите страни лежат в прекаленото неравенство. На единия полюс са Япония и Скандинавските страни, които са най-слабо разслоени, а на другия – САЩ, Великобритания, Португалия. „Когато в различни страни сравняваме хората от една и съща социална категория, на едно и също ниво на доходи или образование, то тези в обществата с по-голямо равенство живеят по-добре”, твърдят Уилкинсън и Пикет. [Уилкинсън, Пикет, 2014: 49-50]

Какво е обяснението на факта, че загубата на обществен престиж и свързаното с него материално благосъстояние, които променят в негативна посока усещането за равнопоставеност и принадлежност към определена социална група, водят почти във всички случаи до влошаване на здравето и по-ранна смърт? Привеждайки голямо число статистически данни в подкрепа на

тезата си, Уилкинсън и Пикет стигат до извода, че същностната причини са не толкова външните измерения на неравенството, колкото вътрешното усещане за загуба на социален престиж и на придобития или наследен обществен ранг. При провеждане на експерименти с примати, които показват сходна на човешката чувствителност към промените в социалната йерархия, се установява, че манипулирането на тази йерархия в лабораторни условия се отразява категорично и неблагоприятно върху онези индивиди, които губят своя социален статус. При подобна промяна те например бързо развиват атеросклероза и живеят по-малко от останалите индивиди от групата, които са съхранили своя социален ранг. [Уилкинсън, Пикет, 2014: 135-136]

В заключение, можем да кажем, че типът икономическо и социално неравенство, формирано и подхранвано от съвременния неолиберален капитализъм, е със сериозни патологични характеристики. То няма нито еволюционни, нито икономически, нито психологически оправдания. Неговото преодоляване, обаче, не може да стане с прости и еднократни решения, защото диагнозата все още не гарантира, че сме наясно какво да бъде лечението.

Цитирана литература

1. **Розенберг, Натан, Л. Е. Бърдзел.** [1993] *Как Западът забогатя.* С., Изд. Интерпринт.
2. **Уилкинсън, Ричард, Кейт Пикет.** [2014] *Патология на неравенството.* С., Изд. „Изток-Запад“.
3. **Чалдини, Робърт.** [2005] *Влиянието.* С., Изд. Изток-Запад“.
4. <<https://www.bgonair.bg/life/2015-11-08/parvorodnite-detsa-sa-po-umni-sryamo-po-malkite-si-bratya-i-sestri>>, посетен на 10. 12. 2017.

БЪЛГАРСКОТО БИТИЕ В ПАРАЛЕЛНИЯ СВЯТ НА СТАТИСТИКАТА

Иван Кацарски¹

Увод

Социалните неравенства са нещо, което човек познава от собствения си опит. Всеки може да ги види с очи, да ги усети с кожата си и с цялото си тяло. Виждаме ги и ги усещаме във фабрики и офиси, в магазина, на улицата, в училище, в болницата, в учрежденията, у дома. Много може да се научи за тях от произведения на художествената литература, киното и други изкуства.

За научния анализ този опит, разбира се, не е достатъчен. Нуждаем се от измеримост, сравнимост и обективност на наблюденията. Такова е предназначението на данните, добити чрез научно обосновани методи на статистиката.

Истинска наука обаче има само там, където съществува добра почва за съмнение и критика. А по отношение на данните, които ни дава статистическата практика има основания за сериозни съмнения. В чистата статистическа теория проблемите за коректното измерване и възможните грешки и изкривявания са добре известни. Във всеки учебник по статистика може да се прочете както за статистическите грешки (малки, случайни отклонения), които са неизбежни, но не променят съществено действителната картина, така и за статистическите изкривявания (biases), които водят до систематично, съществено и понякога много дълбоко изкривяване на реалността.

¹ Професор, доктор на философските науки – ИИОЗ, БАН, e-mail: pessoko@gmail.com

Чисто теоретичният проблем е ясен, напълно осъзнат, предложени са инструменти за справяне с него. Статистическата практика, измерваща социалните параметри, обаче, е друг въпрос. Критични коментари могат да се намерят, но те най-често се отнасят до периферни въпроси, свързани с изчисления и измервания на отделни изследователи. Работата на големите статистически машини от рода на тези на Световната банка, ОИСР, Европейския съюз и на отделните държави рядко са обект на сериозен критичен анализ.

Проблемът за осветляване на работата на тези статистически машини и тяхната продукция е огромен. Рядко се намират публикации по темата. Тук мога да се опитам само малко да поткрия завесата, за да се усетят мащабите на изкривяванията на реалността. Както и ще се опитам да покажа, че понякога става въпрос за създаване на изкуствена, паралелна реалност.

Нещо от световната кухня

Един от най-обсъжданите въпроси е *динамиката на социалните неравенства в световен мащаб*. Ингвилд Алмас (Norwegian School of Economics and Business Administration) изследва методологическата страна на въпроса. Той посочва например, че доходът (средно на човек) в Китай излиза над пет пъти по-голям, ако се изчислява по метода на Penn World Table (PWT), а не по метода на валутните курсове (EX). Разликата между двата метода е в това, че PWT, за разлика от EX, генерира резултати, отчитащи паритета на покупателната способност (ППС) на съответната валута. Алмас стига до следните основни изводи: „Първо, налице е съществено и систематично изкривяване, свързано с ППС в доходите по PWT; колкото по-бедна е страната, толкова повече нейният доход е надценен. Второ, изкривяването, свързано с ППС, води до съществено и силно подценяване на неравенството между страните; коефициентът Gini нараства съ-

ществено, когато изкривяването се коригира. Трето, докато доходите по PWT дават по-добри оценки в сравнение с ЕХ за по-богатите страни, доходите по ЕХ, които имплицитно приемат, че ППС има значение, предлагат по-добри оценки за по-бедните страни” [Almas 2012: 1093]

Габриел Лара Ибара и Адан Л. Мартинес Крус изследват тенденцията към снижаване на оценките за неравенството на възможностите. Една от причините за това е добре позната: неотчитане на някои независими променливи в статистическите наблюдения на семействата и на работната сила. Друга причина е ненаблюдаемостта на най-високите доходи. Чрез метода на компютърните симулации авторите изключват действието на тези причини и стигат до следните изводи: „Първо, пропускането на релевантно обстоятелство може да изкриви оценката за неравенството на възможностите до 80%” (...) Второ, пропускането на горния 5-процентен отрязък от разпределението на доходите може да доведе до изкривяване надолу в диапазона между 12 и 35 процента, а комбинацията от пропускане на най-благоприятелстваната част от населението и дори само на едно релевантно обстоятелство засилва изкривяването на емпиричните оценки. Третият ключов резултат е, че оценката за неравенството на възможностите строго корелира със степента на вариация на зависимата променлива, която се обяснява с комбинацията от обстоятелства (...) [Lara Ibarra and Martinez Cruz 2015: 1]

Тези констатации са имплицитно валидни и за българските реалности и тяхното статистическо представяне. Предпочитам обаче по-нататък да се съсредоточа върху някои от операциите на статистическата машина и резултатите от нейното функциониране, отнасящи се до българските реалности. Но винаги трябва да се има предвид, че понастоящем българската официална статистика е възприела и прилага методологията на Европейския съюз (ЕС), Световната банка и Организацията за икономическо и социално развитие (ОИСР).

Какво всъщност е БВП?

Основният показател, по който се съди за развитието на една страна и за нейното място в световните класации, е брутният вътрешен продукт (БВП). По данни на Националния статистически институт (НСИ) за периода 2000-2016 г. БВП на България (по цени от 2010 г.) нараства от 47 743 млн. до 83 905 млн. лв. или приблизително с три четвърти [БВП – производствен метод, 2017].

За 17 години това не изглежда зле. Но нека оценим резултата и въобще смисъла на показателя БВП, след като разберем как той се формира и каква е неговата структура.

По т. нар. производствен метод² БВП отчита брутната продукция (стойността на произведените стоки и услуги на територията на страната) през даден период. Следва изключително важно пояснение, че тази продукция „може да бъде пазарна и непазарна (...) Непазарна е продукцията, която не е предназначена за продажба или други пазарни отношения. Тя включва стоките и услугите, произведени и използвани за собствено крайно потребление или капиталобразуване или предоставени за индивидуално или колективно потребление безплатно, или по икономически незначими цени.“ Институционалните единици, които са обхванати са: предприятия, домакинства, държавни институции [Методология за БВП – производствен метод, 15. 09. 2015].

Пазарната част от БВП се формира най-общо казано, от пазарните цени на стоките и услугите. А как се формира величината на непазарната част? Тя „се оценява като сума от всички текущи разходи (разходи за материали, за външни услуги, за труд, социални осигуровки и т. н.)“ [Пак там].

Какво се крие зад този не много ясен технически език?

Първо, икономистите обикновено правят разлика между

² Използват се и други два метода за изчисляване на БВП. Тук не се спирам на тях поради икономия на място и защото те не противоречат на производствения и не водят до различни аналитични изводи.

теоретичната идея за съвършения пазар и действителните пазари; приема се, че последните в по-малка или по-голяма степен се отклоняват от теоретичния идеал – поради монополи от различен вид, корупция и други причини. България едва ли е пример за добре функциониращ пазар. Следователно, цените, ценовите съотношения и дяловете на пазарните сектори в БВП не могат да отразяват действителния принос на икономическите единици и секторите в икономиката на страната.

Второ, БВП не прави разлика между стопанските единици от нефинансовия и финансовия сектор. При равни други условия БВП расте заедно с растежа на финансовите предприятия и цените на техните услуги (банкови, застрахователни и др.). През 2016 г. БВП на страната е 94 130 мил. лв. (последни данни) Същата година банковите и застрахователните дейности имат по-голям дял в БВП (5 355 милиона лв.), отколкото е този на селско, горско и рибно стопанство (3 817 млн. лв.), а също – на строителството (3 322 млн. лв.). Финансовите и застрахователните дейности, заедно с операциите с недвижими имоти участват общо с 13 132 млн. лв., което прави около 1/7 от БВП на страната [БВП – производствен метод – национално ниво. 2017].

За статистиката на БВП няма значение дали расте например селскостопанското или промишленото производство или пък сделките с недвижими имоти. На дали няма значение за обществото? Кой нормален ум би приел, че богатството на обществото нараства с преминаването на даден имот от едни ръце в други? До немного отдавна получавахме заплатите си от касата на съответното предприятие или учреждение. Днес вече това не е възможно. Всички заплати, осигурителни плащания, пенсиите на повечето пенсионери, стипендиите на студентите – всичко това задължително минава през банка. Малко са онези, които могат да си позволят лукса да не плащат на банка за натрапените им „услуги“. Този данък върху уж собствените ни пари е по сигурен и незаобиколим от всеки друг. Но защо да се безпокоим: по този начин повишаваме родния БВП.

Трето, в структурата на БВП не са разграничени услугите на частния сектор от тези на държавния. Това е особено важно в случаите, когато в частния те са пазарни, а в държавния – непазарни; особено важни в тази връзка са полицейска и охранителна дейност, здравеопазване, образование. Поради споменатото неразграничаване не могат да се посочат числа, но трябва да направим следния извод: по логиката на БВП при дадена величина на държавното участие, БВП расте с нарастването на частните услуги в тези сфери. А най-висок показател бихме имали, ако растат и двата сектора. Излиза, че страната се развива най-добре, когато едновременно и максимално растат както държавните разходи за образование, здравеопазване, полицейска и охранителна дейност, така и сумите, които гражданите плащат от джоба си за същите тези дейности. Логиката на БВП отново се различава драстично от нормалното човешко разсъждение.

Четвърто, трябва да обърнем внимание върху начина на изчисляване на стойността на непазарните стоки и услуги. Тяхната величина и приносът им към БВП се определят чрез направените за тях разходи. Това в частност означава, че при равни други условия величината на БВП расте заедно с растежа на държавните разходи за администрация, армия и полиция, здравеопазване и образование. Но както ни е до болка известно, величините на разходите за тези сфери съвсем не са пропорционални на полезния ефект от тях. Високите разходи могат да подхранват само корупцията и ирационалното функциониране на държавата. Разходите за полиция растат, паралелно действат частни охранителни структури с цяла армия от служители, а престъпността процъфтява. Държавните разходи за здравеопазване растат, успоредно набъбва частното здравеопазване, а здравният статус на населението е отчайващо нисък. Растат държавните разходи за образование, успоредно с това функционират частни училища и процъфтява бизнесът с частните уроци и въпреки това расте неграмотността на населението. Следователно, разходите за непазарни услуги, които БВП отчита, в зна-

чителна своя част произвеждат не полезен ефект за обществото, а несигурност, корупция, неграмотност, болести и смърт. Защото БВП не е способен да отчете ползите за обществото от функционирането на споменатите системи, а фиксира само разходите за това функциониране. Това е все едно да смятаме, че благосъстоянието на отделното семейство се измерва с разходите, които правим, независимо за какво са те, а не с постигнатото от него в материален, интелектуален и социален план.

БВП като измерител на благосъстоянието и развитието би имал смисъл, само ако се допусне, че живеем в най-добрия от всички възможни светове, че съществува съвършена пропорционалност и справедливост. Но едва ли мислят така дори онези, които са наложили световните стандарти на социална статистика, прилагани и у нас. А имаме ли ние, българите, причина да мислим така?

Как се мери инфлацията?

Банално известно е, че благосъстоянието на всеки от нас зависи не само от номиналния паричен доход, но и от обезценяването на парите (инфлацията). Към края на октомври 2017 г. националната статистика е отчетла годишна инфлация от 2.5% [ИПЦ, съответния месец от предходната година = 100. 14. 11. 2017]. Всеки безпристрастен наблюдател би казал, че това е несъществена величина, че такава инфлация почти не се усеща. Коренно различно е моето лично усещане и това на хората, които познавам, базирано на собствения опит в битовите разплащания. Разбира се, нямам на разположение преки данни, които биха ми позволили да оспоря убедително тази нищожна стойност от 2.5%. Мога да приведа обаче косвени доказателства, които показват нейната несъстоятелност.

Първо, приведените данни за инфлацията по най-важните групи стоки и услуги са далеч по-високи: храни и безалкохолни

напитки – 4.2%; жилища, вода, електроенергия, газ и други горива – 4.7%; образование – 4%. При по-голяма разбивка стойностите нарастват още повече: месо и месни продукти – 5.2%; мляко, млечни продукти и яйца – 6.9%; животински и растителни масла и мазнини – 8.6%; кафе, чай и какао – 5.7%; водоснабдяване – 4.7%; събиране, отвеждане и третиране на отпадъчни води – 6.9%; газообразни горива – 18.2%; твърди горива – 7.6%; топли енергия – 16.8%; горива и смазочни материали за ЛПС – 4.7%; гимназиален етап на основно и средно образование – 4.9%; образование, недефинирано в образователна степен – 5.3%; застраховки, свързани с транспорта – 11.5%; някои финансови услуги – 11.4%. Наистина, по някои важни стокови групи са отчетени ниски и дори леко отрицателни равнища на инфлация. За облеклото и обувките е отчетено поевтиняване (-0.3%). Но обувки например не се купуват всеки ден, а само едно посещение в хипермаркет може да струва повече от чифт обувки. За жилищно обзавеждане, стоки и услуги за дома е дадена нищожна инфлация от 0.1%; но не се обзавеждаме основно нито всеки ден, нито всеки месец, нито всяка година [За числата вж. пак там].

Второ, при идентифицирането на представителната група стоки, които влизат в потребителската кошница, и при регистрирането на техните цени се вземат предвид само областните градове, в които живее „над 50% от населението и се осъществяват над 65% от продажбите“. Наблюдават се „основните форми на търговия, включително големите търговски обекти (супермаркети, универсални и специализирани магазини, кооперативни пазари)“. За 2017 г. в потребителската кошница влизат 722 стоки и услуги: хранителни стоки – 165, нехранителни стоки – 337, обществено хранене – 49, услуги – 171 [Индекс на потребителските цени: методология. 15. 01. 2017]. Разновидностите и цените на тези стоки и услуги се установяват по много сложна методология, която не прави процеса на наблюдение и регистрация прозрачен за ползвателите на информацията [Вж. пак там]. Националната статистика обаче отделно събира данни за цените на потреби-

телските стоки, отразени в бюджетите в извадката на наблюдаваните домакинства. В тази връзка намираме следното странно заключение: „Домакинствата купуват стоки от различни места: магазини, пазари, частни лица, затова средните цени, изчислени по данни на наблюдението на домакинските бюджети, се различават съществено от средните потребителски цени, които се получават въз основа на наблюдението на извадка от магазини в определени населени места и на точно определена номенклатура от стоки.” [Пак там].

Не се дава информация за степента и посоката на разминаване между цените от тези два източника. Освен това стои още по-важният въпрос: защо равнището на инфлация да не се изчислява съобразно действителните цени на действително закупените видове стоки и услуги от наблюдаваните домакинства, чиято извадка, бидейки представителна, би следвало да покрива цялата страна, а се определя съобразно оценките на експерти за типичните стоки и техните цени в областните центрове?

Може да се даде следният формален отговор: инфлацията и домакинските бюджети почиват на различни нормативни регулации. Отчитането на индексите на цените и инфлацията се базира на редица европейски регламенти [вж. Индекс на потребителските цени: методология. 15. 01. 2017]. Данните за доходите, разходите и потреблението на домакинствата, включително за количествата и цените на основните стоки, се формират на следното нормативно основание: „джентълменско споразумение с Евростат” [Доходи, разходи и потребление на домакинствата: метаданни и методология. 14. 11. 2014]. Следователно, по отношение на домакинските бюджети не действат европейски стандарти. Какво е това „джентълменско споразумение”, Можем само да правим догадки. Ако ЕС налага своите правила почти по всички въпроси, защо точно по този толкова важен въпрос (доходите, разходите и потреблението на българите) не регламентира статистическата практика? Вероятно това е изгодно и за двете страни на „джентълменското споразумение”.

Неравенство, бедност, социално изключване – европейски сравнения

За качеството на българските статистически данни по тези горещи теми можем да си създадем по-добра представа от европейските сравнения, които дава Евростат.

По един основен показател за България е даден следният динамичен ред:

Хора в риск за бедност и социално изключване (% от населението)

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
60.7	44.8	46.2	49.2	49.1	49.3	48.0	40.1	41.3	40.4

Източник: Евростат (14.11.2017).

Какъв главозамайващ успех само! Рязък спад имаме в две години – 2008 и 2014. Обяснението обаче е тривиално – в белжка се пояснява, че „успехът” през тези две години се дължи на „прекъсване в динамичния ред”. Също такова прекъсване има и през 2016 г., но отчетеният спад е вече скромнен. Нито една от останалите страни в ЕС, а и балканските страни извън него не може да се похвали с такъв „успех”. Напротив, в ЕС като цяло и в старите страни членки в годините след кризата от 2008 г. се отчита леко повишаване; нови страни членки като Полша и Румъния отчитат траен спад, но в много по-скромнен мащаб, отколкото България. Първични източници на данни са, разбира се, националните статистики. В българския случай трябва да се запитаме: има ли смисъл от подобни данни? Невнимателният потребител ще се окаже чисто и просто заблуден, ще му се внуши безпочвен оптимизъм. Критичният потребител обаче не може да не остане дълбоко разочарован от подобна статистическа манипулация.

Следващата таблица показва какви отлични постижения

има България по друг важен показател – работещи, които са в риск от бедност. По-добре за целия показан период сме от Гърция, Испания, Италия, Люксембург, Румъния и ЕС в цялост; до 2015 г. с нас не могат да се мерят Германия и Евро-зоната (19 страни) като цяло. Удивителен парадокс: най-бедната страна в ЕС и същевременно страната с най-голямо неравенство в ЕС (коэффициент Gini = 38.3 за 2016 г.) в ЕС отчита най-нисък дял на работещите бедни. Но как така сме допуснали през 2016, една относително добра година, работещите бедни да стигнат 11.4%, след като предходната година са били 7.7%? Това 11.4 е снабдено с прословутата бележка: „прекъсване в динамичния ред”. Дали не сме се почувствали неудобно от своя „напредък” в сравнение с останалите страни в ЕС, та е трябвало да се покаже по-слаб резултат. Дали „прекъсването в динамичния ред” не е удобен инструмент за връщане към приличието и опит за коригиране на очевидно абсурден числов резултат?

Работещи в риск от бедност (% от населението)

	2013	2014	2015	2016
България	7.2	9.2	7.7	11.4
ЕС-28 страни	9.0	9.5	9.5	9.6
Евро-зона-19	8.7	9.4	9.4	9.5
Германия	8.6	9.9	9.7	9.5
Гърция	13.1	13.4	13.4	14.1
Испания	10.5	12.5	13.1	13.1
Италия	11.0	11.0	11.5	11.7
Люксембург	11.2	11.1	11.6	12.0
Полша	10.7	10.6	11.2	10.8
Португалия	10.5	10.7	10.9	10.9
Румъния	18.4	19.8	18.8	18.9

Източник: Евростат, 2017.

Нека накрая се поздравим с доброто здраве на българите. През 2015 г. (последни данни) очакванията сред българските жените са за 65 години живот в добро здраве. С по-високи резултати могат да се похвалят само Малта, Швеция, Норвегия, Ирландия, Германия и Исландия. А колко по-зле от нас са други страни, за които животът в добро здраве, съгласно данните, не достига и 60 години (Дания, Холандия, Австрия, Финландия, Португалия, Румъния). Към подобен извод водят и данните за мъжете в България [Healthy life years, Eurostat, 2017]. Високо е и равнището на здравни грижи у нас. По последни данни, през 2014 г. само 17.3% от българите съобщават за неудовлетворени здравни потребности. Също толкова са, представете си, в Чешката република, но общо в ЕС те са 26.9%, а за съседна Гърция – 30.2% [Self-reported unmet needs for healthcare. 2017]. Излиза, че българите са невероятни оптимисти по отношение на своето здраве. Напук на широко разпространеното мнение, подкрепено от различни изследвания, според които българите са сред най-песимистично настроените нации в света.

Заклучение

Тук само леко повдигам завесата. Очевидно е, че *официалната статистика систематично гради паралелна реалност*. В нейните практики и в масивите от данни има както множество вътрешни противоречия, така и драстични разминавания с елементарната логика. Но ако в епохата на компютрите изчисленията и логиката са се провалили, това не може да бъде случайно. *Ако логиката пропада, причината може да бъде само идеологическата и политическата целесъобразност*.

Но какво от това? Отделните държави, Европейският съюз, Световната банка и други международни институции са почти пълни монополисти в областта на мащабните статистически изследвания на обществата. В техни ръце са събирането, обработката и предлагането на данни. Ако по някаква причина не им

вярваме, това си е наш проблем. Други, способни да ги конкуррират източници, просто няма. Тогава остава да се доверим на личното си интуитивно възприятие на социалната реалност – въпреки несъмнената му субективна обремененост, дифузност, недискурсивност и инструментална неосигуреност.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ³

1. **Almas, Ingvild.** 2012. International Income Inequality: Measuring PPP Bias by Estimating Engel Curves for Food. // *The American Economic Review*, Vol. 102, No. 2, pp. 1093-1117.
2. **Lara Ibarra, Gabriel and Adan L. Martinez Cruz.** 2015. Exploring the Sources of Downward Bias in Measuring Inequality of Opportunity. World Bank Grup, Poverty Global Practice Group, 36 p.
3. БВП – производствен метод – национално ниво. НСИ, Инфостат. <https://infostat.nsi.bg/>.
4. Доходи, разходи и потребление на домакинствата: метаданни и методология. НСИ, 14 ноември 2014. <http://www.nsi.bg/>
5. Индекс на потребителските цени: методология. НСИ. 15. 01. 2017. <http://www.nsi.bg/>
6. ИПЦ, съответния месец от предходната година = 100. НСИ, 2017. <http://www.nsi.bg/>.
7. Методология за БВП – производствен метод – национално ниво, годишни данни. НСИ, Инфостат. 15. 09. 2015. <https://infostat.nsi.bg/>.
8. Паричен разход на домакинствата по групи разходи. НСИ, 2017. <http://www.nsi.bg/>.
9. Gini coefficient of equivalised disposable income. Eurostat, 2017. <http://ec.europa.eu/eurostat/>.
10. Healthy life years, Eurostat, 2017. <http://ec.europa.eu/eurostat/>.
In-work at-risk-of-poverty rate. Eurostat, 2017. <http://ec.europa.eu/eurostat/>.
11. People at risk of poverty or social exclusion. Eurostat, 14-11-2017. <http://ec.europa.eu/eurostat/>.
12. Self-reported unmet needs for healthcare. Eurostat 2017. <http://ec.europa.eu/eurostat/>.

³ Всички цитирани източници, достъпни чрез Интернет, са били налични към 13 декември 2017 г.

ЗА БАНАЛНИЯ ХЮБРИС НА КОНСКАТА МУХА

Силвия Серафимова¹

*Навсякъде по света има лопати, които
се присмиват на ръжена.*

Ларошфуко, Максими и размисли върху морала, 507, стр. 113

Етимологията на думата *хюбрис* включва широк набор от значения: на старо-гръцки език, *ὕβρις*, *-εως*, *ή* и означава „надменност, високомерие, гордост, дързост, нахалство, своеволие, невъздържаност, буйност“. В същия раздел са посочени и значенията „свирепост, вироглавство, инат“, както и „разкош, безчинство, разпътство“. Във втората основна група попадат и определенията „високомерно (горделиво) отнасяне, насилие, оскърбление, обида, подигравка“, респективно – „престъпление, жестокост“, „позор, безчестие“ и дори „безпокойство“ [Старогръцко-български речник 1943: 836].

Редица примери на *хюбрис* се откриват още в старогръцките митове и легенди, където *хюбрисът* се асоциира с извънмерната дързост на смъртните да се „равняват“ с боговете и дори да ги превъзхождат. *Хюбрисът* характеризира дързостта на човека да престъпи реда, създавайки „извън-редност“, която бива неизбежно наказана поради факта, че всяко едно престъпване води до нарушаване на мярата, т.е. до „извън-мерност“, която впоследствие бива кодифицирана като „а-номия“ или незаконност.

Употребата на понятието „*хюбрис*“ се свързва и с развитието на героичния морал през Античността, като детайлният етимологически анализ показва как, от една страна, полисемията

¹ Доцент, доктор по философия в ИИОЗ, БАН silvija_serafimova@yahoo.com

на думата се редуцира с цел акцентирание върху определени етически конотации на понятието, а от друга – се „разширява” по отношение на разбирането за престъпление като престъпване в по-широк смисъл.

На свой ред, в Платоновия диалог *Федър* Сократ говори за хюбриса като необузданост, изразяваща се в страстта, която, теглейки неразумно към удоволствия, се превръща във власт [Платон 1982: 238a-b]. В този пример се акцентира върху имплицитния характер на невъздържаността като „разпътство”, като „престъпване” на установения по силата на кардиналните добродетели ред, който възпрепятства стремежа към свършенство в Платоновия смисъл на думата.

За разлика от Платон, в съчинението си *Реторика*, Аристотел определя хюбриса като незачитане, чиято цел е единствено изпитването на удоволствие от срама, предизвикан у жертвата: „Затова младите и богатите са насилници – те смятат, че като вършат насилие, израстват. Присъщо на насилието е неуважението, а неуважаващият не зачита” [Аристотел 1993: 100]. Както показва въпросният пример, конкретизирането на етическите аспекти на хюбриса е ориентирано към втората група от значения, а именно – дефиницията на Аристотел обединява значенията, свързани със самоцелно оскърбление и високомерие.

В рамките на настоящото изследване ще бъде направен опит за типология на три парадигми хюбрис, които задават три различни модела на отношения „равенство – неравенство”. Като първи образец на хюбрис ще бъде анализиран митът за Икар в съпоставка с мита за Фаетон, като ще се аргументира доколко те илюстрират специфичен хюбрис в себе си. Като втори образец ще бъде посочен хюбрисът на Прометей, респективно – доколко рецепцията на образа на Прометей във времето е провокирана от хюбриса да се действа „в името на” другите. Същевременно драматизмът, породен от т.нар. хюбрис на конската муха, интерпретиран в духа на Езоп, Лафонтен и Ст. Михайловски, ще бъде определен като гротескова еманация на банален хюбрис в

степената, в която той е инспириран от желанието да се действа „от името на” другите по свое собствено осмисляне.

Типология на видовете хюбрис

Хюбрисът на Икар

Митът за Икар далеч не е прецедент за хюбрис в старогръцките митове и легенди. Фаетон поискал да кара колесницата на баща си Хелиос, бог на слънцето, за да убеди сина на Зевс, Епаф, който му се присмял, че не е син на бог. Хелиос напразно се опитвал да го разубеди, но не можел да престъпи клетвата си, че ще изпълни всяка негова молба, тъй като тя била дадена в името на водите на свещената река Стикс. Непознавайки пътя, Фаетон не успял да спази съвета на баща си да управлява колесницата нито много високо в небето, нито твърде близо до земята. В неконтролируемия бяг на конете Земята била застрашена от унищожение, поради което Зевс се принудил да порази със светкавица Фаетон [Кун, Н. 1962: 67-71].

На свой ред, за да избяга от остров Крит, където бил затворен в Лабиринта на Минос, който сам създал, големият художник и скулптор от Атина, Дедал, направил крила за себе си и сина си Икар. Икар не се вслушал в съветите на баща си да не лети нито прекалено високо, за да не се запалят крилете му, нито прекалено ниско, за да не ги намокрят солените морски пръски. Увлечен в летенето, той се понесъл към слънцето, чиито лъчи разтопили восъка, който покривал перата му и потънал в морската бездна [ibid: 176-179].

Гореспоменатите два мита само на пръв поглед илюстрират сходен тип хюбрис, при който говорим за престъпление, в смисъла на престъпване на неравенство. Въпреки относителното текстуално сходство в репрезентацията на мотива, хюбрисът на Икар се различава от този на Фаетон, при който самата проява на хюб-

рис е телеологически ориентирана: чрез хюбриса Фаетон иска да се докаже като „равен“ на боговете, докато при Икар хюбрисът може да бъде определен по „причастност“ с този на Дедал. Важно е да се отбележи, че хюбрисът на Дедал няма за цел съизмерване с боговете, а е подчинен на идеята за спасение от предопределеното му от съдбата по единствения възможен за него начин. На базата на гореспоменатите наблюдения правим заключението, че става въпрос за два типа хюбрис – в случая с Фаетон виждаме класическа проява на хюбрис в степента, в която хюбрисът е заложен в реализацията на целта, а именно – героят да се докаже като бог. Респективно в случая с Икар имаме хюбрис по причастност с хюбриса на Дедал, който е заложен не в целта, а в невъзможността да не се прояви хюбрис при избора на средства.

Ако перифразираме терминологията на Хегел, при Фаетон би могло да се говори за хюбрис в себе си, респективно – за хюбрис за себе си при Икар. Именно липсата на отношение към съдбата на останалите герои е и причината мотивите за Икар и Фаетон да не претърпяват съществени текстурални модификации. За разлика, например, от мита за Прометей, чийто хюбрис е „материализиран“ в действие, което носи благоденствие на другите, т.е. хюбрисът изначално има обект, различен от изпитващия го субект.

Хюбрисът на Прометей

Още през Античността, съдбата на Прометей е разглеждана в различни контексти именно на базата на различния прочит на последствията от неговия хюбрис. Пример за това е трилогията на Есхил за титана Прометей, от която е запазена само втората част – *Прикованият Прометей*. По думите на В. Ярхо, трагедията *Прикованият Прометей* свидетелства, че „в светогледа на Есхил идеологията на архаиката е окончателно преодоляна“ [Ярхо, В. 1978: 142]. Наблюдение, което се основава на сравнението между трагедията на Есхил и частите от поемите на Хези-

од, в които се открива първата известна литературна обработка на мита за Прометей [Ibid].

Съпоставяйки двете интерпретации, можем да видим как представата за хюбриса на Прометей, така както е представена от Есхил, се основава на еволюиралата идея за дързост, проявена в името на другите, т.е. в името на благомото на въпросните други, докато при Хезиод хюбрисът е резпрезентация на нездравото желание за надмощие, използващо средствата на оскъблението и подигравката. Хезиод изобразява Прометей като фолклорния „измамник“ (трикстер), който почти съумява да надхитри Зевс, принуждавайки го да избере за боговете кокалите на жертвеното животно, умело покрити с блестяща лой. Когато в гнева си Зевс лишава хората от огъня, Прометей измисля поредната хитрост: открадвайки огъня, той го поставя в тръстиково стъбло и го връща отново на хората [Хезиод 1988: стих 535-570]. За разлика от Хезиод, Есхил пропуска момента с жертвеното животно, а открадването на огъня се асоциира с усвояването на редица съзидателни дейности като откриването на занаятите и природните блага [Есхил 1993: стих 109-111].

Етическата аргументация на хюбриса, свързан с оправданието на кражбата на огъня, е разгледана и в Платоновия диалог „Протагор“, според който Прометей и Епиметей разпределят качествата между живите същества. Епиметей настоявал да разпредели качествата сам и не съобразил, че е изразходвал всички качества за животните [Платон 1979: 320e-321c]. За да спаси човешкия род, Прометей открадва изкуството, в което са „вещи Хефест и Атина, заедно с огъня“ [Ibid: 321d]. Така хората получили възможността да оцелеят, а Прометей бил наказан за кражбата [Ibid: 322].

Екстраполирането на хюбриса на Прометей, като проява на съзнателен етически избор, е обект на изследване в редица произведения. Интерпретациите варират от изобразяването на свободомислещия Прометей, чиято воля не може да бъде пречупена от страданията, наложени му от злия и тираничен Зевс и

чиято смърт представлява апотеоз на волята му (поемата *Прометей* на лорд Байрон), до драматичния образ на Франкенщайн, определен от Мери-Шели като „Модерния Прометей“. Както релевантно отбелязва фон Рихт, при последната интерпретация, липсата на етическия мотив в избора вече поставя под въпрос дали можем да говорим за Прометей, а не за друг герой. Ако Прометей не е приятел на човешкия род, възплъщаващ най-висшето у човека, както твърди Шели, то тогава той е само враг на боговете, който иска да привлече с измама човека на своя страна [von Wright, G. H. 1993: 142]. Тогава обаче ние вече не говорим за Прометей от старогръцката митология, а за Мефистофел от преданието за Фауст [Ibid].

Ето защо Прометей на Есхил е разглеждан от съвременните изследователи като трагичен герой, чийто героизъм е резултат именно от етическия характер на неговия избор. Хюбрисът е интерпретиран като имащ драматичен генезис в степента, в която произтича от свръх-прозорливостта на Прометей, т.е. като симптом на обсебеността на гърците от трагичната грешка да търсят баланса между хюбриса и благоразумието [Zapffe, P. W. 1941: 477]. Не на последно място Запфе прави заключение за ролята на моралните добродетели, акцентирайки върху факта, че „както ние, така и гърците отдаваме голямо значение на подобни характеристики и именно чрез тях той (Прометей – бел. е моя) понася своите страдания“ [Ibid].

В теоретичен аспект смяната на етическия фокус, свързан с импликациите на хюбриса на Прометей, може да бъде открита в префокусирането на въпроса за неговата роля – доколкото той е не само трагичен, но и героичен образ по един нов начин. Прометей избира да реализира ценности, които за него са от „по-висок ранг“, в сравнение с ценността, която има страданието, като именно с този си избор Прометей става герой [Ibid: 476]. Героичните аспекти на образа на Прометей произтичат от даването на приоритет на освобождението и развитието на човешкия род, което е продиктувано от прозорливостта и любовта към хората,

определени от Запфе като „културно-релевантни характеристики“ [Ibid]. В този контекст действието, провокирано от хюбрис, се превръща в спасително действие, което има за цел благоденствието на другите не просто като цел, а като първостепенна ценност.

За баналния хюбрис на конската муха

Към третия „образец“ хюбрис може да бъде причислен хюбрисът, при който субектът оправдава престъпването на реда чрез самолегитимацията да съди и решава от името на другите по свое осмотрение. Един от най-емблематичните примери в това отношение е хюбрисът на тиранина, срещу който се възпротивяват и Платон, и Аристотел. В книга втора, глава втора на „Политика“, Аристотел поставя под въпрос идеята за оптималното единство на държавата, имплицитно от Платон в думите на Сократ. Редуцирането на множеството в държавата, в крайна сметка, ще доведе до повторното ѝ превръщане в семейство, а в най-крайните ѝ форми – до свеждането ѝ до един човек, при което ще се премахне самата държава. [Аристотел 1995: 26].

В етически план е не по-малко важен хюбрисът, който можем да наречем, ако екстраполираме идеята на Хана Аренд за баналното зло, банален хюбрис, а именно – не хюбрисът на диктатора, а хюбрисът на обикновения участник в социално-политическия дискурс. Подобен участник проявява „високомерие и нахалство“ да си самовменява статуса на „неравен“ с останалите, използвайки създадената от него йерархия, за да решава от името на тези, които приема, че не са и никога не могат да му бъдат „равни“. В този контекст третият образец на хюбрис ще бъде наречен банален хюбрис на конската муха.

В традицията на басните, мухата е символ на суетенето и безполезността. Още от времето на Езоп, тя се свързва с лакомията, която става причина за тежки беди [Езоп 2006: 210], докато при Лафонтен отразява природата на човек, който се суети в извършването на важни дела, симулирайки активност, за да

изглежда значим и полезен в обществото [вж. **Лафонтен**, Ж. дьо 1983, *Дилижансът и мухата*].

Именно горделивостта, породена от липсата на съзнание или нежелание за признаване на ролята и значимостта на другите хора, води до първата предпоставка за формирането на феномена банален хюбрис, а именно – до самолегитимирането на псевдо-полезността, която се приема като причина за вземането на решения от името на другите чрез максимата „за тяхно добро“.

Новият момент при баналния хюбрис се основава на хюбриса да се върши „банално“ зло в смисъла на Аренд, което да бъде изначално нормализирано като „оправдано“ зло. В случая с конската муха, ухапването е разпознато като „банално“ и по силата на предпоставянето, че ухапването от муха не може да има тежки последствия, тъй като мухата е приета за „безобидно“ насекомо, т.е. баналността идва от вярата в „тривиалността“ на ухапването като последствие.

По подобен начин и „ухапванията“, нанесени от редица човешки въплъщения на конски мухи, се приемат за „неизбежно“ зло в рамките на комуникацията на Аза с другите. Хюбрисът вече изцяло е изгубил героичните си модификации и е редуциран до банализацията на „безчинството“ по силата на вече разгледаната формула „за доброто на другите“. Всяко безчинство може да бъде оправдано, ако бъде псевдолегитимирано по преиначената формула „всяко зло срещу другия е за негово добро“.

И ако в най-ранните варианти хюбрисът представлява дързостта на хората да бъдат „като“ боговете, за да могат да действат „като“ тях, при баналния хюбрис на конската муха откриваме екстраполирането на етическия аспект, а именно – не просто да се върши ненаказано зло, а дори въпросното зло да се възприема като „добро“. Затова и баналният хюбрис, макар и подценяван, води неусетно и до утвърждаването на още един абсолютизъм, на отъждествяването на епистемологическия с етическия абсолютизъм, а именно – абсолютизира се предпоставката, че това, което е „правилно“ винаги е „добро“.

Заклучение

В рамките на настоящото изследване са аргументирани три парадигми на хюбрис, първият от които е хюбрисът на Икар. Макар и превърнал се в нарицателно, хюбрисът на Икар не може да бъде разглеждан като класически пример на хюбрис, за разлика от случая с Фаетон, доколкото Икар е обзет от хюбриса по причастност, чрез решението на неговия баща Дедал. За разлика от Дедал, при който хюбрисът е подчинен на идеята за спасение от лабиринта, реализирайки се като хюбрис по отношение на средствата, при Икар хюбрисът бива подчинен на неустоймото му желание да се доближи до слънцето като цел сама по себе си.

Затова и примерът с Икар се превръща в течение на времето в символ на креативната енергия на човешкия дух, абстрахирайки се от определението за хюбрис като дързост и приемайки позитивните конотации на процеса на дръзновение. Именно поради факта, че се основава на хюбрис, чиято реализация няма пряко отношение към другите участници в социалния дискурс, мотивът за Икар не претърпява съществени текстуални и концептуални трансформации.

На свой ред вторият образец на хюбрис, разгледан в настоящата работа, а именно – хюбрисът на Прометей е обект на разнородни тълкувания. В настоящата работа многообразието, както и разнородният тип интерпретации на мита за Прометей се обясняват с характера на неговия хюбрис, а именно – с дързостта редът да бъде престъпен „в името на благо на другите“. Драматичният героизъм на Прометей произтича и от факта, че хюбрисът е осмислен като етически избор с позитивни конотации. По този начин образът на Прометей претърпява промяна в интерпретацията от „враг на боговете“ до „приятел на хората“, надхвърляйки тривиалните аспекти на подобна формулировка.

Акцентирането върху етическите конотации на хюбриса като избор води до трансформацията на образа на Прометей така,

както е представен от Хезиод: като измамник, който има дързостта да се съревновава с боговете, за да им покаже своето надмощие по хитрост. Съответно етическият фокус обуславя проявата на хюбрис да предизвика престъпване на реда, което вече не е престъпление. В текстуален план акцентирането върху споделимостта на справедливостта в рамките на един нов ред, който не се регулира по външен път чрез „необходимостта“, прави Есхиливия Прометей не само трагичен, но и героичен образ по един модерен за времето си начин. Във философски план, актуалността на образа на Прометей идва именно от невъзможността да се отграничат неговите трагично-героични аспекти, които се предполагат в разграничаването на наказанието на справедливо и несправедливо наказание.

Третият образец на хюбрис е характеризирани като банален хюбрис на конската муха. Баналността е резултат от хюбриса на определени личности или групи от хора, да си самовменяват да решават „от името на другите за тяхно добро“. Баналният хюбрис няма осезателни драматични или героични проявления, но това обаче не означава, че той има по-малко осезателни етически последствия. В своето радикално възплъщение баналният хюбрис еманира в хюбриса на диктаторите, които си самоприписват превъзходство по силата на псевдо-заслуги, като това става основание да си самовменяват отговорността да решават „от името на другите“. Драматизмът при подобна самолегитимация, както в радикалните, така и в чисто баналните й проявления, идва от подмяната на формулировката „за доброто на другите“ с формулировката „както намери за добре“. Става въпрос за етически абсолютизъм, основаващ се на един парадоксален, имплицитен релативизъм, чието най-драматично последствие е идеята за престъпление без наказание.

На образно ниво парадоксалността се открива в модификациите на представата за мухата от басните на Езоп и Лафонтен. Модификации, вариращи от разбирането за мухата, като символизираща приписването на неправомерно заслуги, до представата за

безличната конска муха, чието ухапване се приема за безобидно на фона на ухапванията от далеч по-опасни насекоми. Нещо повече, то започва да се възприема „за добро” в сравнение с потенциално надвисналото „по-голямо зло”, което може да ни сполети.

В рамките на междуличностната комуникация подобна абсолютизация на доброто, определяща злото чрез въвеждане на принципа на непълната индукция, води до неусетното връщане към един добре мистифициран първичен тип хюбрис, а именно – към хюбриса, основаващ се на „своеволието и нахалството”, при който субектът дори се самоауторизира да използва „подигравката и обидата” в името на едно преиначено добро, за да оправдае поставянето си „над” другите. Подобен хюбрис не може да бъде наречен класически в степента, в която опитът за приравняване с „по-висшите” е ориентиран не просто към постигане на равенство с тях като цел, а към запазване на неравенството с приетите за „по-нисши” като изначално и неоспоримо неравенство. С други думи при хюбриса на конската муха имаме не просто престъпване на установения ред с цел създаване на нов такъв, а прикрито престъпване само на тези норми от реда, които позволяват неравенствата във въпросния ред да бъдат подсилени в полза единствено на този, който ги престъпва.

Не на последно място баналният хюбрис на конската муха илюстрира регреса на понятието хюбрис. Регресът засяга и субекта, който проявява хюбрис като неговото реално наказание се състои в неспособността му да разбере генезиса на въпросния хюбрис. Така банализацията на хюбриса води до свеждането му до тривиална липса на самопреценка у тези, които проявяват произвол под формата на претенция за справедливост. Регрес, връщащ ни спонтанно към снизхождението от баснята на Ми-

хайловски *Мухата пита защо я мразят хората*². Снизхождане към всички онези мухи, „повсеминутно“ киснещи „в мърсо-ти“, които вярват, че не отстъпват по род и величие на пчелите, изпълнени с недоумение защо всички наричат подобна муха „изверг на хвърчащата природа“ [Михайловски, Ст. 2006].

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Аристотел** (1993). *Реторика*. София, Софи-Р.
2. **Аристотел** (1995). *Политика*. София, Отворено общество.
3. **Езоп** (2006). *Басни*. София, Изток-Запад.
4. **Есхил** (1993). *Прикованият Прометей*. Велико Търново, Пегас.
5. **Кун, Н.** (1962). *Старогръцки митове и легенди*. София, Наука и изкуство.
6. **Ларошфуко, Фр. дьо.** (1968). *Максими и размисли върху морала*. София, Народна култура.
7. **Ларошфуко, Фр. дьо, Лафонтен, Ж. дьо и Ж. дьо Лабрюйер.** (1983). *Максими и басни. Размисли. Характери*. София, Народна култура.
8. **Михайловски, Ст.** (2006). *Басни*. Пловдив, Хермес.
9. **Платон** (1979). *Диалози*. Том I, София, Наука и изкуство.
10. **Платон** (1982). *Диалози*. Том II. София, Наука и изкуство. *Старогръцко-български речник*. (1943). София, Книпеграф.
11. **Хезиод** (1988). *Теогония. Дела и дни. Омирови химни*. София, Народна култура.
12. **Ярхо, В.** (1978). *Драматургията на Есхила и някои проблеми на древногрещката трагедия*. Москва, Художественна литература.
13. **von Wright, G. H.** (1993). *The Tree of Knowledge and Other Essays*. Brill.
14. **Zapffe, P W.** (1941). *Om det tragiske*, Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.

² Михайловски посвещава баснята на българските общественици, отбелязвайки, че тя е „малко строга“, „но трябва да се каже//най-сетне истината даже// когато е безмерно люта... [Михайловски, Ст. 2006].

ИЛЮЗИЯТА ЗА ЛИБЕРАЛНА РАВНОПОСТАВЕНОСТ В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

Ивка Цакова¹

Според либералите, индивидите се раждат равни – в морален смисъл. Всички сме хора – богати и бедни, управляващи и управлявани, принадлежащи към различни религии, етноси и пр. Тази либерална идеология като идеология на политическия център стоеше в основата либералната демокрация. Леви и десни партии, социалдемократи и християндемократи я прегърнаха. Така беше доскоро. Нещата се промениха драстично след световната криза от 2008 г., когато либералната демокрация се срина под ударите на неолибералния глобален капитализъм. Фукуяма призна несъстоялия се „край на историята“ и заговори за „бъдеще на историята“ с отворен финал поради упадъка на средната класа, появата на „прекариат“ и увеличаващо се „социално дъно“ (Underclass). В евроатлантическия свят се заговори за криза на либералната демокрация, за постдемокрация, за олигархия, корпоратокрация, плутокрация, клептокрация. Приемам тезата на Джери Харис от новата му книга „Глобалният капитализъм и кризата на демокрацията“ (2016), че днешният неолиберален световен ред е несъвместим с идеята за демокрация в националните държави, защото те обслужват преимуществено интересите на транснационалната капиталистическа класа, а не интересите на своите граждани [Fletcher, В. 2017].

На този фон ще разгледам проблема за либералната равнопоставеност в съвременна България в търсене на отговор на въпроса: доколко тази идея има реално приложение в годините

¹ Доцент, доктор по политология в УНСС.

на прехода към либерална плуралистична демокрация през последния четвърт век. Равенството като ценност според либерализма се интерпретира, както знаем, като политическо равенство, равенство пред закона, равни шансове за индивидуална изява, равенство в правата, меритократичен принцип и др.

Либералната представа за *политическо равенство* се изразява в принципа за всеобщо избирателно право („един човек – един глас“). Това минималистично условие за демокрация (електорална демокрация) днес в западните полиархии се трансформира все повече в принципа „един долар – един глас“ (Дж. **Стиглиц**). За България това е особено валидно при засилената тенденция през последните години за купуване на гласове. Търговията с гласове у нас се разгръща поради ужасяваща бедност. Купуват се не само гласовете на отделни избиратели, но и на цели общности (ромски махали, квартали). Купуват се дори членовете на секционни избирателни комисии... А освен това избирателното право не се консумира – голяма част от българските граждани не гласуват, отвратени от партии, политици, институции.

Либералната идея за *равенство пред закона в една правова държава*, каквато претендира да е България, също е поставена под въпрос. Формално всички сме равни пред закона, но има такива закони и такива персони, за които това правило не важи. Какво имам предвид? Става дума за ключови закони, от които се възползват малцина – това са законите за приватизация, за обществени поръчки, коцесии, международни договори... Привилегированите се обозначават с евфемизми като крупен, едър бизнес, „големи пари“ „специални интереси“. Аз ще ги наричам олигарси, тъй като концентрираното богатство в ръцете на тези персони се трансформира в политическа власт. В България (и не само) тези олигарси са „над закона“, защото въпреки наличните злоупотреби с власт (политическа и икономическа власт) никой корумпиран бизнесмен или политик у нас не носи наказателна отговорност, не попада в затвора! Това се случва, защото тези много богати хора правят два вида инвестиции за разлика от

всички други икономически играчи от средите на дребния и среден бизнес – инвестиции в икономиката, но и инвестиции в политиката [Чомски, Н. 2017: 120]. Последните се изразяват най-вече в лобиране за благоприятно законодателство и за финансиране на партии и кандидати по време на различни избори. По този начин притежателите на „големите пари“ превземат, пленяват държавата (state capture), която обслужва преимуществено техните интереси вместо (и за сметка на) интересите на мнозинството от гражданите.

Либералната идея за равнопоставеност, разбрана като *равен шанс за реализиране на неравния потенциал на индивидите чрез принципа на меритокрация*, в България (а и не само у нас) – също не работи. Благосъстоянието, доходите и социалният статус на гражданите в малка степен зависят от професионалните им заслуги, прояви трудолюбие и компетентности. Голямото богатство у нас съвсем не е заслужено. Меритократичните очаквания, свързани с либералната демокрация и опиращи се на представата, че всеки има равни шансове да расте в социалната йерархия в зависимост от своите способности, умират повсеместно в западния свят. Това се обяснява с протеклия процес на преразпределение на богатството, при който новите поколения имат по-малки шансове за успешно развитие от своите родители. Много са изследванията в САЩ, които доказват несъстоятелността на „американската мечта“, според която всеки може да стане милионер [Проданов, В. 2017:196]. Специално за България, заемането на публични длъжности (административни и политически) зависи от принадлежност към клиентелни мрежи около партии, лидери, местни феодали. Практиките на политически патронаж, отношенията между патрон и лоялните му клиенти, шуробаджанашина (непотизъм) са широко разпространени в българското общество. Публично известни са примерите за различни клиенти от роднини, съученици и пр. около различни депутати (особено от управляващото мнозинство) в различни области на страната.

Незавидна в българското общество е и ситуацията с *либералното свободно слово в несвободните корпоративни медии*. Не е тайна, че големи български олигарси (Делян Пеевски, Иво Прокопиев и др.) са собственици на голяма част от българските медии. България е на 109-то място по свобода на словото в света класацията на „Репортери без граници“ за 2017 г. В едно актуално допитване до разследващи журналисти по повод 9 декември – обявен от ООН за Международен ден за борба с корупцията – Делян Пеевски е посочен като един от 17-те олигарси, които оформят зад кадър дневния ред в Източна Европа [Sergheen, N. & Ch. Varga 2017]. Става дума за корпоративен дневен ред, който медийният олигарх диктува на институциите чрез своята „медийна империя“ и чрез контрола и влиянието, което упражнява, върху съдебната система в нашата страна.

Либералният равнопоставен достъп до пазара на повече икономически играчи у нас е неимоверно затруднен (илюзорен) поради наличието на различни *монополи* – наши и чужди. В годините на либерално-демократичния преход в публичния дискурс се наложи идеологемата за преход към пазарна икономика. Време е да обясним за какво става дума. Доверявам се на двамата изследователи Аджемоглу и Робинсън [Аджемоглу, Д. & Дж. А. Робинсън, 2013: 81], според които *пазарната икономика* е абстрактно понятие, което цели да обхване ситуацията, при която всички индивиди или фирми могат свободно да произвеждат, купуват и продават стоки и услуги. Когато тези условия не съществуват, имаме „пазарен провал“. Колкото повече пазарни провали има в една държава, толкова тя е по-бедна. Пазарната икономика е базирана на инклузивни институции, водещи до икономически растеж, а не на монополи! В България дори да има някакъв минимален растеж, резултатите от него се разпределят крайно неравномерно. Т.е. икономиката на България е далеч от либералния идеал за добре работеща пазарна икономика.

Според различни класации и индекси (за равенство, ко-

рупция и др.), България е най-бедната страна-членка на Европейския съюз и най-корумпираната. Т.е. институциите в нашата страна – икономическите и политическите – са по-скоро *екстрактивни*, отколкото инклузивни. Това означава, че относително малка част от българските граждани участват в политическия процес (членуват в партии, гласуват по време на избори и пр.) и се чувстват представени в институциите на публичната власт, Също така, относително ограничен е обхватът от фирми, които успяват да реализират продуктивен бизнес (предприемачество). Тази ситуация няма нищо общо с либералната идея за равнопоставеност, поради което аз я квалифицирам като илюзия.

Илюзията за пазарна икономика, в която участват повече икономически играчи от средите на дребния и среден бизнес, се прикрива умело чрез либерално говорене на публиката за „свободен пазар“, за който държавата е пречка, а всъщност – тя, държавата, създава и премахва монополи под натиска на могъщи финансови интереси с доминиращо влияние в световната капиталистическа система. България се превръща в периферна европейска държава, в която големи корпорации и банки от капиталистическия център извличат богатство по логиката „натрупване чрез отнемане“ (Дейвид Харви). Става дума за присвояване на национално богатство на безценица (дори без експлоатация) най-вече по пътя на концесиониране. Новият закон за концесиите в България от 2017 г., който инкорпорира в себе си Закона за публично-частно партньорство от 2012 г., е красноречив пример за подобна практика. Подобни са случаите с енергоразпределителните дружества в България, с двете така нар. „американски централи“ в комплекса „Марица-Изток“ и др.

Фундаментално обяснение за илюзорната либерална равнопоставеност дава Васил Проданов, разполагайки случилото се в България в контекста на световната капиталистическа система [Проданов, В. 2017: пета глава]. Реална равнопоставеност няма, защото **преходът у нас не е либерален, а неолиберален**. Независимо, че юридически всички могат да гласуват, либералната

ни демокрация е формална (фасадна) – т.е. има класов характер в смисъл, че реално обслужва интересите на тясна по състав социална група. Управлението в България през последните десетилетия е демократично по форма, но олигархично по съдържание. Либералните права, формулирани от Джон Лок (право на живот, на собственост и на свобода), не се консумират от мнозинството, съществуват формално само „на книга”, тъй като в годините на прехода на преден план бе изведено правото на частна собственост, което се трансформира в право на богатство на малцина. Така либералната демокрация (с нейната идея за равнопоставеност) се трансформира в *неолиберална олигархична демокрация*. Промените в нашата страна след 1989 г. се осъществяват в рамките на формулираните от В. Проданов *два етапа на деградация и разпад на либералната демокрация в глобален план*. Първият етап започва от 80-те г. на XX век насетне, когато в евроатлантическия свят се извършва преход от либерална към неолиберална демокрация – маска на глобална олигархизация. Вторият етап, който условно стартира след световната финансова криза от 2008 г., бележи упадък на самата неолиберална демокрация. В САЩ, като световен хегемон, от демокрация се преминава към „доларокрация”, което означава, че печеливш от управлението е не просто капиталът, бизнесът, а 1% от представителите на капитала (най-вече финансовия). Т.е. държавата в нарастваща степен служи на интересите на най-богатите. Това се случва в САЩ, а още по-трагична (за мнозинството) е ситуацията в периферни и силно зависими от капиталистическия център страни като България.

Неолибералната и олигархична демокрация в България е в състояние на разпад и деградация. *Концентрацията на богатство и власт в ръцете на малцина има висока социална и морална цена*. България е най-бедната страна-членка на ЕС, с най-висока степен на социално неравенство (според индекса Джини). Това се случва, защото в рамките на цялостното законотворчество (на либерално-демократичните публични политики) у нас

в годините на преход към неолиберален капитализъм (олигархичен, периферен, клептократски, според Проданов) се оформи една особена област – „политика в защита на богатството“. Тази политика има две цели – да защитава собствеността и доходите на богатите. [Winters, J. 2011:6]. Развита е цяла индустрия в защита на богатството (Wealth Defense Industry), насочена главно към избягване на данъци. Основните олигархични политики в нашата страна през последния четвърт век са политиките на приватизация, концесиониране, решението за фалита на КТБ, данъчните закони и пр. Плоският данък, липсата на необлагаем минимум, на диференцирани данъчни ставки за стоки от първа необходимост (храни, лекарства и пр.) и много други са примери за олигархизация на политиката в България.

Когато говоря за олигархичните политики, чрез които българската държава (разбирай партиите и правителствата, които са на власт в годините), обслужва интересите на малка група хора, следва да поясня какъв е обхватът на тези привилегирани персони. Вече има достатъчно информация за българските милионери и милиардери, но в случая ще се позова на данни от един доклад за благосъстоянието на отделни страни на компанията за недвижими имоти Knight Frank Според този доклад [в. Стандарт, 2017], 4800 българи притежават състояние от над 1 млн. долара към края на 2016 г. Сред тях са 200 българи, притежаващи над 10 млн. долара, а едва 70 човека са със състояние над 30 млн. долара. Осем са българските милионери, притежаващи над 100 милиона долара. За каква либерална демокрация у нас можем да говорим?! Очевидно суверенът на властта не е народът (мнозинството), а хората разполагащи с тези огромни суми – тяхното богатство ги овластява политически. Българската политическа и икономическа система удовлетворява преимуществено тези тясно групови интереси.

Ето два фрапиращи примера от 2017 г. за начина, по който българската държава обслужва интересите на малцината богати и овластени. Най-големият собственик на земя в България конт-

ролира над 1 000 000 декара земеделска земя [Иванова, А. 2017]. Следователно, той усвоява голяма част от европейските субсидии в аграрния сектор у нас, оцелявайки множество дребни земеделски производители. Другият пример е с възлагането на обществените поръчки от държавата на представители от средите на частния бизнес. Картината е следната: В периода 2007-2015 г. държавните структури са похарчили над 60 млрд. лева за близо 200 хиляди обществени поръчки. Средно на ден се правят по 60 обществени поръчки и се харчат по 20 млн. лв. публичен ресурс. Наличните данни показват, че голяма част от договорите отиват в ръцете на малко на брой фирми – 10% от изпълнителите печелят 71% от поръчките, чиято стойност е 85% от сумата на всички подписани договори за периода от осем години [Бончева, Ю. 2017]. Тази концентрация е безспорно свидетелство за корупция и злоупотреба с власт – знак за социална несправедливост.

Илюзията за либерална равнопоставеност в българското общество се свързва с **конструиране и разпространение на неолиберални идеологически митове**. Чрез тях олигархичното управление се легитимира в общественото мнение като демократично. „Неолибералното промиване на мозъци“ (Чомски) от мъгщи „идеологически апарати“ (А. Грамши) умело прикрива драстичното социално-икономическо неравенство и респ. усещането за огромна социална несправедливост. Пропастта между малцината богати и мнозинството бедни и несигурни хора става по-незабележима, а неравенството – по-приемливо. Специално разпространените идеологически конструкти въздействат върху обществено съзнание с цел отклоняване вниманието от реалните процеси на увеличаваща се мизерия, обедняване, загуба на статусни позиции на широки социални слоеве. Става дума за неолиберални илюзии за свобода, демокрация, икономически растеж, равни права, евро-атлантически ценности. Такава е и илюзията за либерална равнопоставеност в българското общество, върху която е фокусирано настоящото изложение.

Напоследък, обаче, неолибералните експерти по „фабрикуване на съгласие“ около неолиберални политики на орязване на социалните разходи на държавата изпадат в безпомощност. Все по-трудно става да се говори за демокрация при наличната олигархизация на политиката, високи равнища на политическа корупция и завладяване на държавата от наши и чужди олигарси. Днешният глобален финансиализиран капитализъм постепенно води до „суспендиране на парламентарната демокрация и институционализиране на олигархията и експертокрацията на национално и европейско ниво“ [Щреек, В. 2017: 220]. Упадъкът на обществения морал, разкъсаните социални връзки между хората създават благоприятна среда за различни прояви на политически популизъм. Да се надяваме, че този популизъм няма да придобие по-отчетливи авторитарни форми...

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Аджемоглу, Д. & Дж. А. Робинсън.** (2013) *Защо нациите се провалят: къде са корените на силата, просперитета и бедността*. Изд. „Изток-Запад”, С., 2013.
2. **Бончева, Ю.** Обречени да печелят обществени поръчки, в. *Сега* от 7 декември 2017.
<http://www.segabg.com/article.php?id=884444>
3. **Иванова, А.** 22 големи стопанства контролират над половината ниви у нас, в. *Сега* от 6 декември, 2017 г.
4. **Проданов, В.** (2017) *Системни цикли и бъдещето на историята: Накъде върви светът?* София, Изд. „З. Стоянов”.
5. **Щреек, В.** (2017) *Купено време. Отложената криза на демократичния капитализъм*, София, Изд. „Критика и хуманизъм”.
6. **Чомски, Н.** (2017) *Реквием за американската мечта* (Десет принципа на съсредоточаване на богатство и власт), София, ИК „Бард”.
7. **Fletcher, B.** (2017) *Why Today's Neoliberal Global Order Is Incompatible With Democracy* (A new book by Jerry Harris explores the transformation of global capitalism and its implications); *In These Times*, September, 20, 2017. Available at: <http://inthesetimes.com/article/19480/why-todays-neoliberal-global-order-is-incompatible-with-democracy>
8. **Knight Frank, в.** *Стандарт* от 7 март, 2017 г. 4800 българи имат над \$1 млн. Състоянието на 8 сънародници е над \$100 млн.

9. **Natalia Sergheen & Christian-Zsolt Varga.** (2017). 17 Oligarchs Who are Shaping Eastern Europe, *Ostpol*, 09.12.2017. Available at: <http://ostpol.de/beitrag/5061-17-oligarchs-who-are-shaping-eastern-europe>.
10. **Winters, J. A.** *Oligarchy* (2011) Cambridge University Press.
11. 4800 българи имат над \$1 млн. Състоянието на 8 сънародници е над \$100 млн., пише в доклад на Knight Frank, в. Стандарт от 7 март, 2017 г.

СЪЖИТЕЛСТВОТО НА РАВЕНСТВОТО И НЕТОЛЕРАНТНОСТТА ЕСЕ ЗА РАЗРИВА МЕЖДУ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ И ДЕМОКРАТИЗЪМ В ЕВРОПА

Христо Христов¹

Митът за либералното общество, според проф. Кай Хафез, в известна степен се превръща в реалност, макар в някои отношения да си остава мит [1]. Тази странна диагноза с особена сила важи за съвременните европейски либерални демокрации, доколкото те се характеризират като уповаващи се на това, което проф. Хафез определя като една парадоксална комбинация от либерални ценности, които изискват равни права за всеки един отделен гражданин, и демокрация, която предоставя властта на мнозинството, чиято политическа култура често се намира в противоречие спрямо същите тези ценности [2]. Действително, докато наблюдаваме факта, че правната уредба на съвременните либерални демокрации в Европа урежда осигуряването на действащ принцип на равенство пред закона за всички членове на политическата общност, независимо дали те са представители на мнозинството, или на едно или друго малцинство, мнозина представители на мнозинството в много случаи изпитват затруднение да допуснат съзнанието за равнопоставеност в културно или религиозно отношение спрямо представителите на намиращите се в техните държави малцинства. По такъв начин проф. Хафез, а и други изследователи в областта на политическата теория, ни подсказва, че ние най-вероятно ставаме свидетели на възникването на все по-голям разрыв между харак-

¹ Доктор по философия, асистент в ИИОЗ при БАН, e-mail: hristo2907@abv.bg

терната за днешните либерални демокрации политическа система, която гарантира утвърждаването на принципа на равенството пред закона, и характерната през последните десетилетия след края на Студената война политическа култура на европейските общества, която все още не се е освободила от евроцентризма в университетите и научните общности и претенциите на християнските църкви за изключителна богословска валидност [3]. Това е разрыв между политико-правното понятие за равенство пред закона, гарантирано за всеки индивид в еднаква степен, и демократичното понятие за властта на мнозинството, за което е известно още от времето на Алексис дьо Токвил, че се намира в явно противоречие именно спрямо същото това политико-правно понятие за конституционно равенство [4]. В своя втори том на съчинението си „За демокрацията в Америка“ дьо Токвил изтъква факта, че нестабилната законодателна власт е една същностна негативна характеристика на демократичното управление, доколкото демокрациите извеждат на преден план винаги представителството на едно мнозинство, но без нуждата от обуздаване на неговите страсти. Да, дьо Токвил, наследник на стар аристократичен род от Нормандия, според мнозина по-нови изследователи е един от най-проницателните изследователи на демократичния принцип, доколкото се явява един от най-добрите ученици на Монтескьо, предлагайки определение за социалната сфера в демократичните държави като изградена от обичаите, нравите и водещите идеи, които направляват поведението на всички онези, които избират своите представители в законодателното тяло [5]. Тези свои наблюдения дьо Токвил развива в своето зряло съчинение „Старият режим и революцията“. Френското общество започва да изгражда своя нов социален ред след 1789 г., но неговите нрави и чувства си остават неегалитарни. Поради тази причина едно общество може да изгради своето гражданско равенство пред закона, но твърде много и различни социални неравенства, подхранвани от гореспоменатите нрави и чувства, продължават да оказват своето негативно влияние като цяло [6].

От друга страна, изследователи като Уил Кимлика още в сре-

дата на 90-те години на миналия век изведоха на преден план тезата, че трайно съществуващите културни различия, които свидетелстват за наличието на редица специфични и намиращи се често в конфликт с мнозинството граждани групи, трябва да получат устойчива идентичност именно в областта на конституционното право в либералните демокрации, нещо, което така и не се случва според Кимлика [7]. В действителност канадският политически философ с основание отбелязва факта във връзка с този проблем, че либералните представители на западната политическа мисъл през втората половина на XX в. упорито отхвърлят идеята за наличието на основателни претенции за права, определени според специфичните нужди на дадена група, т.е. според нуждите, определени от същността на това, което още дъо Токвил определя като нрави и чувства в обществото като цяло и в определени негови групи. По такъв начин в самия край на миналото столетие философи като Уил Кимлика се явиха като страна в един много тежък спор с философи като Ричард Рорти, които с гордост известиха залеза на онтологическия въпрос „Каква е нашата природа?“ като ръководно начало относно нашето разбиране за историческия генезис на обществата ни. Рорти настоява този онтологически въпрос да бъде заместен от прагматическия въпрос „Какво можем да направим от самите себе си?“, факт, който ни подсказва, че видният американски либерален мислител извежда на преден план своята концепция за свободния индивид в обществото, който има възможността да се самотрансформира по непредсказуем за себе си и самата история начин [8].

В по-ново време този дебат, който условно може да бъде назван дебат „Кимлика – Рорти“, е донякъде променен и допълнен от идеите на изследователи като проф. Роджър Триг, които настояват, че все още се нуждаем от вярата в ненакърнимостта на идеала за човешкото достойнство, който в западните общества се свързва най-вече с концепцията за хората, определяща ги като свободни и равни помежду си същества, които са убедени, че това, в което вярват, и начинът, по който избират да

постъпят съобразно своите убеждения и морални ценности, стоящи в тяхната основа, са от първостепенно значение [9]. Поради тази причина ние имаме нужда именно от концепция за това, защо хората са от значение, т.е. имаме нужда от онтологическа и етическа концепция за човешката природа [10]. Безспорно, проф. Триг отчита факта, че в настоящия век такава концепция съществува проблематично, неполучаваща вече подкрепата от страна на губещите влияние в съвременните мултикултурни и секуларизирани общества християнски принципи, които обаче изграждат тъканта на нейния исторически генезис. Според Триг това е голямо предизвикателство относно намирането на ефективни начини за определянето на концепцията за равенството в съвременните либерални демократични режими, доколкото преследването на равенството в тях днес никога не може да бъде напълно неутрално. Прилаганите по презумпция еднакво спрямо всеки гражданин закони може да се окажат по-обременителни за едни, отколкото за други. От друга страна, в съвременните демокрации малцинствените групи получават често пъти по-голямо внимание в сравнение с мнозинството граждани посредством прилагането на правния механизъм да се апелира относно ненакърнимостта на човешките права. Днешните демократични режими често пъти са регулирани от идеята да се правят изключения в прилагането на закона, доколкото това именно довежда до успешното политико-правно адаптиране на ценностите и правата на една или друга малцинствена група, т.е. на пръв поглед идеалът за груповите права на Кимлика получава своята реализация. Това обаче според Триг неминуемо довежда до омаловажаването на основния за либералните демокрации политико-правен принцип на равенството пред закона, т.е. ние отново сме изправени пред неразрешимия сякаш проблем, свързан с колизията между политико-правното понятие за равенство пред закона, гарантирано за всеки индивид в еднаква степен, и демократичното понятие за властта на мнозинството [11].

В заключение мога да добавя, че изследователи като проф.

Хафез с право отбелязват [12] във връзка с гореспоменатия спор между Кимлика и Рорти, че понастоящем европейските либерални демокрации предлагат питателна почва за растящия риск, свързан с възникването на криза в утвърждаването на стабилна връзка между държава и общество в същите тези политически общности, доколкото днешна либерална Европа, според Хафез, е по-скоро една смес от свобода, равенство и нетолерантност, защото имаме една либерална политико-правна система на равенство пред закона и едни все по-нетолерантни и склонни да се доверяват на крайно популистки доводи недържавни сфери на обществото и публичността, което по същество си е едно съжителство на равенството в либерален конституционен смисъл и нетолерантността в един демократичен смисъл, свързан с волята на мнозинството, което винаги има своите, модифицирани в исторически план, нрави и чувства, а в случая те често са неегалитарни.

Бележки и библиография

- [1] **Hafez**, K. *Islam in "Liberal" Europe. Freedom, Equality, and Intolerance*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2014, p. 4.
- [2] **Ibid.**, p. 5.
- [3] **Ibid.**, p. 4.
- [4] *De la Democratie en Amérique par Alexis de Tocqueville*. Tome Deuxième. Paris: Michel Lévy Frères, 1874, pp. 146 – 147.
- [5] **Lamberti**, J.-C. *Tocqueville and the Two Democracies*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989, pp. 40 – 51.
- [6] **Tocqueville**, A. de. *L' Ancien Régime et la Revolution*. (Avant-Propos). In: *Oeuvres Complètes d' Alexis de Tocqueville*. Paris: Calmann Lévy, 1877. Вж. също и Lamberti, J.-C. Op. cit., p. 44.
- [7] **Kymlicka**, W. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press, 1995, p. 4.
- [8] **Rorty**, R. *Truth and Progress*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp. 169-171.
- [9] **Trigg**, R. *Equality, Freedom, and Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2012, pp. 129-158.
- [10] **Ibid.**, p. 158.
- [11] **Ibid.**, pp. 131-132.
- [12] Вж. бележки 2 и 3.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИМПЕРАТИВ СПРАВЕДЛИВОСТИ: МЕЖДУ МИНИМУМОМ И МАКСИМУМОМ

Одинцова Алёна Алексеевна¹

THE ECONOMIC IMPERATIVE OF JUSTICE: BETWEEN MINIMUM AND MAXIMUM

*Alena A. Odintsova
Ivanovo State University*

Annotation: The article is devoted to the comprehension of the modern economic system moral and ethical foundations. It is concluded that the key problem of the modern economy is the problem of the fair balance between personal and common good. From the perspective of the imperative approach the idea of the economic imperative of justice as an unconditional moral rule, focused on the achieving a «golden mean» between the socio-economic minimum and the socio-economic maximum, is proposed. It is shown that the economic imperative of justice is born at the intersection of the ecological, technological, digital, social, humanistic and other imperatives of the economy, which determines its central position in the heterarchy of global economic consciousness.

Key words: economic imperative, justice, socio-economic minimum, socio-economic minimum.

¹ *Ивановский государственный университет a.a.odintsova@mail.ru*

Каждое кризисное явление в истории человечества традиционно обуславливает переосмысление социального бытия, его ценностных координат и дальнейших практических перспектив. Современный глобальный экономический кризис — хороший повод задуматься о действительном назначении экономики и роли человеческих установок в динамике экономического среза бытия.

Классическая учебная литература по экономической теории, отражающая как российское так и европейское понимание экономического дискурса, определяет экономическое бытие как «область деятельности людей, в которой создаются нужные им блага» — то, что удовлетворяет потребности людей, отвечает их целям и устремлениям [Борисов, Е. Ф. 2005:11]. Другими словами, назначение экономики связывается с созданием продуктов, необходимых для жизнедеятельности общества (экономических благ): предметов потребления и средств производства [Борисов, Е. Ф. 2005:11]. В связи с этим, традиционно, проблемное поле экономической теории определяется исследованием производственных отношений, характеристикой различных типов рынка, капитала, законов денежного обращения и их приращения и т.п. При этом процессы денежной организации хозяйства, как правило, описываются через призму жесткого детерминизма, в рамках которого любой экономический закон неизбежно влечет описанные последствия. Вместе с тем, очевидно, что установленные экономические зависимости, которые могут быть отчасти справедливы для уровня микроэкономики и макроэкономики, на более высокой ступени обобщения — в рамках мегаэкономики (единого мирового хозяйства) — утрачивают свой функционал.

Обратимся, например, к закону убывающей полезности, согласно которому степень удовлетворения потребности одним и тем же продуктом, если мы непрерывно продолжаем им пользоваться, постепенно уменьшается, так что, наконец, наступает насыщение [Борисов, Е. Ф. 2005:90]. Учитывая это, брендовые компании постоянно обновляют ассортимент, выпускают

новые «модные» продукты, которые массово распространяются на рынке, лишая человека возможности испытать чувство насыщения. Данная проблема осложняется тем, что субъективная полезность продукта все в большей степени определяется потребителем под влиянием общества, средств массовой информации, рекламы. Таким образом, продукт, обладающий одним и тем же функционалом, но облеченный в разные оболочки, человек способен потреблять практически бесконечно: насыщение компенсируется конформизмом, стремлением следовать модным тенденциям. К уровню «мегапотребления» закон убывающей полезности не применим в целом: в течение столетий и тысячелетий супергетеротрофное человечество не только не прекращает потреблять природные ресурсы, но, наоборот, усиливает нагрузку на биосферу [Гирусов, Э. В. 2003].

Отсутствие формализованных правил жизни и деятельности человечества в рамках планетарной хозяйственной системы затрагивает не только экологическое благополучие, но и общее состояние духовности в обществе. Здесь обнаруживает себя проблема познания «параметров "квазиравновесия"» [Моисеев, Н. Н. 2003:280—281], которые могли бы иметь силу «категорического императива» на пути гармонизации социоприродной системы в глобальном экономическом дискурсе.

Анализ российской литературы, в рамках которой нами осуществляется осмысление императивов современной экономики, позволяет выделить следующие экономические императивы: экологический императив [Моисеев, Н. Н. 2000:79], цифровой императив [Шульцева, В. 2016:30—39], «пронациональный» императив модернизации (в т.ч. социальной модернизации) [Новикова, И. В. 2013:76—88; Микульский, К. 2009:39—43], эколого-технический императив [Григорьев, М. Н., Уваров, С. А. 2013: 355—374], гуманистический императив [Слепаков, С. С., Грицаенко, Е. Е. 2010:289—296], социальный императив [Кудрявцев, М. А. 2017:207—214], «синергетический» императив теневой экономики [Киселева, В. С. 2012:70—74], ноос-

ферный императив нового качества креативного капитала [Салихов, Б. В., Салихова, И. С., Олигова, М. Б. 2016:6] и другие.

Как правило, авторы не предлагают формулировок указанных императивов, подразумевая, например, под императивом модернизации саму модернизацию, что не совсем корректно. При этом категории «императив экономики», «экономический императив» используются в литературе, как правило, без учета семантических свойств термина «императив», который в общем смысле означает «требование, приказ, закон» [Журавский, А. В., Жучков, В. А. 1983:204], а в специально-философском значении связывается с размышлениями И. Канта, в рамках которых категория «императив» перерастает в общезначимое нравственное предписание в противоположность личному принципу (максиме) [Кант, И. 2015:25]. Кроме того, предложенные экономические императивы не претендуют на целостное, универсальное описание экономического бытия: их содержание затрагивает только одну либо несколько «частных» сторон хозяйственной жизни. Большинство из представленных императивов являются условными, поскольку имеют значение только на определенной стадии развития экономики (например, цифровой императив), либо в отношении определенной сферы хозяйствования (императив теневой экономики). Вместе с тем, на наш взгляд, человечество нуждается именно в категорическом экономическом императиве в кантовском понимании нравственности, безусловности и объективности.

Отсутствие универсальных, реально действующих законов в экономической среде приводит к тому, что в современной философско-хозяйственной науке проявляется скептическое отношение к закономерностям экономической жизни. «Экономика все более рассматривается как некое пространство возможностей (и невозможностей тоже), превращение которых в действительность (и недействительность тоже) зависит не так от законов экономического бытия, как от его — этого бытия — беззакония» [Осипов, Ю. М. 2015:61].

Первая (из нам известных) попытка целостного, этического обоснования хозяйственной деятельности в контексте кантовской категории императива была предпринята во второй половине XX века немецким философом Петером Козловски: в ответ на рост «внешних эффектов», связанных с хозяйственной деятельностью, взаимное отчуждение экономики и мира духовной и материальной культуры он обосновал выделение этической экономики как теории, объединяющей хозяйство и этику. Он верно подметил, что в рамках экономики важную роль играют установки, выходящие за пределы стремления к максимизации прибыли, в частности: доверие, надежность, верность и вера. Реализация указанных установок в практической деятельности снижает транзакционные издержки в хозяйственной сфере [Козловски, П. 1999:37]. Такая логика размышлений приводит к признанию существенного факта: «свободная координация достигает своего оптимума только там, где в максимы действующих лиц включается не только частный интерес, но и интерес всеобщий, где общее также становится мотивом индивидуальной деятельности» [Козловски, П. 1999:37]. В свою очередь, «этический минимум соблюдения хозяйственных правил требует, чтобы там, где внешний контроль невозможен, отдельный субъект воспринимал всеобщее или всеобщий интерес как свое собственное» [Козловски, П. 1999:52]. Таким образом, критически важным условием эффективного функционирования свободных экономических отношений является осознание всеми хозяйствующими субъектами ценности всеобщего блага.

П. Козловски одним из первых подчеркнул ценность глобальных установок в экономической сфере: субъект, действующий этично, оказывается «глобальным максимизатором» в отличие от «локального максимизатора», который ориентируется исключительно на максимизацию полезности. В локальности «экономического человека» окружающая среда полностью параметрична, субъективность не переходит в интерсубъективность. В то же время, миропонимание «глобального максимизатора»

тора» имеет более сложное наполнение, поскольку включено в этико-религиозный контекст (где религиозный мотив при необходимости дополняет несостоятельность этической мотивации) [Козловски, П. 1999:57]. Ориентируясь на кантианскую традицию, П. Козловски отмечает, что смысл императива состоит в выполнении его требований из уважения к императиву, а не из соображений пользы. Вместе с тем, в сфере хозяйственной деятельности это маловероятно. Данную проблему призвана решить религиозная вера, которая «создает иллюзию, что, в конечном счете, пути нравственности и счастья сходятся» [Козловски, П. 1999:45]. Описанная философом тернарность хозяйственной жизни как единства экономики, этики и религии может быть проиллюстрирована примером старообрядческой предпринимательской этики, имеющей неразрывную связь с ее религиозными основаниями [Расков, Д. Е. 2012].

Определяя «параметры» допустимой активности человека в хозяйственной среде, П. Козловски анализирует отдельные стороны категорического императива И. Канта. В частности, он акцентирует внимание на том, что нравственный принцип «отношения к человеку как к цели, и никогда только как к средству» применительно к экономической деятельности обозначает, что «этика предприятия может и должна быть полезной для хозяйственных целей, но она никогда не должна быть обоснована *только* этими целями и ее никогда нельзя полностью превращать в инструмент обогащения» [Козловски, П. 1999:50—51]. Хозяйственно-этический императив по П. Козловски сформулирован следующим образом: «Поступай так, чтобы твоя хозяйственная деятельность соответствовала двойственной функции экономики — эффективному снабжению людей благами и предоставлению возможности самореализации» [Козловски, П. 1999:311]. Таким образом, хозяйственная этика требует, чтобы человек принимал решения, исходя из фундаментальной функции экономики, состоящей в обеспечении благами и предоставлении возможностей творческой деятельности.

Анализируя содержание хозяйственного императива, предложенного П. Козловски, нельзя не согласиться с тем, что формулировка императива применительно к любой сфере жизни общества должна определяться назначением этой сферы. Вместе с тем, предложенный хозяйственно-этический императив может быть отчасти справедлив для уровня микроэкономики и (отчасти) макроэкономики, в то время как для определения отношений в рамках мегаэкономики, космопланетарного хозяйства его «антропоцентризм» представляется чрезмерно упрощенным. На наш взгляд, глобальное назначение экономики не сводится исключительно к снабжению человека благами и созданию условий для его самореализации. В этом контексте представляет интерес позиция члена-корреспондента Российской академии наук Г. Б. Клейнера, который, думается, вполне справедливо, описал назначение экономики следующим образом: «Опираясь на стоимостные оценки, экономика дает возможность определенным образом сравнить, соизмерить и в конечном итоге приравнять (с возможным ценовыми коэффициентами) огромное число самых различных благ, созданных людьми, обществом и природой. Существует, разумеется, достаточное число неэкономических характеристик, по которым предметы могут сравниваться: вес, размеры, цвет и т.д. Для реализации своей сравнительной миссии в экономической науке и практике создан и используется гигантский арсенал: особые ментальные конструкции («экономический образ мышления»); образцы экономической культуры; экономические институты; знания и др.» [Клейнер, Г. Б. 2010:34]. Из этого следует, что в экономике заложено определенное мировоззренческое, гносеологическое назначение. Игнорирование этого момента приводит к тому, что экономика приобретает ярко выраженную потребительскую направленность, где ее единственной функцией — производству благ (и даже более узко — материальных благ) — корреспондирует функция человека, состоящая в потреблении указанных благ. Поэтому, как нам представляется, хозяйст-

венный императив П. Козловски не содержит встроенных ограничений для бесконтрольных потребностей человека: вся экономика ориентируется на его обеспечение и реализацию.

Г. Б. Клейнер также отмечал, что «не давая в руки никому ничего задаром, экономика одновременно дает едва ли не каждому шанс», но здесь экономика «служит великим средством гармонизации социальной жизни. Превращая блага в принципиально сравнимые и принципиально обмениваемые, экономика делает их принципиально доступными» [Клейнер, Г. Б. 2010:34]. Именно в этом, по мнению ученого, а вовсе не в обеспечении материальных потребностей человека, состоит истинная фундаментальная миссия экономики. «Экономика делает единым мир благ и мир людей. Таким образом, по своей природе экономика является универсальным пространством, включающим в себя блага и субъекты и оснащенным механизмами репродукции» [Клейнер, Г. Б. 2010:34]. С этих позиции, универсальная формулировка экономического императива должна иметь в своей основе идею гармонизации бытия человека и бытия блага.

Отметим здесь, что аксиология хозяйственного императива П. Козловски представлена через категорию «благо». В своей работе автор не дает ее четкого определения, однако из контекста следует, что экономическое благо представляется им как вещь, конкретный объект экономического бытия (например, когда речь идет об «эффективном снабжении людей благами»). Вместе с тем, на наш взгляд, категория «благо» в его исключительно вещном понимании не представляется достаточной в содержании экономического императива. Формулировка категорического экономического императива требует в своем содержании представления о благе как о добре, добродетели. К такому значению близко понятие «интереса», который также используется П. Козловски: «В мире с конечным объемом ресурсов, за которые конкурируют многочисленные виды земных существ, а не только люди, экономическая наука и этика имеют не только социальную, но и биоэкономически-экологическую фун-

кцию. Они должны обеспечивать максимизацию осуществления ценностей в общей планетарной, а не только в социальной экономике» [Козловски, П. 1999:105].

В силу этого, основной проблемой этического хозяйствования оказывается определение соотношения между личным и общественным интересом (благом). Здесь, с нашей точки зрения, установленное соотношение с необходимостью должно быть справедливым. Как отмечал А. Печчеи, «социальная справедливость составляет главную цель человеческой революции» [Печчеи, А. 1985:186]. «Ведь в сущности, если смотреть на будущее в долгосрочной перспективе, то без справедливости нет и не может быть никакого стабильного мира или безопасности, никакого социального развития, никакой свободы личности, человеческого достоинства или приемлемого качества жизни для всех» [Печчеи, А. 1985:187]. Таким образом, первоочередным универсальным категорическим императивом, в котором нуждается существующая система хозяйствования, является экономический императив справедливости, объединяющий в своем содержании все возможные условные императивы экономики.

Высокое значение справедливости было отмечено еще философами древности: Платоном, Аристотелем, Цицероном [Канарш, Г. Ю. 2011:12—29]: справедливость признавалась одной из ключевых добродетелей и связывалась с пропорциональностью, соразмерностью. Например, Аристотель определял справедливость как «то, в силу чего правосудный считается способным поступать правосудно по сознательному выбору и способным распределять блага между собою и другими, а также между другими лицами так, чтобы обе стороны получили пропорционально равные доли» [Аристотель 1983]. При этом выделялось два вида справедливости: уравнивательная и распределительная. Распределительная справедливость проявляется при распределении почестей, имущества и т.д. Уравнивательная справедливость всегда связана с обменом, как произвольным (по договору), так и непроизвольным (осуществляется «тайком

или подневольно»).

Вместе с тем, по замечанию А. Печчеи, «концепция справедливости приобретает сейчас все более широкое, отличное от прежнего толкование» [Печчеи, А. 1985:187]. Конкретизируя классическую трактовку справедливости, он указывал, что принцип справедливости предполагает обеспечение всем членам общества «некого гарантированного минимального уровня жизни», «чтобы действительно все обеспечиваемые системой блага — включая товары и услуги — предоставлялись в распоряжение всех без исключения членов общества, и при этом каждый имел бы достаточно реальную и равноправную возможность для раскрытия заложенных в нем способностей» [Печчеи, А. 1985:187]. Право на такой минимум должно стать «главным пунктом будущего социального контракта» [Печчеи, А. 1985:187—188]. Другая ипостась справедливости по А. Печчеи — определение «социального максимума» — «верхних пределов, за которыми потребление и расточительство становятся предосудительными, даже преступными, и должны наказываться и пресекаться» [Печчеи, А. 1985:188]. С этой точки зрения, содержание экономического императива справедливости определяется поиском «золотой середины» между максимальным и минимальным социально-экономическим экстремумом.

В данном отношении наиболее сложно определить максимальные значения социально-экономической функции. Вместе с тем, очевидно, что их установление необходимо не только для более равномерного, справедливого распределения благ между членами общества, но и (с учетом конечности природных ресурсов) для дальнейшей жизни человечества на планете. Бесспорно, определение социально-экономического максимума не соответствует духу современного капитализма. Однако, глобальные катастрофы [Смирнов, Г. С. 2010], угрожающие человечеству, заставляют задуматься если не о нормативном закреплении максимальных значений потребительства и расточительства, то об осознании и принятии справедливых значений экономичес-

кого максимума каждым человеком в отдельности и человечеством в целом. В конечном счете, как отмечал М. Шелер, природе человека свойственна способность к самоограничению, «человек — это "тот, кто может сказать нет", "аскет жизни"» [Шелер, М. 1988:65]. С этой точки зрения, координаты социально-экономического максимума определяются положением антиолигархического, экологического, аскетического экстремумов глобального экономического сознания. При этом, данное соотношение описывается обратными связями: чем сильнее в сознании глобальные биосферные и антифинансовые позиции, социально-ориентированные, альтруистические и аскетические установки, тем ниже положение социально-экономического максимума. Другими словами, экономический императив справедливости также предполагает максимум глобального, созидательного, духовного в условиях минимума корыстно-эгоистического, материального, потребительского.

Установление справедливого мирохозяйственного уклада состоит в понимании того, что, выражаясь словами М. Дж. Сэн-дэла, «мы полностью обусловленные существа» [Цит. по: Панченко, Б. Б. 2013:158]. При этом, согласно А. Макинтайру, для развития общества недостаточно формальной справедливости, основанной только на праве: необходимо развивать нравственные качества человека, думающего о благе общего [Цит. по: Панченко, Б. Б. 2013:158]. В этом смысле, экономический императив справедливости — это также «золотая середина» между минимумом и максимумом общего и личного блага, общей и личной добродетели.

Моральная гармонизация общего и личного удачно представлена Г. Н. Гумницким: согласно его подходу, отношение блага общества и блага личности характеризуется взаимоподчинением, в котором в качестве высшего может выступать то одно, то другое. А основное моральное отношение предполагает «отношение личности к благу общества и к благу личности как к первичной и конечной цели и к их единству как высшей цели»

[Гумницкий, Г. Н. 2016:26—27]. Подобным образом, справедливость в экономических отношениях достигается путем гармонизации блага человека, общества и природы.

Очевидно, что пути космопланетарной гармонизации многовариантны. В самом общем смысле они могут быть описаны единством положительной и отрицательной формулировок золотого правила нравственности, где экономический минимум гармонизации определяется системой хозяйственно-этических запретов («не делай другому человеку того, чего не пожелаешь себе» [Конфуций 1998:200]), а максимум — системой хозяйственно-этических правомочий и обязанностей («как хотите, чтобы с вами поступали люди, так поступайте и вы с ними» [Мф., 7:12]). С этих позиций, понятие об экономическом императиве справедливости может быть описано через сферу пересечения запрещающего, управомочивающего и обязывающего срезов экологического, технологического, цифрового, социального, гуманистического и других представленных выше императивов экономики, чем определяется его универсальное, центральное положение в гетерархии глобального экономического сознания.

Таким образом, с точки зрения императивистского подхода к исследованию этических проблем современного хозяйствования можно сформулировать следующее универсальное содержание категорического экономического императива справедливости: *«поступай так, чтобы твоя хозяйственная деятельность соответствовала высшей цели экономики — гармонизации блага человека, общества и природы в процессе объединения мира людей с миром экономических благ, и не делай того, что противоречило бы достижению этой цели».*

Литература

1. **Аристотель** (1983) Никомахова этика // Аристотель. *Сочинения в 4 томах.* Москва, Изд-во Академии наук СССР, том 4, 53—294.
2. **Борисов, Е. Ф.** (2005) *Экономическая теория:* Учебник. Москва, Юрай-Издат, 399 с.

3. **Гирусов, Э. В.** (2003) «Автотрофность» как новая парадигма социального развития // *Реалии ноосферного развития*. Москва, Ноосфера, 46—51.
4. **Григорьев, М. Н., Уваров, С. А.** (2013) Эколого-технологические императивы управления цепями поставок в экономике XXI века // *В. И. Вернадский и ноосферная парадигма развития общества, науки, культуры, образования и экономики в XXI веке: коллективная монография*. Санкт-Петербург, Астерион, 355—374.
5. **Гумницкий, Г. Н.** (2016) *Основы этики*. Иваново, Иван. гос. политех. ун-т, 132 с.
6. **Журавский, А. В., Жучков, В. А.** (1983) Императив // *Философский энциклопедический словарь* / Под ред. Л.Ф. Ильичева, П.Н. Федосеева, С.М. Ковалева, В.Г. Панова. Москва, Советская энциклопедия, 204.
7. **Канарш, Г. Ю.** (2011) *Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация*. Москва, Изд-во Моск. гум. ун-та, 236 с.
8. **Кант, И.** (2015) *Критика практического разума*. Москва, Эксмо-Пресс, 224 с.
9. **Киселева, В. С.** (2012) Развитие императива теневой экономики в России // *Мир современной науки*, № 5, 70—74.
10. **Клейнер, Г. Б.** (2010) Аксиоматика академика Львова // *Вестник Финансовой академии*, № 4, 33—44.
11. **Козловски, П.** (1999) *Принципы этической экономики* / Пер. с нем. В. Н. Белова. Санкт-Петербург, Экономическая школа, 344 с.
12. **Конфуций** (1998) *Лунь юй* / Исслед., пер. с кит., коммент. Л.С. Переломова. Москва, Восточная литература РАН, 151—239.
13. **Кудрявцев, М. А.** (2017) Права потребителей как социальный императив современной экономики // *Права человека в изменяющемся мире: материалы международной научно-практической конференции*. Москва, Изд-во Моск. гум. ун-та, 207—214.
14. **Микульский, К.** (2009) Российская экономика: императив социальной модернизации // *Общество и экономика*, № 11-12, 39—43.
15. **Моисеев, Н. Н.** (2000) *Судьба цивилизации. Путь Разума*. Москва, Языки русской культуры, 224 с.
16. **Моисеев, Н. Н.** (2003) Послесловие. «Мировая динамика» Форрестера и актуальные вопросы экологической эволюции. // Форрестер Д. *Мировая динамика*. Москва, Издательство АСТ; Санкт-Петербург, TerraFantastica, 379 с.
17. **Новикова, И. В.** (2013) Модернизация национальных экономик и кластерно-сетевая регионализация как императивы вхождения в геоэкономику // *Мир перемен*, № 3, 76—88.
18. **Осипов, Ю. М.** (2015) Экономика как царство беззакония // *Проблемы современной экономики*, № 1, 60—64.

19. **Панченко, Б. Б.** (2013) Понимание справедливости в идеологии коммунистического таризма // *Власть*, № 2, 157—159.
20. **Печчеи, А.** (1985) *Человеческие качества*. Москва, Прогресс, 312 с.
21. **Расков, Д. Е.** (2012) *Экономические институты старообрядчества*. Санкт-Петербург, Изд-во С.-Петерб. ун-та, 344 с.
22. **Салихов, Б. В., Салихова, И. С., Олигова, М. Б.** (2016) Императивы нового качества креативного капитала в ноосферной экономике знаний. // *Информационно-экономические аспекты стандартизации и технического регулирования*, № 6 (34), 6.
23. **Слепаков, С. С., Грицаенко, Е. Е.** (2010) Доминанта смысла и императив гуманизации в экономике // *TerraEconoticus*, Т. 8, № 2-2, 289—296.
24. **Смирнов, Г. С.** (2010) Ноосфера в век глобальных катастроф. // *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*, № 2, 74—91.
25. **Шелер, М.**(1988) Положение человека в Космосе [пер. А. Филиппова] // *Проблема человека в западной философии: Переводы / Сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова*. Москва, Прогресс, 31—95.
26. **Шульцева, В.** (2016) Цифровой императив: какое топливо заводит вашу экономику? // *Первая миля*, № 7 (60), 30—39.

ЭТИКА ГЛОБАЛЬНОГО (НЕ)РАВЕНСТВА: НООСФЕРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ОСНОВНОГО МОРАЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ

*Григорий Станиславович Смирнов,
Дмитрий Григорьевич Смирнов¹*

ETHICS OF GLOBAL (IN)EQUALITY: NOOSPHERIC REPRESENTATION THE BASIC MORAL REFERENCE

Grigory S. Smirnov, Dmitry G. Smirnov

Abstract: The article deals with the problem of global (in)equality as the central problem of modern planetary development, which reveals the extremely acute contradictions between one "golden billion" and six "thin billions". It is shown that the economic dimension of the problem generates a whole complex of demographic, social, legal, cultural, educational forms of inequality, which even accelerate the terrorist war of the two planetary worlds, began on September 11, 2001. The modern global human revolution is presented as the moment of coincidence of the noospheric law and noospheric ethics with the deep regulation of noospheric imperative. An original interpretation of the basic moral attitude in the context of the processes of techno-social planetary cephalization is proposed.

¹ *Ивановский государственный университет gssmirnov@mail.ru;
dissovet_212@mail.ru*

Keywords: global consciousness, human quality, Club of Rome, global inequality, noospheric law, a new humanism, noospheric ethics, noospheric imperative, nooscope, noospheric moral reference.

Пролог: «кесарю — кесарево, богу — богово». В философском дискурсе проблем нравственности есть темы, которые сразу требуют погружения в софийный разум, проверенный тысячелетней практикой жизни. Начнём с того, что вспомним евангельскую притчу о работниках на винограднике, посыл которой заключается в том, что «те, кто работал весь день и те, кто проработал лишь несколько часов, получили одинаковую плату». Надо ли понимать этот сюжет как апологию всеобщего (социалистического) равенства, или в этом следует видеть божественную справедливость воспитательного процесса человеческого бытия? [ср.: Бердяев, Н. А. 1923].

Понять смысл подобного рода размышлений можно обратившись к одному из десяти правил морали, сформулированных Дарио Саласом — закону «эквивалентного равенства», который требует «поступать справедливо, независимо от личных симпатий или предпочтений, объективно уважать права ближнего и законы Природы, понимая, что если хочешь что-то получить, сначала надо отдать» [Соммер, Д. С. 2014:425]. Если же попытаться сформулировать эмпирическое обобщение, о котором повелительно повествует вся мировая история, то следует признать прозорливость и правоту великого российского учёного В. И. Вернадскому, который утверждал: «Нельзя безнаказанно идти против принципа единства всех людей как закона природы» [Вернадский, В. И. 1987:302]². Два эти положения — «закон культуры» и закон природы — следует рассматривать через призму принципа дополненности: без соблюдения второго

² Далее В. И. Вернадский поясняет: «Я употребляю здесь понятие "закон природы", как это теперь всё больше входит в жизнь в области физико-химических наук как точно установленное эмпирическое обобщение» [Вернадский, В. И. 1987: 302].

первый «не работает», ибо оказывается лишен системообразующего свойства, то есть цели.

«Этика» Римского клуба. В современной литературе проблема (не)равенства и (не)справедливости предстаёт как самая животрепещущая. При этом она касается не только чисто экономических вопросов, которые, естественно, оказываются в центре внимания, но и всего гуманистического контекста³. Проекция философии и этики глобального (не)равенства обнаруживают себя не только в докладах Римского клуба, но и в многочисленных документах, разработанных на мировых экологических Саммитах 1972 (Стокгольм), 1992 (Рио-де-Жанейро), 2002 (Йоханнесбург) и 2012 (Рио-де-Жанейро) годов. Проблема противостояния «бедности и богатства» и, что особенно важно для глобальных исследований, «бедных стран» и «богатых стран», в той или иной форме была включена в их повестку дня, хотя определяющими там оказались экологическая, демографическая и ресурсная проблемы.

На высоком государственном уровне проблема «юга и севера», «бедности и богатства» отчетливо прозвучала на Саммите РИО+10, прошедшем в августе-сентябре 2002 года в Йоханнесбурге. В документах «тощего саммита», обсуждавшего новую для «глобальной повестки дня» проблему нарастающей финансово-экономической диспропорции в жизни богатых и бедных стран⁴, было зафиксировано предложение о выделении развитыми странами мира 1% ВВП для помощи развивающимся (бедным) странам. Однако, как это стало видно уже через 10 лет на Саммите РИО+20, ситуация не только не стабилизировалась,

³ Характерно, что последний доклад Римского клуба под названием «Come on» [Weizsaecker, E., Wijkman, A. 2018] свидетельствует о том, что 50 лет спустя после книги А. Печчи «The Human Quality» ситуация с «любовью к справедливости» не столько улучшилась, сколько ухудшилась.

⁴ В известной степени оформление такой диспропорции было связано с разрушением СССР и формированием нового однополярного «колониализма».

но стала быстро ухудшаться: ее развитие пошло по катастрофическим сценариям.

В 2018 году будет отмечаться 50-летие Римского клуба, поэтому весьма значимо, что еще в 1973 году документ «Новый порог», составленный А. Кингом «призывал *человечество принять новую, высшую этику, которая бы обеспечивала условия для выживания всего рода человеческого*» [Цит. по: **Печчеи, А.** 1980:136]. Вместе с тем, именно А. Печчеи сформулировал общие положения той мировоззренческой и теоретической области, которую сейчас называют глобальной этикой. Представления о новом гуманизме и человеческой революции в известной мере подвели итоги послевоенным размышлениям о будущем человеческого мира. Ключевыми идеями новой картины мира стали 1) чувство глобальности, 2) любовь к справедливости, 3) нетерпимость к насилию [**Печчеи, А.** 1980:183]. Здесь следует искать и фундаментальные основания современной глобальной этики, которая в XXI веке стала важной отраслью морально-этического знания [**Далмар, Ф.** 2003; **Фахрудинова, Э. Р.** 2010].

Проблематизация: между правом и моралью. В контексте рассмотрения проблем этики глобального (не)равенства важно видеть и правовую составляющую, ибо не только «искусственная мораль», но и «естественная нравственность» (вытекающая из эмпирических обобщений мировых религий) оказывают воздействие на логику формирования национальных и международных систем права. Биосферное (экологическое) право в условиях нарастания глобальных проблем современности имеет тенденцию к усилению в нём ноосферной концептуальности — становлению ноосферного права [**Бородин, Е. А.** 2015] и рождению теоретических основ ноосферных конституций будущего [**Гордина, Л. С., Лимонад, М. Ю.** 2007].

В этой связи цель данной статьи заключается в теоретическом выведении ноосферного императива (как своеобразного синтеза нравственности и права), который может выступать как концепт этики глобального (не)равенства людей и народов,

«обосновывая» пределы, за которыми глобальное неравенство может оказаться разрушительным и даже гибельным для человечества.

Ретроспекция проблемы. История антагонистических обществ в истории человечества представляет собой всестороннюю апробацию человеческого неравенства. Считается, что до начала распада родовой и соседской общины естественное неравенство оказывалось сравни универсальному человеческому равенству. В практике жизнедеятельности на небольшом пространстве и в рамках напряженности социального времени, с учетом возрастной потребительской динамики люди умели договариваться об оптимальных формах естественного (не)равенства. Таким образом, имела место синергичная форма нормальной человеческой жизнедеятельности и взаимоотношений между мужчинами и женщинами, взрослыми и детьми (сильными и слабыми, большими и малыми). Беспрецедентное ускорение социального развития (так называемого прогресса) началось в эпоху рабовладения, когда на основе морали стали формироваться различные модели искусственного неравенства людей, при которых изменились оптимальные (надминимальные) потоки вещества, энергии и информации, в конечном итоге определившие и определяющие бесконечное многообразие отношений естественного и искусственного (не)равенства.

Диалектика (не)равенства. Предлагаемая формула «(не)равенство» в полной мере отражает традиционную диалектическую интерпретацию единства и борьбы противоположностей, в неразрывной связи с «взаимным переходом количественных и качественных изменений» и синтетических форм «отрицания отрицания». Человечество в реальной своей истории постоянно решает актуальную проблему что называть религиозным и философским, моральным и правовым, социальным и экономическим (не)равенством: в каком случае признавать равенство неравенством, а в каком настаивать на том, что именно такое неравенство и следует признавать равенством. В этом смысле

«равенство» и «правенство» вечные спутники экспрессивной человеческой истории. Неравенство накапливается постепенно и незаметно, именно поэтому каждый раз во всемирной истории не удаётся распознать тот момент, когда не только перейдён рубеж оптимума, но и в силу экономических и социальных законов отношения между людьми стремятся к предельному неравенству. Наступают трудные эпохи социальных революций, клановых, классовых, гражданских и мировых войн. История так называемых антагонистических общественно-экономических формаций проявляется в стремлении к предельным (и безобразным) формам всеобщего неравенства.

Философия нового гуманизма, ненасилия и справедливости, предложенная первым президентом Римского клуба А. Печчеи, может рассматриваться как одна из первых форм новой модели достижения глобального равенства (оптимального глобального неравенства) за счёт ресурсов соревнования различных социально-экономических систем, сложившихся во второй половине XX века. В этом смысле современная человеческая цивилизация представляет собой своеобразный атомный реактор, в котором роль управления финансовыми «ядерными» процессами выполняют графитовые стержни императивов этики глобального неравенства. В той самой мере, в которой индекс Джини свидетельствует о мере (не)равенства в национально-страновом и государственном планах, в такой же мере может определяться и мера глобального (не)равенства.

Ноосферный конфликт: формулы возникновения и преодоления. Экспликация человеческого качества стала примером социально-гуманистического мышления, нацеленного на преодоление фундаментального (т.е. не только социально-экономического, но и природно-ресурсного) глобального неравенства. Среди идей А. Печчеи, особенно обращает на себя внимание постановка вопроса о «социальном минимуме» и «социальном максимуме» [Печчеи, А. 1980:185—189]: «... совершенно ясно, что уточнение понятия социального максимума и введение соот-

ветствующих ограничений будет сопряжено с гораздо более сложными проблемами, чем определение минимума. Однако настало уже время заняться более глубоким изучением и этого вопроса, что особенно касается богатых, развитых стран, ибо именно они должны в первую очередь подумать, как постепенно ограничить свои экстравагантные расточительные привычки и умерить неумёрную страсть к потреблению. И их морально-политические позиции перед лицом мировой общественности сильно пошатнутся, если они не смогут представить достаточно веских доказательств того, что они предприняли значительные усилия в этом направлении» [Печчеи, А. 1980:189]. Насколько прозорлив был А. Печчеи, и насколько хорошо он знал «богатый класс», мы можем оценить по достоинству только сейчас.

На основании данных 1970 года А. Печчеи выстраивает следующую перспективу: «период, рассматриваемый в проекте охватывает ближайшие 40 лет. За это время разрыв в доходах между бедными и богатыми должен быть сокращен с 13:1 до 3:1 — последнее представляет «предельно допустимое» соотношение, существующее ныне между богатыми и бедными районами Европейского сообщества. Рассматривается, однако, также и другая, более реальная альтернатива — сократить этот разрыв с 13:1 лишь до 6:1» [Печчеи, А. 1980:158]. Насколько утопичным оказался этот прогноз «достойной жизни и умеренного благосостояния для всех граждан мира» хорошо видно в наше время, разрыв только увеличился.

(Не)равенство в теории и на практике. За прошедшие 50 лет европейское сознание выработало «рамочные идеи» такого ограничения и самоограничения⁵: известно, что во Франции на-

⁵ Механизмы самоограничения носят в значительной мере, как сейчас принято говорить, синергийный (синергетический) характер: для многих национальных культур философия аскетизма представляет собой абсолютную ценность. Обратим внимание на статью А. Гелена [Гелен, А. 2007], ставящего проблему аскезы как главную проблему дальнейшей

лог на богатых (более 50%) приводит к тому, что некоторые французы (например, Ж. Депардье) вынуждены сменить гражданство на российское по той причине, что в новорусской капиталистической стране для нище-бедных работающих и супербогатых «неработающих» миллиардеров ставка обложения одна и та же (13%).

Т. С. Мартыненко отмечает, что «сегодня под влиянием глобальных процессов появляется новый предмет исследований — глобальное социальное неравенство» [Мартыненко, Т. С. 2015:165]. Анализируя глобальную социологию шведского социолога Гёрана Терборна, он приходит к выводу, что центральный момент теории социальных неравенств связан с разведением понятий «различие» и «неравенство». Для понимания сути проблемы, которую ставит Г. Терборн, важно представление о «нарушении нормы равенства» [Мартыненко, Т. С. 2015:186].

«Неравенство — это различие, которое воспринимается как несправедливое, как социальный разрыв, который социальные субъекты стремятся преодолеть, сократить» [Мартыненко, Т. С. 2015:186]. Как показывает современная история неравенство не только не уменьшается, но наоборот приобретает катастрофические масштабы. В этом смысле показательна книга Т. Пикетти, анализирующая особенности капитализма XXI века [Piketty, T. 2014]. «Главный вывод Пикетти состоит в том, что доход на капитал (рента) в условиях свободного (неограниченного политически) рынка всегда превышает рост экономики. Иначе говоря, пределом экономического роста в современной рыночной модели является не ограниченность ресурсов или производительных сил, а концентрация капитала» [Крутаков, Л. 2015:34]. Формула «бедные беднеют, богатые богатеют» хорошо просле-

эволюции человека и человечества. Если аскеза в средневековую эпоху была неизбежностью, то в постиндустриальную эру она становится императивом материального самоограничения, в той мере, в которой ограничение либидо в логике человеческой эволюции открывало способы духовной жизни.

живается на примере США: «С 1970 по 2010 год в США доля национального дохода, перераспределяемого в пользу всего 1% населения, выросла с 9% до 20%, намного превысив уровень роста экономики... Для сравнения, рост дохода 90% оставшегося населения США составил менее 0,5%» [Крутаков, Л. 2015:36]. Эта формула «хорошо» работает и в геополитическом ядре бывшего мирового социализма — России. Как свидетельствует академик Р. И. Нигматулин: «В России ситуация еще сложнее. Богатейший 1% населения владеет 70% собственности. По моим оценкам, центильный коэффициент равен более 40%. Россия вместе с Украиной — на первом месте по числу миллиардеров, отнесенному к ВВП. В США их меньше в два раза, а в Европе — в 3-4 раза!» [Нигматулин, Р. И. 2017].

Нооскоп и капитализация будущего. В условиях однополярного глобализма задача достижения актуального планетарного равенства фактически не ставится, а если ставится, то решается с огромными издержками. В этой точке историко-экономический и статистико-социологический дискурс глобального неравенства [Латов, Ю. В. 2009; Викторов, А. Ш. 2015] требует обращения к философскому взгляду на сущность проблемы. Если не сталкивать в непримиримой борьбе представления о социалистическом и капиталистическом (не)равенстве, то придется искать новые модели теоретического анализа сложившейся ситуации.

В каждой национальной культуре проблема оптимизации рынка решается по-своему. В современной России в последние годы формируется интеллектуальная «пост-новорусская» модель «экономики с человеческим лицом». Проблема «капитализации будущего», как считает А. Э. Вайно, включает в себя наряду с другими факторами «наличие совести рынка как проекции образа добра, транслирующей доверие и генерирующей инновации и правила игры свободного человеческого духа» [Вайно, А. Э. 2012:48]. Такой «ноосферный подход» лишь только в последнее время пробивает себя дорогу во властной государст-

венной вертикали. Для своеобразного регулирования «совести рынка» используется «нооскоп — прибор, регистрирующий изменения в ноосфере» [Вайно, А. Э. 2012:50], конструктивно он «использует принцип "русской матрёшки", этого яркого образа геосфер — концентрических оболочек различной платности и состава, составляющих Землю» [Вайно, А. Э. 2012:50—51], а сам «нооскоп — это первый прибор, позволяющий изучать коллективное сознание человечества [Вайно, А. Э. 2012:52]. Весьма характерно, что в понимаемом таким образом информационно-ноосферном обществе теоретическая этика глобального неравенства становится эко-этологической и праксио-прагматической моделью социоприродного регулирования планетарного бытия. Веками существовавшая «невидимость» «оффшорного неравенства» с изобретением «нооскопа» становится зримо-видимой (как с помощью телескопа обнаруживаются пятна на Солнце, с помощью рентгеноскопа — вредные новообразования и разрушительные пустоты и трещины в материалах, а с помощью микроскопа — «вредные гены») не только социальная финансово-экономическая и распределительно-потребительская, но и человеческая экзистенциальная жизнь «разумного вещества» планеты Земля.

(Не)равенство в контексте основного морального отношения. На таком предельно широком этическом фоне теоретические модели основного морального отношения, разработанные Г. Н. Гумницким (1924—2017), требуют более детального изучения, чем это было предпринято ранее вне контекста [Смирнов, Г. С., Смирнов, Д. Г. 2017:205—206]. Приведем авторскую логику развития теории основного морального отношения (ОМО) на протяжении более чем полувекового осмысления проблемы⁶. «В первоначальной формуле (1963 г.) благо общест-

⁶ Историко-философские аспекты разработки ОМО не входят в задачу данной статьи.

ва характеризовалось как высшее. И хотя в разъяснении её говорилось о том, что и личное благо может быть высшим в определённых отношениях, в самой формуле этот тезис не сохранился, а в принципе даже ею исключался» [Гумницкий, Г. Н. 2016:27]. Постепенно оказывается востребованной не только дихотомическая формула «благо общества — высшая цель, благо человека — конечная цель», но и тернарная формула «благо человека — первичная цель, благо общества — конечная цель, а гармония личного блага и общего блага — высшая цель». Такого рода теоретическое восхождение имеет референцию не только по отношению к гегелевской формуле «тезис — антитезис — синтез», но и к языку тернарного описания (ЯТО), разработанному коллегой по кафедре А. И. Уёмовым [Уёмов, А. И. 1978]. В издании 1992 года [Гумницкий, Г. Н. 1992], как показывает М. Г. Зеленцова, формулировка ОМО уточняется: «ОМО — это отношение личности к общему благу как к первичной цели, к личному благу как к конечной цели и к их единству как к высшей цели. Единство личного и общественного представляется как закон (принцип) высшей социальной и индивидуальной целесообразности» [Гумницкий, Г. Н. 2016:132]. В окончательном варианте дана следующая формулировка: ОМО — «это отношение личности к благу общества и к благу личности как к первичной и конечной целям и к их единству как к высшей цели» [Гумницкий, Г. Н. 2016:26—27].

Г. Н. Гумницкий как крупный специалист в области диалектики [Гумницкий, Г. Н. 1987] понимал, что любая «формулировка подлежит совершенствованию» [Гумницкий, Г. Н. 2016:27], поэтому он отметил: «Вместе с тем возникает новая проблема: у нас получаются три различные высшие цели — благо общества, благо личности их взаимное сочетание, хотя относительно друг друга высшей, т. е. самой высокой, может быть только одна из них. На самом деле единственной высшей целью морали является единство, гармония личного и общественного, стремление к гармонии (ибо постоянной, застывшей гармонии не бывает,

она всегда возможна лишь как момент процесса, движения к самой себе). Приоритет общественного или личного необходим тогда, когда тем самым обеспечивается достижение высшей цели, то есть когда то или другое должно быть предпочтено, стать высшим ради этой цели. Последняя является *абсолютно высшей* (курсив наш — Г. С., Д. С.), тогда как они оказываются высшими относительно, поскольку в данном отношении или в данной ситуации выступают в качестве её воплощений, форм её осуществления. Таким образом, указанное противоречие — лишь кажущееся, точнее говоря, оно имеет не формально-логический, а диалектический характер» [Гумницкий, Г. Н. 2016:27]. Выделенная курсивом формула «абсолютно высшее» позволила дать несколько отличную формулировку ОМО (именно применительно к социоприродным и ноосферным аспектам его интерпретации): «личное благо — конечная цель, общее благо — высшая цель..., единство личного и общего блага — абсолютная цель» [Смирнов, Г. С. 2014:104]⁷.

Значительным шагом в эволюции ОМО явилось его экологическое осмысление. «Характеристика важнейших аспектов ОМО будет не полной, если не сказать об отношении человека, общества к природе, об экологическом моральном отношении. Природа — это не просто одно из условий жизни общества, находящееся в ряду общественных благ <...> интересы сохранения природной среды — высшие интересы человека, общества, все другие должны иметь по отношению к ним подчиненное значение» [Гумницкий, Г. Н. 2016:36]. Следующим шагом, расширяющим теорию ОМО, является обращение к такой подсистеме природы как биосфера: «поскольку биосфера — это не только средство, но и высшая цель, то и на неё распространяются те отношения, объектом которых служит природа в це-

⁷ Сам Г. Н. Гумницкий в личной беседе не стал оспаривать такого рода транзитивную пролонгацию смысла.

лом» [Гумницкий, Г. Н. 2016:85].

Глобальная эвристика основного морального отношения.

В действительности эвристичность философии ОМО значительно больше, когда оно рассматривается не в диалектическом, а в универсумном методологическом поле: современное общее благо задается триадой «Общество — Человек — Природа» (или даже «Бог — Человек — Вселенная»), поэтому проблема гармонизации многоликого отношения «Человек — Ноосфера» в действительности предстает как абсолютная цель.

Перед нами раскрывается широкое онтолого-гносеологическое и когнитивное пространство для социоприродой, глобальной и ноосферной интерпретации ОМО. *Сферная репрезентация* основного морального отношения предполагает, что «благо Ноосферы» предстаёт как устойчивое (эволюционное и коэволюционное) сопряжение геосфер (литосферы, гидросферы, атмосферы, биосферы) и социосферы, антропосферы, техносферы, культуросферы, энергосферы и информациосферы. В этом случае само понимание общего блага становится метафилософским, насколько же сложным оказывается достижение гармонии «большого личного блага» и «большого общего блага».

Сказанное выше даёт повод говорить о целесообразности формирования представлений о глобальном моральном отношении, которое выводит ОМО за рамки его теоретико-философского смысла, превращает его в орудие регулирования практического взаимоотношения человека с глобальным обществом и глобальной средой его экзистенциального существования. Человек не чувствует себя в глобальной среде столь же определено как в среде близкой, региональной. Одним из первых об этой сфере в области этики начал говорить А. Швейцер, сформулировав императив «благоговения перед жизнью», предполагающий не только ограничение антропосферы по причинам сохранения устойчивости биосферы, но и ограничения (трансформации) техносферы по тем же биосферным императивам.

«Техносфера и взрыв». Ю. М. Лотман говорил о взрыве в

семиосфере (культуре) [Лотман, Ю. М. 1992], но самый разрушительный для биосферы взрыв связан именно со взрывом техносферы в течение двух последних веков. Императив ограничения техносферы — одно из главных направлений понимания смысла глобального морального отношения: ограничение антропосферы и ограничение техносферы идут рука об руку в третьем тысячелетии. При этом следует иметь в виду, что «развитие и расширение использования цифровых технологий в экономической, политической, социальной и культурной жизни в глобальном масштабе вызывает озабоченность в связи с появлением новых неравенств и воспроизводством существующих неравенств» [Дедюлина, М. А 2017].

Не исключено, что когда-нибудь техносфера станет такой же естественной средой обитания человека как нынешняя биосфера, и в этом случае произойдут подвижки в сферном синтезе отношения человека к реальности. Пока этого не произошло, этика глобального (не)равенства исходит из биосферно-ноосферного понимания общего блага. В условиях современного информационного общества появляются возможности статистического и социологического (математического) измерения таких социальных конструкций как «благо человека», «благо общества», «благо человечества», «благо биосферы», «благо ноосферы», а, значит, появляется возможность описания глобальных процессов развития эволюции человеческой цивилизации, интерпретации основного морального отношения, проецируемого на ноосферную реальность.

Глобальная человеческая революция и ноосферное моральное отношение. В таком ключе становятся видимыми возможные тренды глобальной человеческой революции, о которой говорил пятьдесят лет назад А. Печчеи. Уже сейчас, как показывают экономисты, человечество накопило такие финансово-экономические ресурсы, которые дают возможность семикратно обеспечить материальное и духовное развитие современно-го семимиллиардного населения Земли, проблема заключается

в «механизмах» и способах перераспределения накопленных богатств на основе глобального контроля нарождающегося информационно-ноосферного общества.

Ноосферная репрезентация основного морального отношения позволяет сформулировать центральную проблему этики глобального (не)равенства. Она заключается в том, чтобы обозначить параметры не только экологического, экономического, социального, политического и правового равенства, но в целом ноосферного равенства как интегрального и синтетического взгляда на возможности глобальной техно-социальной цефализации [Смирнов, Г. С. 2012]. В этом случае создаётся модель интегральных материально-духовных свойств человека и человечества, а, выражаясь словами А. Печчеи, нового «человеческого качества». В этом ключе формируется ноосферная этика, как наследница фундаментального религиозного сознания, ставящая сверхзадачу духовного совершенствования и самосовершенствования человека и человечества.

Проблема глобального неравенства оказывается в центре внимания современных исследователей: экономистов [Piketty, Т. 2014; Миланович, Б. 2017] и ноосферологов [Баландин, Р. К. 2016]. Последние аналитические разработки показывают, что «неравенство между странами, по всей видимости, достигло своей высшей точки около 1970 г., а затем проявила себя тенденция, при которой «хотя внутри стран неравенство выросло, между странами оно заметно снизилось» [Миланович, Б. 2017:178]. Б. Миланович, глубоко изучив проблему изменения «человеческого качества» (А. Печчеи) в эпоху глобализации, пришел к интересному выводу: «Чтобы снизить неравенство в изначальных данных ресурсах более широкое распространение капитала должно сочетаться с более равномерным распределением образования. Под этим я имею в виду не только обеспечение возможности для каждого проучиться одинаковое количество лет, но и более справедливый *значимый* доступ к образованию» [Миланович, Б. 2017:294]. Ссылаясь на исследо-

вания Т. Пикетти [Piketty, Т. 2014:485—486], Б. Миланович делает достаточно значимый вывод о том, что «качество образования можно уравнивать только с помощью государственного вмешательства и финансовой поддержки» [Миланович, Б. 2017:295—296].

Это своеобразное развитие представлений А. Печчеи о человеческой революции: задача «общества всеобщего благодеяния» в конечном итоге решается не сама для себя, а в контексте коэволюционного развития единого сознания всех людей мира, она заключается в том, чтобы найти оптимумы для реализации возможностей каждого человека вписаться в коллективный (мировой) глобальный (планетарный) разум. Философия глобального сознания и этика глобального (не)равенства сопрягаются в едином мировоззренческом векторе. И этот вектор может быть назван ноосферным.

Библиографический список

1. **Баландин, Р. К.** (2016) *Карл Маркс и «Капитал» в XXI веке. В чём ошибался родоначальник марксизма?* Москва, Вече, 320 с.
2. **Бердяев, Н. А.** (1923) *Философия неравенства: письма к недругам по социальной философии.* Берлинъ, Обелискъ, 246 с.
3. **Бородин, Е. А.** (2015) Глобальное правовое сознание: философские проблемы становления ноосферного права // *Ноосферные исследования*, вып. 1-2 (9-10), 185—195.
4. **Вайно, А. Э.** (2012) Капитализация будущего // *Вопросы экономики и права*, № 4, 42—57.
5. **Вернадский, В. И.** (1987) *Химическое строение биосферы Земли и её окружения.* Москва, Наука, 340 с.
6. **Викторов, А. Ш.** (2015) Поворот к неравенству в мире как вызов глобальной социологии // *Социологические исследования*, № 2, 21—29.
7. **Гелен, А.** (2007) Образ человека в свете современной антропологии // *Личность. Культура. Общество*, вып. 3, 37—51.
8. **Гордина, Л. С., Лимонад, М. Ю.** (2007) *Ноосферная этико-экологическая конституция человечества.* Москва-Торопец, РИТА, 104 с.
9. **Гумницкий, Г. Н.** (1987) *Марксистская диалектика как система.* Москва, Знание, 64 с.
10. **Гумницкий, Г. Н.** (1992) *Основы этики: учеб. пособие.* Иваново, Иван. гос.

архитект.-строит. акад., ч. 1, 60 с.

11. **Гумницкий, Г. Н.** (2016) *Основы этики*. Иваново, Иван. гос. политех. ун-т, 132 с.
12. **Даллмар, Ф.** (2003) Глобальная этика: преодоление дихотомии «универсализм» — «партикуляризм» // *Вопросы философии*, № 3, 13—29.
13. **Дедюлина, М. А.** (2017) Цифровое неравенство: философское осмысление // *Studia Humanitatis*, № 2, 23. [<http://st-hum.ru/content/dedyulina-ma-cifrovое-neravenstvo-filosofskoe-osmyslenie>]
14. **Кружаков, Л.** (2015) Капитальный ремонт // *Коммерсант ВЛАСТЬ*, 2 марта, 34—37.
15. **Латов, Ю. В.** (2009) Генезис глобального неравенства // *Историко-экономические исследования*, т. 10, № 3, 120—132.
16. **Лотман, Ю. М.** (1992) *Культура и взрыв*. Москва, Гнозис, 272 с
17. **Мартыненко, Т. С.** (2015) Глобальная социология Г. Терборна: теория социальных неравенств // *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*, № 1 (29), 187—193.
18. **Миланович, Б.** (2017) *Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации*. Москва, Изд-во Института Гайдара, 336 с.
19. **Нигматуллин, Р. И.** (2017) Где находится место встречи академии наук и государства // *Независимая газета*. 22 февраля.
20. **Печчеи, А.** (1980) *Человеческие качества*. Москва, Прогресс, 302 с.
21. **Смирнов, Г. С.** (2012) Цефализация ноосферы: эволюция разумного вещества на рубеже тысячелетий // *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*, № 2, 17—30.
22. **Смирнов, Г. С.** (2014) Мудрость философа: тихая глобальность провинции (К 90-летию юбилея профессора Г. Н. Гумницкого) // *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*, № 2, 103—105.
23. **Смирнов, Г. С., Смирнов, Д. Г.** (2017) Ноосферная гуманистика: проблематизация планетарного разума // *Этически исследования*, бр.2, кн. 2, 197—214.
24. **Соммер, Д. С.** (2014) *Мораль XXI века*. Москва, Кодекс, 480 с.
25. **Уёмов, А. И.** (1964) *Вещь. Свойство. Отношение*. Москва, Изд-во Акад. наук. СССР, 184 с.
26. **Фохрудинова, Э. Р.** (2010) Конфуций и проект «глобальная этика» // *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика*, 2010, т. 10, № 2, 55—58.
27. **Piketty, T.** (2014) *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 452 p.
28. **von Weizsaecker, E., Wijkman, A.** (2018) *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet*. Springer, 220 p.

„НАЗАЕМ БРАШНО, ТЪПКАНО СЕ ВРЪЩА” – ЕДНО МОРАЛНО РЕГЛАМЕНТИРАНО НЕРАВЕНСТВО

Валентина Драмалиева¹

Животът непрекъснато ни изправя пред предизвикателства и показва, че не само равенствата, а и неравенствата са важни в моралната практика. Често пъти именно чрез неравенството се постига равенство или се избягва по-голямо неравенство. Затова си струва да се види защо тази поговорка регламентира неравенството като морален модел.

Равенството като понятие и като принцип – някои уточнения

Равенството не е абсолютно съвпадение, еднаквост или идентичност, които да изключват всяко едно различие. То има свои значения и аспекти. Равенството винаги се търси по определени признаци, тъй като не съществуват обекти, които да съвпадат по всичките си признаци. То може да означава материално или друго съответствие между нещата. Намирането на съответствие има ключов смисъл за равенството – то винаги търси своеобразно изравняване. Това „действено” значение се ползва широко във всички сфери и превръща равенството в принцип. Именно то ни интересува и тук.

Равенството по отношение на хората също има своя специфика. То се отнася към природните им характеристики или към социалния им статут. Фактически обаче хората са различни и

¹ Професор, доктор по философия, УНССС valentinadramalieva@gmail.com

природно, и социално. Природните различия са множество – по пол, възраст, способности, умения и т.н., а и социалните различия също не са за пренебрегване. При толкова различия очевидно не може да се говори за равенство изобщо, а винаги трябва да се уточнява в какви аспекти се търси то. Затова по отношение на хората равенството е принцип, който търси определено съответствие или определено изравняване между тях.

Именно като принцип равенството се обвързва тясно със справедливостта и често дори се възприема като самата справедливост. Този принцип търси съответствие и мяра и не бива да се бърка с материално равенство, еднаквост и пълно съвпадение. Това е валидно не само за историята на понятието „равенство“, но и за днешното му разбиране. В моралната практика на човечеството този принцип има достойно място, изявявайки се в две основни посоки: 1) като *ценностен принцип* на отношенията между хората или 2) като *принцип за разделяне и сравняване* на всичко съществуващо.

Като *ценностен принцип* на човешките отношения равенството се базира на твърдението, че всички хора са равни. Макар че фактите опровергават буквалността на това твърдение, то разкрива един по-скоро ценностен аспект на равенство между хората – от гледна точка на тяхната значимост. Смесът е, че никои хора не са нито по-низши, нито по-висши от останалите. Равенството акцентира върху общата за всички човешка същност – душа, разум, съзнание или друго съществено общо, въпреки другите различия.

Хората се разглеждат също и като носители на равни основни права, които да гарантират съществуването им в света. Равенството изисква хората да подхождат един към друг *като че ли* всички те наистина са равни. В тази връзка се обособяват правила за поведение, които са еднакви за всички, което подпомага общуването и съвместния живот. Моралът и правото в най-голяма степен предоставят правила и затова равенството е тясно свързано с тях – то е както ценностен принцип, така и желана цел за постигане.

В обществото *равното отношение* към всички хора обичайно се определя като справедливост, а *неравното отношение* към някои хора – като дискриминация, която е несправедливост. Но и това не винаги е така, защото често *неравното отношение* към някои хора се визира като справедливост. Причината е, че именно чрез *неравно отношение* се постигат някои равенства, поставени като цел. Така например в обществото е прието нетрудоспособните хора да получават финансово подпомагане без да работят, което е *неравно отношение* в сравнение с останалите хора, но само така те получават възможност да си осигурят поне елементарни условия за достоен живот, което е и целта.

Като *принцип за разделяне и сравняване* равенството се прилага още по-широко, тъй като се ползва с еднакъв успех и в двата основни типа *разумни отношения* [1], в които хората влизат помежду си – *разпределителни* (дистрибутивни)[2] и *коригиращи* (ретрибутивни)[3]. Защото и при разпределителните, и при коригиращите отношения винаги се търси съответствие между вложено и получено, дадено и възвърнато, причинено и възстановено. Когато хората намират такова съответствие, те приемат поведението за справедливост и обратното – когато не намират съответствие – за несправедливост. Затова винаги е важно да се намери адекватен принцип за установяване на съответствието. Най-често се използва принципът на равенството. И тъй като не е възможно „равенство във всичко“, е нужно да се посочат удачни критерии, по отношение на които да се търси равенство. В тази връзка като основни критерии са се наложили *потребностите* и *заслугите*, а като допълнителни критерии – *полза*, *реципрочност*, *добро*, *поставяне на чуждо място*. Те често се наричат „принципи на справедливостта“, наред с равенството. А понякога – „приемливи неравенства“, защото чрез тях се постига определено равенство.

По тези причини и в етическата теория, и в моралната практика, се разграничават „справедливо“ и „поравно“ както в раз-

пределителните, така и в коригиращите отношения. „Справедливо“ обикновено е пропорционалното равенство, което може да се разглежда и като неравенство, а „поравно“ е аритметичното равенство. В теорията това разграничаване идва от Античността и още Аристотел в „Никомахова етика“ изяснява разликата между двете форми и въвежда понятията *аритметично равенство* и *геометрично (пропорционално) равенство*. Аритметичното равенство означава да се дават еднакви, равни дялове на всички, независимо от други критерии, което не винаги е приемливо. Геометричното равенство означава да се дават равни дялове на равни хора и неравни дялове на неравни хора – то е равенство в определена пропорция. И именно него Аристотел определя като справедливост. Най-ценното в това разбиране е, че сравняването между обектите търси *равна мяра*, а не пълно съвпадение и аритметично равенство.

Макар че е по-елементарно и близко до житейския разсъдък, аритметичното равенство се прилага по-ограничено от пропорционалното равенство. Възвръщането „по равно“ и „на калпак“ в повечето случаи се оказва неразумно и неоправдано. За това днес и в морала, и в правото, и в икономиката, и в политиката се търси пропорционално, а не аритметично изравняване. Именно пропорционалното равенство се нарича справедливост най-често. Вероятно защото хората имат твърде много различия помежду си, очакването е, че пропорционалното равенството може да ги изравни в някои отношения и да ги направи „поравни“. Те далеч не искат да са равни във *всяко* отношение, а в много случаи държат на някои различия и неравенства, защото обогатяват и разнообразяват общуването. Равенството като че ли е най-важно по отношение на основните човешки права.

Равенството, само по себе си, не гарантира справедливост. *Реципрочността* е критерий, който често се използва, за да уточни равенството и да го направи справедливо. Тя се приема като уточняващ принцип най-вече на аритметичното равенство и се използва като както при разпределителните, така и при кори-

гиращите отношения. Най-често обаче реципрочността се свързва с коригиращите отношения – тя е равна отплата, равно връщане обратно както на получени блага и ползи, така и на причинени щети. Заедно с това тя не допуска някой да се облагодетелства от друг и се приема за противоположност на възползването от другите хора и на експлоатацията им, които са несправедливост.

Реципрочността се прилага лесно, когато се сравняват еднотипни величини, но когато величините са твърде различни, има трудности. Може би, затова днес тя се прилага най-безспорно при съизмерването на човешките права и свободи. Прието е, че те се разпростират реципрочно – дотолкова, доколкото не са пречка за реализацията на аналогичните права на всеки друг човек.

„Назаем брашно, тъпкано се връща“ – изравняване в коригиращите отношения

Поговорката морално регламентира определен модел на поведение в коригиращите отношения, които бяха дефинирани по-горе. Добре е да се припомни също, че коригиращите отношения имат вторичен характер – те се налагат заради необходимостта да се възстанови дадено предишно състояние или да се преодолее нещо нежелателно (несправедливост). Коригиращите отношения могат да са доброволни или недоброволни. Те са свързани с хармонията в общността, но не с първоначалното ѝ установяване, а с *възстановяването* ѝ, когато тя е била нарушена. Затова е важно да се намери система от надеждни правила, които да указват как да се постъпва, за да се преодолее нежеланото състояние и да се възстанови желаното. И именно това е справедливостта. В тази връзка постоянно се налага да се търси съответствие между причиненото и възвърнатото, при което се сравняват коренно различни неща – материални, духовни, реални, въображаеми.

Съответствието в корективните отношения наричаме *корективна справедливост*. Още Аристотел е забелязал, че корективната справедливост се прилага както към действия, които са свободно, доброволно и двустранно договорени (напр. продажба, покупка, отдаване под наем), така и към действия, които са недоброволно, едностранно или насилствено предприети (напр. обир, изнудване, измама, малтретиране).

В контекста на посочените дотук теоретични уточнения може да се каже, че и разглежданата поговорката има поне два смисъла, които представят два аспекта на коригиращите отношения. Първият смисъл се отнася за отношенията на *равно връщане* на заем, а вторият смисъл – за отношенията на *равно връщане* на причинени щети или зло. Двата смисъла са твърде различни. Интересно е, обаче, това, че и двата смисъла не утвърждават аритметично равно връщане (реципрочност), а точно обратното – налагат като справедлив модела на неравното връщане – „малко в повече”. Струва си да се види какви могат да са разумните доводи за моралното регламентиране на това неравенство и в двата смисъла. Любопитно е също защо именно вторият смисъл на поговорката се приема като същински. На тези въпроси се опитва да отговори изложението по-нататък.

Първи смисъл – „(не)равно връщане” на заем

Поговорката показва как трябва да се постъпва, когато се взима назаем – в случая брашно, което се приема и метафорично. Всъщност става въпрос за това как да се отвърне на нещо, което е позитивно или добро – каквото е „даването назаем”. В отговор се утвърждава модел на неравенство. Интересно е да се потърси разумно основание, заради което този модел на неравно връщане се приема като справедливост. Какво може да е то?

Още от Кантовата деонтология ни е познато принципното положение, че взетото назаем трябва да се върне. И не заради

последствията, състраданието или други мотиви, а защото само това поведение е в съответствие с всеобщата разумност на Категорическия императив. В подкрепа на тезата си Кант дава пример, че ако заемът не се връща и това поведение се универсализира (стане всеобщо и задължително за всички хора при същите условия), ще изчезне самото явление „даване назаем“, защото то включва и връщането. Какво, обаче, трябва да се върне обратно и как да си съответстват даденото и възврънатото? Важно е да се намери принцип, който най-адекватно да измерва съответствието, а равенството често се сочи като подходящ принцип за това. За коригиращите отношения това би трябвало да означава, че когато се вземе нещо назаем, то трябва да се върне същото – в същия вид и размер. И това е принципно положение за очакването „трябва!“.

Но според поговорката аритметичното изравняване тук не е достатъчно смислено. Напротив, утвърждава се модел, който показва, че трябва да се върне не същото (равно) количество брашно, а малко повече – т.е. брашното трябва да се натъпче в съда, който се връща обратно на този, от когото е получено като заем. Връщането на „повече“ количество е израз на благодарност към този, който е дал заема. Заедно с това връщането „повече“ би могло да се интерпретира също и като добавяне на своеобразна лихва към първоначално взетото. А лихвата, както е известно, изразява цената на заема. Независимо дали се интерпретира като благодарност или като лихва, очакването е да се върне повече. Затова, когато върнатото обратно брашно е „тъпкано“, е съвсем сигурно, първо, че то не е по-малко от количеството, взето назаем (което би било неравно и несправедливо), както и, второ, че то е повече от количеството, взето назаем, но по този начин се изразява благодарност (което е неравно, но справедливо).

Поговорката е модел на справедливи коригиращи отношения при връщането на заем или услуга, въпреки че обратното възвръщане фактически е повече в знак на благодарност. Моделът „неравно изравняване“ утвърждава една позитивна морална

практика и очаквано поведение в коригиращите отношения с аргумент: „така трябва!“, „така се прави!“, „така е справедливо!“. И винаги, когато човек получава нещо като заем или услуга, очакването към него е да го върне и то – с добавка за благодарност.

Видно е, че намирането на адекватно съответствие е относително по-лесно, когато се връщат или възстановяват материални блага. Но когато става въпрос за равно връщане на услуга или жест, нещата се усложняват допълнително. Така например, ако човек извърши определена услуга на някого, моделът на справедливостта изисква той да получи обратно равностойна (или по-голяма) услуга. От една страна, очакването за равно връщане е разумно и желателно. От друга страна обаче, то е нежелателно, защото равното връщане на услуга или жест обвързва моралните субекти в зависимости, които пречат на свободния им морален избор по-нататък. Затова в обществото се гледа критично на тази практика на обвързаност, наричана иронично „аз – на тебе, ти – на мене“, заради зависимостта и безпринципността на поведението, които тя предизвиква като верижна реакция. Въпреки че формално може да се определи като справедливо равенство (реципрочност), този модел обичайно получава негативна етическа оценка и не се толерира. Видно е, че и в този случай реципрочността не е достатъчно надежден принцип за постигане на справедливост, защото равното връщане не винаги се оценява позитивно, а понякога дори е обратното.

Разгледаният първи смисъл на поговорката показва защо наистина може да се приеме за справедлив и логичен моделът на неравно връщане на един заем. Изразяването на благодарност чрез връщането „повече“ е добро основание, заради което този смисъл може да се нарече положителен, или просто – благодарност. Но на практика това не е главното значение, с което тя се употребява. Въпреки че експлицитно съдържа понятията „заем“ и „връщане“, поговорката като че ли не се отнася буквално до тях, а ги използва само метафорично. Може да се каже дори, че тя много повече се приема като утвърден модел на

правилно (очаквано) поведение във втория смисъл на коригиращите отношения – връщане на причинени щети и зло – и именно това е същинският ѝ смисъл. Интересно е да се потърсят причини за тази трансформация към пейоративния модел.

Втори смисъл – „(не)равно връщане“ на причинени щети или зло

Вторият – същински – смисъл на поговорката показва как трябва да се постъпва, когато са причинени щети или някакво зло. Корективната справедливост тук изисква да се преодолее причинена несправедливост. Тя цели да възстанови предишния баланс и хармония като коригира нещо нежелано – определено поведение, установени отношения, нарушени права, отнети блага, нанесени вреди, нарушено равенство. А това се постига по различни начини – чрез възстановяване на щети, компенсиране на загуби, възмездяване, преразпределяне, налагане на наказания за причинителите на дисбаланса или виновните. Според типа „корекции“, които се правят за възстановяване на нарушения баланс (хармония), се открояват различни „подвидове“ корективна справедливост – ретрибутивна, компенсираща, възмездна, наказателна, но често те непрецизно се ползват като синоними.

Корективната справедливост е обвързана с морална удовлетвореност и затова тя е силен мотиватор на поведението. Освен това тя има и своеобразен „терапевтичен ефект“, защото притежава способността да освобождава хората от гнева и възмущението и да им дава надежда, че наказването на виновните е неизбежно и всеки получава заслуженото.

При втория смисъл на коригиращите отношения равенството изисква да се отговори адекватно на причиненото зло. „Изравняването“ тук играе роля на наказание, което винаги е дължимо, щом е причинено нещо нередно. Но какво да бъде наказанието? Оказва се, че и в този случай аритметичното равенство

не успява да намери наказание, което точно да съответства на причиненото. Затова талионът отдавна се счита за отживелица и неподходящо морално наказание, а „златното правило на морала“ се използва главно като средство за емоционално въздействие и възпитание на моралните субекти, но не и като надежден принцип за разумен избор на адекватно наказание. Днес реципрочността е изгубила голяма част от приоритета, с който се е ползвала в миналото, и не се приема за достатъчно надежден самостоятелен критерий за справедливо наказание.

Равното връщане остава да се прилага най-вече в сферата на материалната размяна. А в коригиращите отношения справедливостта изисква не само възстановяване или компенсиране на щетите, но и допълнително *наказване* на този, който е отговорен (виновен) за причиняването им. Така се разбира *наказателната справедливост*, която още Аристотел определя като важна за моралния живот. Тя и днес предизвиква спорове.

Макар да е компрометирано, а често и невъзможно, равното връщане си остава желан модел на етически правилното поведение. Изравняването (или поне убедеността, че причиненото и наказанието са равни) е изключително важно принципно изискване за установяването на справедливост в коригиращите отношения. Затова наказателната справедливост категорично търси равностойно наказание и винаги се изправя пред необходимостта да сравни наказанието с причинените вреди, щети, зло. Това е трудна задача, защото сравняваните величини обикновено са от различно естество.

В контекста на посоченото вече не звучи толкова нелогично, че поговорката „Назаем брашно, тъпкано се връща“, която налага едно неравенство, се сочи за адекватен морален модел на коригиращите отношения. Внушението е, че наказанието трябва да бъде „тъпкано“ – не равно, а повече от причиненото. Очаква се, че това, което е „повече“ ще направи наказанието по-въздействащо. Но то може да бъде също и опасен израз на отмъщение, което често съпровожда коригиращите отношения.

Затова поговорката не се ползва толкова в първия – буквален и позитивен смисъл, а предимно във втория смисъл, който ѝ придава пейоративен нюанс и утвърждава представата, че на всяко зло трябва да се отговаря с още по-голямо зло. И точно този смисъл се приема за същински.

Една от причините за посочената смислова трансформация е приказката на Ангел Каралийчев, озаглавена „Назаем брашно, тъпкано се връща“. Там не кой да е, а героят Хитър Петър налага като справедлив именно този модел на неравно (тъпкано) връщане на причинената му обида и изтърпяната физическа болка. Да припомним, че в тази приказка сиромашът Хитър Петър първоначално търси услуга от богатия си съсед-шегобиец – да го обръсне с острия си бръснач. За да се подиграе с него, съседът го бръсне без да го насапуниса и му причинява болка, която Хитър Петър изтърпява. Но още тогава у него назрява желание да си отмъсти за причиненото зло и той изрича крилатата фраза „назаем брашно, тъпкано се връща“, с която едновременно отвръща на шегите и благодари за услугата. Чак след година идва ред богатият съсед също да помоли Хитър Петър за услуга – да пореже лозето му. И селянинът не пропуска да си върне за причиненото страдание и обида. Той така орязва чорбаджийското лозе, че го унищожава напълно. А на съседа си с подигравка казва, че лозето му плаче, та се дере, а като го види и той самият ще зареве.

Приказката на А. Каралийчев на практика утвърждава неравенството като справедливо „коригиране“ на отношенията между чорбаджията и сиромаша. Хитър Петър налага наказание на богатия си съсед – изкоренено лозе и подигравателно отношение, които трябва да са (не) равна компенсация за причинените му обида и болка от бръсненето на сухо. Очевидно наказанието цели да причини по-големи болка и подигравка от тези, които той е изтърпял. А метафоричният модел, че взетото назаем брашно трябва да се връща натъпкано, е моралното оправдание за това. Внушава се, че наказанието винаги трябва да бъде по-тежко от причинените вреди – особено тогава, когато те не са

случайни или неволни, а са умишлено и целенасочено предизвикани. Това значи, че на всяко зло трябва да се отговори с още по-голямо зло. Но тази схема едва ли е особено разумна и морална, защото тя всъщност възпроизвежда една спирала на злото в обществото.

Някои изводи като заключение

Може да се каже, че поговорката „Назаем брашно, тъпкано се връща“ се е трансформирала в житейска морална норма и често се използва като такава. Тя се приема като обобщение на моралните модели за справедливост в коригиращите отношения. Това показва, че равното връщане не се превръща в справедливост автоматично, а изисква допълнителни критерии. Затова и реципрочността, като абсолютно равно връщане, далеч не винаги е справедливост. За да се определя като справедливост, изравняването трябва да е съобразено също и с утвърдени морални представи – с разбирането за добро, с основни морални ценности и норми, с уменията да се разпознават доброто и злото, с решимостта да се предпочита доброто или поне по-малкото зло, с готовността да се противодейства на злото с различни средства – включително и с наказанието (макар че, само по себе си, то често е зло), с търсенето на баланс и хармония в отношенията.

Заедно с това поговорката показва, че коригиращите отношения и сега са сериозно предизвикателство за човешкия разум, защото те често допускат да бъдат повлияни от емоциите, както и от желание за мъст и доминиране. Те често се свеждат до отмъщение, което е директен и първичен отговор на злото със зло, без да се мисли за последствията, без да се преследват други морални цели, без да се търсят разумни и цивилизовани начини за възстановяване на нарушения баланс. Чрез отмъщението се търси удовлетворение на собственото емоционално или физи-

ческо страдание. То тръгва от неконтролирана емоционална жажда за възмездие и мъст и е затова е едно от първите въплъщения на корективната справедливост. Впоследствие преминава в талион, където отмъщението все пак се контролира в определена степен, подчинявайки се на първобитните представи за равенство и то най-буквално – „око за око, зъб за зъб“. В историческото развитие по-нататък обществото разчита също и на „златното правило на морала“, за да съчетае в наказанието едновременно реципрочност и преодоляване на отмъщението и жестокостта.

Намирането на *съответстващо* наказание, без при това да се отвърща със същото, е предизвикателство, което съпътства развитието на обществото, на морала и на правото. Наказанията са различни – някои са свързани с принудата да се възстановят нанесените щети; други – с отнемането на: основни човешки права (най-вече правото на свобода), средства, придобивки, статут в обществото; трети – разчитат на специфични морални мерки. Наказанията са физически, духовни, материални или комбинирани. В правото те са силно институционализирани, а в морала залагат на духовното въздействие върху хората и разчитат на публичността на провинението и на предизвиканото обществено порицание, възмущение, осъждане, нетърпимост или изолиране. Моралните наказания показват кое поведение е неприемливо за общността, а същевременно предупреждават всеки индивид.

Очевидно е, че чрез наказанието далеч не се цели и постига възстановяване или компенсация на нанесените щети. Същевременно наказанието, освен че е зло, често е източник на нови страдания и допълнителни усилия, както и загуба на сили, нерви и материални средства за този, който е потърпевш и вече е претърпял щети. Въпреки това, обществото много държи да се прилага наказанието, защото го приема като средство за възпитание – чрез него се демонстрира нетърпимост към неморалните постъпки и се внушава, че всеки носи отговорност за поведението си. Заедно с това наказанието се ползва и като средство за недопускане на нежелано поведение в бъдеще. То се визира като

справедливост, но също и като превантивна мярка за *недопускане на несправедливост*.

Не е чудно, че и днес цивилизованото общество продължава да търси обективни и универсални начини за наказание. Тази тема остава сериозен морален проблем и заради това, че с наказанието лесно се злоупотребява. Именно по тези причини развитието на обществото е свързано в голяма степен и с това, че наказанията се извеждат от моралната практика и се концентрират в сферата на правното регулиране. Разчита се главно на това, че правото е базирано на разума и е дистанцирано от емоциите, както и че има формален характер, предварителен регламент, обективност и институции. Разбира се, от съществено значение са моралът и разумът на хората, които правораздават, за да не се допуска Хитър Петър да налага наказания и от името на съда. Защото задачата на съдиите по отношение на коригиращата справедливост е да поправят и възстановяват, а не просто да наказват.

БЕЛЕЖКИ

1. Имат се предвид всички отношения, доминирани от разума, а не от чувствата, които формират разумната човешка дейност. *Разумните отношения* обикновено се свеждат до два основни типа – *разпределителни* (дистрибутивни) и *коригиращи* (ретрибутивни).

2. *Разпределителни* (дистрибутивни) отношения, при които хората **разпределят** определени неща в своя живот – блага (материални и духовни), права, задължения, отговорности, роли, позиции и т.н.

3. *Коригиращи* (ретрибутивни), при които хората искат или да се **възстанови** предишно състояние и баланс в отношенията им, или да се **коригират** установени отношения, отнети блага, нанесени вреди, нежелано поведение, причинена несправедливост, извършено разпределение, нарушено равенство или пропорция.

ПРИНЦИПИ НА ПРОЕКТНОТО ФИНАНСИРАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ: НЕ/РАВЕНСТВА В ДОСТЪПА ДО ПРОИЗВОДСТВО НА ЗНАНИЕ

Ива Куюмджиева¹

Практиките на планиране и проектиране в процеса на формиране на държавни политики се утвърждават след края на Първата световна война. Съветските петилетни планове, които са въведени през 1921 г. (**Корицкий**:1989), не са единствения пример за държавно планиране. По същото време Кейнс твърди, че намесата на държавата в регулацията на пазарите би спомогнала за преодоляване на последствията от войната, а Хайек критикува като тоталитарна деформация на свободния пазар всяка практика на държавно планиране, включително и в западно-европейския поствоенен свят (**Хайек**: 1949). Развитието на науките е неотменна част от процеса на този тип държавно планиране, фокус на политическото програмиране поне от периода на Студената война, а заедно с това и поставянето на въпроса доколко тяхното развитие е независимо или е подчинено на целите на властта².

Съвременните дългосрочни държавни и наддържавни програми отхвърлят централизираното държавно планиране и въвеждат децентрализацията при планирането и разпределянето на публични субсидии. Инструмент за реализация на дългосрочните програми е разпределянето на проектни субсидии на различни структури от системата на държавно управление, биз-

¹ Доктор по философия, асистент – ИИОЗ при БАН.

² Янч поставя този проблем в най-изчерпателния преглед на прогнозирането до края на 60-те, посочвайки два примера – случая с Опенхаймер в САЩ и генетиката в СССР (Jantsch . 1967: 49-52).

неса, неправителствения сектори и сферата на публичните дейности като здравеопазване, образование, наука, изкуства и т.н. – на държавни и частни институции, представители на бизнеса и на неправителствения сектор. Разпределянето на публични субсидии за проекти, които осъществяват дългосрочните цели на програмите е ориентирано към изграждане на полета на взаимодействие между различни сектори и различни типове „играчи“ или заинтересовани позиции, който да допринесат за реализация на държавните политики. В този смисъл може да бъде определено като пазар на субсидии, съответващ концептуално, както на свободния пазар, така и на ролята на държавата като регулатор. Този модел за формиране на публични политики и инвестиции в наука не е характеристика единствено на сега действащите политически стратегии.

Основни са концепциите за „предприемаческа държава“, лансирана в началото на 90-те (**Osborne, Gaebler** 1992), за публичен мениджмънт, за мениджмънт на изпълнението (**Armstrong and Baron** 2006) и въвеждането му се осъществява в корелация с неолибералните идеи за държавно управление, базирано върху принципите на пазара. В този управленски модел проектното финансиране не само въвежда принципите на пазарната конкуренция и на фирмения мениджмънт в публичните дейности, но и се явява изключително релевантен управленски инструмент за реализация на политически приоритети чрез финансови инструменти.

Осъществяването му е процес на постоянни реформи в държавната администрация и публичните дейности от 80-те години до днес. Реформите са постоянни, тъй като фокусът на управлението се стреми да идентифицира възможно най-релевантните на съответната конюнктура съчетания между заинтересованите позиции, които да произведат максимален ефект. Може да се каже, че този модел на управление на взаимодействие има корелат в концепцията на Майкъл Портър за value chain, **верига на стойността** в бизнеса и нейните импликации, свърза-

ни с увеличаване на „конкурентните предимства”, съответстващи на усъвършенстването на управленските практики за минимизиране на разходите и увеличаване на ефективността на управлението в държавите в неолибералната епоха. „Основните дейности създават продукта (или услугата), доставят го и го продават и осигуряват поддържането му след печалбата. Категориите на първичните дейности включват входяща логистика, експлоатация, изходяща логистика, маркетинг и продажби, услуги. Поддържащите дейности осигуряват вложения и инфраструктура, които позволяват на основните да се състоят. Категориите са инфраструктура на компанията, мениджмънт на човешките ресурси, технологично развитие и доставка.” (Porter 1987: 157). Изключително продуктивна се оказва идеята, че стратегически насочените инвестиции в насочване на ефекта от взаимодействията между производство – дистрибуция – възпроизводство ще увеличи създаването на добавена стойност.

Съгласно дългосрочната Европа 2020 – стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, развитието на науките е политически приоритет и е една от трите главни стратегически цели (Европа 2020: 12-14)³. Развитието на науките е дефинирано като ключово условие за „интелигентен” икономически растеж чрез развитие на сътрудничеството им с бизнеса и „приобщаващ” отговор на социалните предизвикателства чрез задълбочаване на връзката им с образованието. Фигурата **триъгълник на знанието** е широко използвана в съвременните политически стратегии като обяснителен модел на взаимодействията между тези три сектора. Понятието **иновации** задава специфичния начин, по които действащите политически стратегии и свързаната с тях система от финансиращи програми форматира производст-

³ В това отношение „Европа 2020“ поддържа приемственост с Лисабонската стратегия, която залага върху изграждането на „общества, базирани на знанието”.

вото на знания като политически приоритет. То е ключово⁴ за разбирането на ролята на науките, която е артикулирана в стратегическите приоритети, тъй като *иновации* е понятие, което обхваща всички звена от веригата, за разлика от „откритие“ и „изобретение“, явяващи се функция на научните общности. То е политическо понятие, тъй като концептуализира стратегическите приоритети, според които да бъдат осъществявани инвестициите в наука в различните звена от веригата „производство – разпространение – възпроизводство“, а също така и моделите на стимулиране на взаимодействията в триъгълника на знанието, който се явява една усложнена верига, акцентираща върху резултата от откритието или изобретението тогава, когато те вече са показали своята ефективност. (**Иновационна стратегия** за интелигентна специализация на Република България 2014-2020. 2015: 8).

В съгласие с тази концепция са конституирани и програмите за подкрепа на научни изследвания на ЕС, сред които основна е *Хоризонт 2020*⁵. Принципът, според който функционира концепцията за иновации, не предполага приоритизиране на „приложните“ спрямо „фундаменталните“ научни изследвания или на точните/техническите науки спрямо социалните и хуманитарните, а залага на системното действие и ефект, на тематични приоритети, съответстващи на социалните предизвикателства, все едно в коя област на познанието (**Хоризонт 2020** Накратко. 2014: 20). Иновация е управленско понятие, което задава ценностна йерархия на процесите, дейностите и постиженията във всички науки без да приоритизира отделни науки, а с оглед техния принос към преодоляване на т. нар. социални предизвикателства. По този начин политиките на ниво ЕС реализират с управленски и

⁴ Понятието „иновация“ се среща 41 пъти на 36 стр. в Европа 2020, 19 пъти в Национална стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2014 – 2030 и присъства във всички стратегически документи, засягащи развитието на науката.

⁵ Виж официалната страница на програма Хоризонт 2020.

финансови инструменти една дългосрочна програма, която е легитимирана чрез общественя консенсус върху стратегическите приоритети и управление основано на принципите на пазарната ефективност, зад която няма ясно видим властови център.

Равенството е ключова ценност за легитимиране на принципите на този модел за формиране на държавни политики и за неговото функциониране в управлението на научното производство в две отношения. Първо, гарантират се формални правила, пред които всички участници са равнопоставени и по този начин се осигурява създаването на условия за **равенство в достъпа до производство на знание**, което се разглежда като ключово, тъй като защитава конкуренцията. Иновациите могат да се появят и в малки научни общности и организации или дори в неформални групи, лишаването на които от достъп до пазара на субсидии би нарушило динамиката на научното производство и на възпроизводството на научните общности. Второ, прозрачното разпределяне на публични субсидии, съобразно ясни критерии и дългосрочни приоритети, се разглежда като условие за гарантиране на определена степен на независимост на научното производство както от комерсиализацията, така и от властовите конюнктури, доколкото приоритетите са резултат от обществен консенсус (Водеща инициатива на стратегията „Европа 2020“ Съюз за иновации: 2010 и Рамка за държавна помощ за научни изследвания, развитие и иновации: 2014). Като съществен фактор се разглежда и осигуряването на **равнопоставеност в достъпа до знание**, което според съвременните стратегии води до ускоряване на възпроизводството чрез стимулиране на взаимодействията с образованието и бизнеса. Проектното финансиране в този случай се разглежда като надежден инструмент за гарантиране на деполитизацията на науките и оттам за защита на интересите на цялото общество, представлявани от управленските структури.

Равенството легитимира функционирането на пазар на субсидии като част от ценностната система, лансирана от критиците на социалната държава, в контекста на „равния старт“, за който пише

Милтън Фридман (**Фридман**:1992) или равните възможности, които гарантират свободата на индивидуалната предприемчивост, от която се възхищава Айн Ранд и чийто безкраен потенциал за изграждане на „разширяващ се ред на човешко сътрудничество“ чрез утвърждаване на най-успешното вижда Хайек (**Хайек**: 1997).

Ако се разгледа функционирането на този пазар на субсидии в България, се вижда, че той е деформиран, както по отношение на равнопоставеността като условие за конкуренция, така и като гарант за разпределение на публичните средства, съответстващо на интересите на цялото общество. В България от края на социализма до сега този пазар на публични средства, разпределяни по проекти на конкурсен принцип, функционира предимно с финансиране от външни източници. Липсата на работеща система за финансиране на проекти от български източници може да се разглежда по-скоро като системен и като концептуален, отколкото като финансов проблем.

Към момента публични средства се разпределят чрез големите програми на ЕС. Независимо от улесняването на условията за кандидатстване и процедурите за усвояване на средствата (**РЕГЛАМЕНТ (ЕС) № 1290/2013**) Хоризонт 2020 изисква вече придобит опит за управление на проекти, институционални и експертни ресурси, което я прави недостъпна за „малките играчи“. Изискването за консорциум от организации, базирани най-малко в три държави също е бариера за тези кандидатстващи екипи, които (все още) са позиционирани предимно в националното изследователско пространство. На практика, бариера пред кандидатстването по европейските програми⁶ е както обема на финансирането, така и изискванията към капацитета на кандидатстващата организация или екип. А на теория липсата на достатъчно и разнообразни сегменти при „предлагането“ на пазара на субсидии вли-

⁶ Тук могат да бъдат включени и Оперативните програми като „Наука и образование за интелигентен растеж“ и „Иновации и конкурентоспособност“.

за в противоречие с разгледаните по-горе базисни ценности за условията за „равен старт“ като ключов фактор за развитие на свободния пазар, т.е. форматира „търсенето“ и води до стимулиране производство на монополисти. Това става още по-ясно, ако в действащия пазар на субсидии в България открием приемственост спрямо този от 90-те години или от предприсъединителния период, когато условията на финансиращите програми допускаха по-разнообразни играчи и стимулираха формирането на умения за участие в този модел и спомогнаха за изграждането на капацитета на част от сегашните организации. В сегашната ситуация системата за проектно финансиране все повече работи не като стимул за ускоряване на динамиката на пазара, а като фактор за укрепване на установеното статукво и задълбочава неравенствата между капацитета на различните организации – бедните стават все по-бедни, а богатите все по-богати.

Случаят на научните политики в България прави ясно видима тенденцията към деформации при реализация на заявените принципи за равенство, които се явяват конституиращ елемент на системата на публични политики. Очертаните по-горе тенденции и концепции за намесата на публичните политики като регулатор както на „търсенето“, така и на „предлагането“ при конституиране на пазар на субсидии, се базират върху широк спектър от прецизни и (донякъде) съгласувани политически и управленски инструменти за стимулиране на взаимодействия и вериги за производство и възпроизводство, което до ограничи възможностите за установяване на зависимости между изследванията и аспирациите на властта. Деформациите стават видими в България, тъй като действието на системата на пазар на субсидии се свежда до посредничество между структури на политическата власт, които разпределят финансиране и научни институции (евентуално в партньорство с НПО или бизнес-организации), явяващи се бенефициенти на финансовите средства. Взаимодействията в голяма степен се концентрират в отношението „политика – наука“ и се губи самата идея за гарантиране

на интереса на обществото.

Концепцията за автономни полета на културно производство на Бурдийо поставя във фокуса борбата за автономия на социалните науки и изкуствата като постоянна битка за отстояване на собствени критерии и йерархии срещу тези на полето на власт (политическото и икономическо) (Бурдийо. 2004). В очертаната от Бурдийо логика на развитие на полетата на културно производство комерсиалният успех води до близост до полетата на власт и неизбежна зависимост от тях, до растеж на политическия и икономически капитал, но заедно с това до намаляване на капитала във вътрешните, автономни йерархии на полето. Според Бурдийо, именно този разрыв между „двете логика на пазара на символни блага“ осигурява развитието на полето по революционен път чрез битки за смяна на монополистите върху легитимността за определяне на автономните йерархии, а оттам и на доминиращите ценности (пак там: 233-279). Върху тази динамика се базира концепцията за особената чувствителност към критика на социалната система и възможностите за конструиране на критична публичност, за „програма за колективно действие на интелектуалците“ (пак там: 539-552).

Съвременните глобални системи за оценка на приноса на изследователите за развитието на обществото с лекота съумяват да заличат спецификите на фигурата на „интелектуалеца“, която се оказва успешно интегрирана чрез прикриване на властовите структури в сложни управленски модели, стимулиращи финансово всички нива на йерархиите от вътрешната структура на автономните полета. Те се трансформират в глобални общности, обхващащи на мрежови и хоризонтален принцип местата на битки и оспорване, което затруднява поставянето под съмнение на притежателите на монопола върху символната власт и съдържанията на доминиращи ценности. „Интелектуалците“ в България са част от функционирането на този глобален пазар, независимо че липсват локални инструменти за интерграция и трансформиране на полетата за културно производство.

Дори без да е развит като управленска система, *пазарът на субсидии може да работи като властови инструмент*, който влияе върху структурирането на научните общности и институции и форматирането на процесите на научно производство, нарушавайки заявените принципи за деполитизация на науките и за поддържане на равнопоставеност в достъпа до производство и възпроизводство на знание. Универсалната структура, която форматира и интегрира научните изследвания и ги интегрира с полетата на власт, се оказва самата технология на формулирането на проекти, свеждането на изследването до формуляр, отговарящ на проектната схема „проблеми – цели – дейности – резултати“. Тя е приложима независимо от конюнктурните политически приоритети и внедрява принципите на пазара директно и децентрализирано в действията на всеки конкретен участник. Силата и очарованието на този безотказно работещ интегриращ механизъм, който няма отношение към съдържанията, а само към съответствията между безкрайно възпроизвеждащ се процесуален цикъл на политиките, идва не на последно място от това, че той е еднакъв за всички, неговото прилагане осигурява работещи, материално съществуващи практики на идеологемата за равенствата и неравенствата, която отнема, без да е необходимо да прикрива, въпросите за причините за бедността в съвременния свят, представяйки ги като проблеми на неефективно управление, а не на отношения на господство и подчинение.

Библиография:

1. **Бурдийо**, П. 2004. Правилата на изкуството. Генезис и структура на литературното поле. Дом на науките за човека и обществото. С.
2. **Водеща инициатива на стратегията „Европа 2020“** Съюз за иновации. SEC(2010) 1161 Брюксел, 6.10.2010 г. COM(2010) 546 окончателен. Европейска Комисия.
3. **Годишен отчет** за дейността на НФНИ за 2016
4. **Годишен отчет** за дейността на НФНИ за 2015
5. **Европа 2020** – стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, Европейска Комисия, Брюксел, 3.03.2010 (COM 2010) 2020 окончателен

6. **Иновационна стратегия** за интелигентна специализация на Република България 2014-2020. Министерство на икономиката. Решение на МС №857 от 03.11.2015 г.
7. **Корицкий, Э.Б.**, сост. 1989. Каким быть плану: дискуссии 20-х годов: Статьи и современный комментарий. Лениздат, 224 с. (Экономика социализма: антология идей).
8. **Национална стратегия** за развитие на научните изследвания в Република България 2017 – 2030
9. **Независима експертна оценка** на българската система за система за научни изследвания и иновации. Механизъм за подкрепа на политиката по програма „Хоризонт 2020”. 2015, достъпно на <https://www.mon.bg/?go=page&pagelid=4&subpagelid=868>. Последно посетен януари 2018
10. Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж” 2014-2020 г. Министерство на Науката и образованието.
11. **Рамка за държавна помощ** за научни изследвания, развитие и иновации (2014/С 198/01). Европейска Комисия. Съобщение на комисията.
12. **РЕГЛАМЕНТ** (ЕС) № 1290/2013 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 11 декември 2013 година за определяне на правилата за участие и разпространение на резултатите в „Хоризонт 2020” — рамкова програма за научни изследвания и иновации (2014—2020 г.)“ и за отмяна на Регламент (ЕО) № 1906/2006
13. **Фридман, М.** Икономическата и политическата свобода. 86-93 В: *Панорама : алманах за чуждестранна литература*. Год. 1, по 2 (1980)
14. **Хайек, Ф.** 1997. Фаталната самонадеяност: грешките на социализма. „Отворено общество”, София.
15. **Хоризонт 2020**. Накратко. Европейски Съюз. 2014.
16. **Хоризонт 2020** (официална страница на български език). <http://horizon2020.mon.bg/?go=page&pagelid=24> последно посетен януари 2018
17. **Hayek, F.** 1949. The Road to Serfdom. IEA.
18. **Jantsch, E.** Technological Forecasting in Perspective. A Framework for Technological.
19. **Forecasting**, its Techniques and Organisation. OECD, 1967.
20. **Osborne, D. and Gaebler, T.** 1992. Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit Is Transforming the Public Sector. Reading, MA: Addison-Wesley.
21. **Porter, M.** From Competitive Advantage to Corporate Strategy. In: Managerial Excellence. McKinsey Award Winners from the Harvard Business Review, 1980-1994. A Harvard Business Review Book. 1996: 137-169.

ИЛЮЗИЯТА „РАВЕН ШАНС“ В ПРЕХОДА

Надя Велчева¹

За много от нас началото на 90-те години на миналия век бяха и означаваха време на противостоене, на опозиционен ниҳилизъм към отминалото време и желание за „равен старт“ във времето на демокрацията. Много скоро *социалната среда, създавана от еkleктичността на бивши и настоящи герои, ражда и начините, по които се отвърща на обикновените хора – закриване на цели производства, приватизация, безработица, социална и професионална преориентация, пробив в структурираното социално пространство и формирането на нови социални и професионални слоеве.* Динамично тече процесът на преподреждане на скалата от ценности в професионалната среда. Доскоро престижни професии отстъпват място на такива, които са високо платени и представят новите професионални елити. Така се задълбочава противопоставянето между **престижни и непрестижни професии**, респективно и в отношенията между хората. Нарушеният баланс между образование и професионализъм преобръща и пренарежда десетилетно граденото ценностно подреждане в професионалните среди. Новата идеологическа парадигма отхвърли като ненужни за обществото творческите постижения в областта на културата, науката, изкуството. Ниско квалитетни, без много напъни като образование и професионализъм, на публичната сцена се налагат лицата от развлекателния сектор. С агресивност, самочувствие и бързо излизане от провинциалността процъфтява попфолкът (чалгата) като ревизия на наложената преди това забавна музика и отразяваща новото светоусещане в социалната реалност. Налагащ се в развлекателния

¹ Доцент, доктор по история – Институт по етнография с музей при БАН.

бизнес, наред с танцьорки в нощните клубове, компаньонки, миски, плейметки постепенно завладяват културното пространство и формират „**развлекателния елит**“ на обществото. Това са хората, които с високите си материални възможности диктуват модните тенденции в облеклото, престижните апартаменти (повечето под наем), скъпите коли и завладяват шоу програмите по електронните медии. Остава в забвение един пантеон от известни личности на мисълта и творчеството, отдавна допринесли с дейността си за националната ни културна идентичност пред ХХ-то столетие.

В започналия процес на преориентация, адаптация и иновация в пазарните отношения професионалните гилдии търсят своето място в пространствата на новото време. Стремежът към *автономност* преподрежда колективите като частни и държавни, като стари и нови, местни и чуждестранни, традиционни и модерни така, че хората от една професионална гилдия придобиват многолика идентичност. Изведнъж освободен от идеологическата парадигма на социалистическото време, всеки трудов, производствен и творчески екип сам определя събитията, начините, мястото и формите за изразяване на своята колективна идентичност. Общото между тях е стремежът към *историчност*, която да определя времевите измерения на колективната памет и съзнание за принадлежност към професия и колектив. Така творчески и трудови колективи с историческа традиция като професионално битие и с богат символен капитал от своята история се ориентират към тяхното съвременно актуализиране като реванш над скучните, еднообразни и по общоприет за цялата гилдия социалистически обществен престиж. Стремеж за написване на своята история имат и новопоявилите се професионални екипи от последните две десетилетия като потвърждение за тяхната необходимост и жизненост в обществените пространства – това са многобройните печатни и електронни медии, книгоиздателства, телекомуникационни компании, фирми и корпорации. Всеки колектив се стреми към *уникалност* в своето утвърждаване най-вече чрез „завладяване“ на публични прост-

ранства. Като контрапункт на символите на социалистическата среда – исторически места, заводски клубове и столове, ритуални зали и еднотипен реквизит, днес се завладяват публичните места и пространства, емблематични за елитите от близкото минало – централните площади, НДК, художествени галерии, представителни музеи, като се използва и новата символика на предхрамовите пространства, скъпите хотелиерски комплекси и увеселителни заведения. Светско парти и коктейл са символиката за проспериращите фирми, корпорации, международни компании и публично предлагани и налагани в обществената йерархия на работещите в тях като нова социална прослойка. Професионалната *специфичност* напомня за повода и смисъла на представянето. Концертът, театралната или оперната постановка, художествената изложба, представянето на нова книга, спортното състезание и пр. са акцентите на изяви, но винаги следвани от увеселително парти, коктейл или купон в зависимост от мястото на гилдията в социалната йерархия на обществото. Разнородните професионални групи, които са имали „шанс“ да се преориентират в новото време, са разслоени в широкия спектър на социалните етажи, динамични и променящи своята конфигурация в зависимост от своето благосъстояние, което вече се е превърнало в ценност на новото време. Техните реклами и популяризация винаги имат конкретна насоченост и цел, съобразно професионалната среда – контакти с партньори, с обществените и бизнес елити, изобщо според фирмената политика, независимо от бранша (Петрова, Ив. 2001: 31-48). В голяма част от изявите на професионалните гилдии се търси директната връзка с хора от управленските структури – министри, депутати, дипломати. Създаването на лобита сред тях е една от важните цели на всяка фирмена политика. Шефове на корпорации, мастити работодатели, банкери формират т.нар. „**бизнес елит**“, завладял икономическите пространства в обществото, с богати дивиденди, корупционни практики и тесни връзки с т.нар. „**политически елит**“. И независимо от политическата сила на власт към него

винаги гравитират интелегентските слоеве, държавната администрация, силовите структури на властта и политиките на електронните медии с най-голям ресурс за манипулиране на общественото мнение. Вече 28 години властимащите, техните семейства и родственици все повече затыват в блатото на корупционните практики, обогатявайки се от приватизационни и концесионни сделки, еврофондове, обществени поръчки, участие в бордове на проспериращи корпорации и предприятия. И ако в духовната сфера представителите на властта или т.нар. политически елит си присвояват представителните функции при отбелязване на внимание към интелектуалния елит, то по отношение на проспериращите в икономическите, финансовите и банкерски сфери те са част от този бизнес елит, независимо от етническата, религиозната, дори сексуалната различност на техните представители. В едно общество, което все още приема като несъвършенство на прехода корупцията, престъпността, проституцията и свързаните с тях новопоявили се социално-професионални структури, последните са явни както на българския професионален пазар, така са легализирани и техните пищни и богати обществени изяви. Представителите на властта са неизменно съпътстващи на тържествата при откриване на хотели и ресторанти, банкови офиси и бизнес-сгради, обществено легитимиране на връзката между управляващите и едрия бизнес. За 28 години българският политически елит изгради своята идентичност при сложно взаимодействие с другите идентичности в обществото – културна, социална, икономическа, етническа, полова, възрастова. С някои от тях се подкрепя и допълва, с други е в дистанция, дори конфликт. Явното взаимодействие между управляващи и едрия бизнес, с части от етническия цигански електорат и социалните връзки с интелектуалния елит, съдейства за усилване на представителите на властта и тяхната устойчивост в националната йерархичност (Петрова, Е. 2006: 33-34). Собственици и работодатели вървят редом с властта, докато останалата маса население като социално-професионален слой, независимо от етнически произход и религия, е загубила

политическото внимание. В този случай интензитетът на политическата идентичност рязко спада до новите избори и преформулиране на политическото пространство до постигане на относително равновесие между различни идентитети на национално ниво. Съществува вече комуникативна социокултурна среда за интеграция в българското общество. Формиран е нов тип социален феномен като интелектуален елит, бизнес елит, политически елит, културен елит, прослойки с представители независимо от тяхната етническа, религиозна или друг вид собствена, или призната принадлежност, но с равностойно „равенство на резултатите“ (Кръстева, А. 1998: 14), благодарение на често случайния си „равен шанс“ да попаднат в тези елити.

В противовес на тях е една огромна маса от възрастни хора, които разчитат единствено на мизерните си пенсии и останалото наемно население, припознато като „**обикновените хора**“, чиито материален ресурс зависи изключително от благоволенieto на работодателите, които в желанието за бързо забогатяване имат интерес да ги държат на най-ниското ниво на заплащане. *Действителността разрушава мита за „равния шанс“ в новото не-олиберално общество.* Реституцията, излизане на тайните авоари на светло, скритата приватизация, несполучилата поземлена реформа и съпътстващите ги процеси на закриване на цели отрасли в промишленото и аграрното производство създават съществени изменения в заетостта на работната сила. Дори масовата приватизация се оказва още една митология за обикновените хора. Влошената ситуация в заетостта и промяна в структурата на хората според техния статус, където независимо от него стават наемни работници предимно в сферата на услугите, води до сериозен спад на реалните доходи. Съотношението между доходите на 20% от най-бедните и най-богатите домакинства се увеличава от 3,5 пъти за периода 1990-1992 г., на 6,5 пъти през 1995 г. и на 5,9 пъти през 1997 г., което показва скрито преразпределение на националното богатство още в първите години на преход (Кунев, Кр. 2000: 65). 16 години по-късно тенценцията е същата.

От данните към 2011 г. става ясно, че България е една от трите страни в ЕС с ясно изразен дисбаланс, като доходите на най-богатите 20% от населението са 6.5 пъти по-високи в сравнение с тези на най-бедните 20% (Иванова, М. 2013).

Социалното неравенство се „преглъща“ вече 28 години. Така се формират и основните категории население, попаднали в рисковата група на безработицата и бедността – лица от многодетни и еднородителски семейства, самотни майки, инвалиди с физически, умствени и сензорни увреждания, млади хора без или с минимални доходи, жени от социалнослаби групи и др. (Михова, Г. 1999-2000: 81-101). За оправдание на провежданата неолиберална политика за властимащите това са хора мързеливи и с липса на предприемачески дух. Безработица има за тези, които не искат да работят (Цветанова, К. 2017)

Взаимовръзката между социалното структуриране и ценностната система в цялостната социална трансформация на обществото обуславя и двустранната динамика в социалния статус и ценностните ориентации – колективни и индивидуални. Изследователи регистрират промяна в акцентите на ценностната система в масовите и индивидуалните представи, които слабо се влияят от различията в социално-груповите диференциации по пол, възраст, професия, етническа или религиозна принадлежност (Захариева, М, А. Мантарова, 2007: 53). Върху типологията в ценностната йерархия влияят както традиционните представи за социален растеж (например трудолюбието), така и по-новите културни модели на пазарния механизъм (например предприемачество, професионализъм и особено засилената корупция), еднакво насочени към материално оцеляване или просперитет. Тези нагласи разширяват **противопоставянето между управляващи и управлявани, между интелигентския слой от населението и останалите други.**

Селото и градът са предпоставка за социалното неравенство. Традиционно изградените критерии и слабо диференцираните духовни и материални потребности на селското население, ут-

върдени от сравнително устойчивият му социален и професионален профил, нисък образователен статус и с изградените митологеми за собствения му свят, поддържат и относителната стабилност на съотношението между производство и потреблението. Профилацията по пол и възраст остава за дълъг период основната диференциация в българското село. Икономическите връзки в българското село, изградени в кръга на единството между потреблението и производство, **реално не водят до сериозни отношения на неравенство**. За разлика от селата, широкият спектър от човешки дейности в градовете създава реални възможности за **връзки, основани на неравенството** и оттук за различните позиции на отделните социални слоеве, на мъжете и жените спрямо институционалните и икономическите структури.

Темповете в процеса на социалната диференциация в града и селото са различни поради спецификата на икономическото развитие в тях и съществуващите традиции. В условията на икономическа криза и промени в начина на живот, безработицата, финансовата нестабилност, активното разселване на младите и нарастващия брой на самотните възрастни хора са проблеми, които водят до обезлюдяване и практически закриване на села, до лишаване на останалите от най-елементарни жизненоважни битови услуги като здравно заведение, аптека, училища, детски градини, магазини за храна и други потреби. Финансовата невъзможност за пренасочване към тези услуги в близкия град затвърждава тенденциите към все по-трайно затваряне на селското население в семейната среда. Селото се развива като специфична социокултурна среда, в която бавно си пробива път развитието на семейните ферми, чието европейско подпомагане често е неправомерно разпределяно или е под натиска на корупционно присвояване на субсидиите от общинските власти.

Крайното ограничаване на жизнените потребности и при мнозинството население в градовете разтваря ножицата между формираните биологични, материални и духовни потребности като съвременен качество на живота и невъзможността за тях-

ното равностойно задоволяване. Това рязко несъответствие показва и реалното измерение на **феминизираната бедност** със своите индикации: статистиката сочи по-голяма безработица при жените, а при работещите реалните доходи в момента са между 14 и 35% по-ниски от тези при мъжете в зависимост от работния сектор (**Кирилов, К. 2016**).

Проблемът за обедняването на женското население у нас има и своите етнически специфики. Те се проявяват твърде специфично при различните етнически групи и общности в България, тъй като отделните, общи за цялата нация, негативни фактори заемат различно място в техния живот. Най-ярко специфично етническата природа се проявява сред женското население на турската и циганската общности. При *турското население* особено силна зависимост има между все по-явното затваряне в своя етнически хронотоп чрез религията и традициите, нежеланието за образование, особено в компактните турски села и оттам невъзможността за добиване на стабилни социални позиции.

И несполучливият експеримент с циганските буквари, писани на латиница е забравен. През 2017 г. обаче вече се изучава цигански език в училищата. Тенденцията към неграмотност и липса на желание за овладяване на професия при значителна част от *женското циганско население* се задълбочава. Много от тях, особено момичетата изобщо не посещават училище. Тези специфично етнически проблеми при турчините и циганките винаги трябва да се имат предвид, тъй като тяхното обедняване и свързаните с него явления като безработица, подмяна на кадри и др. подобни често се представят като проява на дискриминация и нарушаване на човешките им права. Десетилетието на ромското включване не е успяло да промени с нищо положението на българските цигани. Многобройните програми се оказват не-ефективни, четем в „Оценка за включването на ромите на пазара на труда чрез общи и специфични за целевата група мерки и програми за заетост, финансирани от ЕС (2014)“. Авторите на изследването изтъкват, че от бедност в България са застрашени

87% от ромите и 49% от българите. Около 85 на сто от хората на възраст 16 и повече години, които се самоидентифицират като роми, твърдят, че са напълно неграмотни. Безработицата сред ромите е два пъти по-висока в сравнение с тази сред турците и надвишава четири пъти съответния показател за българите. Делът на българските роми, които живеят без елементарни битови удобства (тоалетна, баня, течаща вода), надвишава от 7 до 10 пъти дела на изпадналите в крайна нужда и лишения българи и турци, отчита докладът на ООН(<http://www.osf.bg/...>)

Разгледаните групи население като част от българското общество подчертават тезата за съществуващата връзка между етническата специфика и феминизирането на бедността. Сред тези специфики, на първо място, се открояват етнопсихологическите предпоставки и отношение към факторите на бедността, когато отсъстват – образование, квалификация, професия, реализация. *Но като цяло „феминизирането на бедността“ е социално явление, което за мнозинството от населението на България няма други измерения, освен тези, които са продукт на увърждаване на неолибералната форма на капитализма и засилване на социалните неравенства в обществото.*

Новото поколение млади се формира в обстановка на променени ценности, прокламирана свобода във всяко отношение, широк достъп до информация. На първо място, **променена е семейната среда** от връзки и отношения между родители, създали семейство в началото на промените. Много бързо, особено в градска среда, се възприемат като модел на отношения между половете по-ранните полови връзки, съвместното живеене без брак, нарушаване на поколенската приемственост чрез широки миграции, приемане на родителството като право без особени ангажименти и задължения. **Отношенията родители-деца в новозабогателите семейства** се градят чрез парите и широките, или тесните възможности за осигуряване от най-ранна възраст на достъп до компютър, Интернет, частни уроци по езици, танци, музика, скъпите спортове като тенис и плуване, маркови дрехи. Новите

морални норми се утвърждават и от училищната институция. Отпадат като социалистически и „тормозещи“ децата организирани те форми за колективна дейност като кръжоци, бригади, пионерски и комсомолски задължения, които до голяма степен запълваха свободното време на учениците. Заменени са с компютърни игри в Интернет и дискотеките. Премахнатите отличителни знаци на учащите се ги правят свободни като поведение и действия по всяко време на денонощието. Училището е част от всекидневието, където се ходи с грим, прическа, къса пола, защото след него или по време на него времето се запълва в близкото бистро, клуб, или дискотека. Непрекъснатите промени в образователните програми дезорганизируют учители и ученици за активна творческа дейност. Като цяло, образованието и професията на родителите, важни доскоро за реализацията и на техните деца, вече отстъпват място на фактора финансови възможности, които предопределят и бъдещите социални неравенства между техните деца. *Ежегодно от образователната система отпадат* наред с деца от цигански и турски произход и хиляди български деца от **бедни семейства**. *Появяват се факторите липса на мотивация и емиграция.*

Към днешна дата вече **37,9% от младежите в България са функционално неграмотни**. Или 41,5% в трите области – литература, математика и природни науки. Това сочат резултатите от проведеното през 2015 г. **международно изследване PISA**, представено в Министерство на образованието и науката (Антова, Д. 2016). Около 8% от деветокласниците ни, участвали в PISA са посочили, че майчиният им език не е български (Георгиева, С. 2017). PISA 2015 регистрира нова негативна тенденция – и децата от семейства с висок социален статут влошават силно резултатите си ([http://www.segabg.com/...](http://www.segabg.com/)). Оказва се, че българското училище не преодолява вече сложили се социални неравенства, а ги задълбочава (Кабакчиева, П. 2012). **Илюзията за „равен шанс“ в прехода по пътя на неолибералния капитализъм завладява и младите поколения на днешна България**. Тенденцията се оказва засега необратима!

Използвана литература и източници

1. **Антова, Д.** (2016) 37,9% от българските младежи са функционално неграмотни – В:
(<https://news.bg/education/37-9-ot-balgarskite-mladezhi-sa-funktsionalno-negramotni.html>)
2. **Георгиева, С.** (2017) Българските ученици остават най-неграмотни по четене в ЕС. – В: (<https://news.bg/education/37-9-ot-balgarskite-mladezhi-sa-funktsionalno-negramotni.html>)
3. **Захаријева, М., А. Мантарова.** (2007) Социални ценности и процеси в съвременните Балкани. В: Балканската културна матрица и европейският проект. София, с. 53.
4. **Иванова, М.** (2013) България е сред лидерите по социално неравенство. В (http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2013/04/07/2036997_bulgariia_e_sred_liderite_po_socialno_neravenstvo/)
5. **Кабакчиева, П.** (2012) Ниското образование може да доведе до социални взривове. Неграмотността заплашва с напрежение между централните градове и периферията. – В:
(http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2012/03/06/1780866_niskoto_obrazovanie_moje_da_dovede_do_socialni_vzrivove/)
6. **Кирилов, К.** (2016) Каква е разликата в заплатите на мъжете и жените в България – В: (<https://dariknews.bg/novini/biznes/kakva-e-razlikata-v-zaplatite-na-myzhete-i-zhenite-v-bylgariq-1614118>)
7. **Кръстева, А.** (1998) Етничност. – В: Общности и идентичности в България. София, с. 14.
8. **Кунев, Кр.** (2000) Относно някои социални последици от прехода към пазарно стопанство. – Население, №2, с. 65.
9. **Михова, Г.** (1999-2000) Безработните в риск – мнения и самооценки за трудовете, социалните и семейните им проблеми. – Население, 81-101.
10. **Петрова, Е.** (2006) Политическа идентичност. – В: Култура, политика, идентичност. София, ИК ИФИИ-БАН, 33-34.
11. **Петрова, Ив.** (2001) Съвременната българска фирма и нейните празници. – Българска етнология, №3, 31-48.
12. **Цветанова, К.** (2017) Борисов отчете: Безработица у нас няма, само за мързеливите! Проблемът ни вече бил в квалификацията на работната ръка (1 авг. 2017). В: (<https://www.dnes.bg/politika/2017/08/01/borisov-otchete-bezrobotica-u-nas-niama-samo-za-myrgyzelivite.348974>)
13. **ООН** (2014) – В:
(:http://www.osf.bg/cyeds/downloads/Roma_labor_market_bg.pdf) (2015) – В: (<http://www.segabg.com/article.php?id=833693>)

МОРАЛНИ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ДЕТСКАТА БЕДНОСТ И НЕРАВЕНСТВО В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

Силвия Пенчева¹

Според данните на Евростат за 2016 г. почти половината деца в България са застрашени от бедност или социално изключване. Нашата страна е на предпоследно място в Европейския съюз с 45.6% от хората до 18-годишна възраст, които са в риск от бедност. След България е само Румъния с 49.2%. Общо 25 милиона деца, които са част от ЕС, са застрашени от бедност или социална изолация – тоест, близо 27% от населението в ЕС.

Според данни от Националния статистически институт и Агенцията за социално подпомагане:

- близо 2000 деца се разделят от семействата си всяка година;
- през 2016 г. в България са получени 3158 сигнали за насилие над деца. Хиляди други остават скрити за официалната статистика;
- всяка година около 1000 деца не прекрчват училищния праг;
- през учебната 2015/2016 г. 16 400 ученици са напуснали общообразователните училища, от които 14 300 – в основното образование.

Детската бедност и социалното изключване са отричане на основните човешки права на децата, които могат да засегнат тяхното развитие днес и да подкопаят реализацията на пълния

¹ Докторант в БАН – ИИОЗ, секция „Социални теории, стратегии и прогнози“.

им потенциал в бъдеще. Погледнато през обектива на правата на децата, детската бедност се разбира като многоизмерна, обхващаща не само лишения от доходи, но и други форми на лишаване от права и загуба на достойнство – липса на достъп до подходящи жилища, образование, здравни услуги и, по-общо, – липса на възможности в обществото. Размерите на неравнопоставеността и лишенията са взаимно-свързани и взаимозависими – например, ако детето живее в пренаселено жилище, намиращо се в лоша среда, това може да допринесе за лошо здраве, ниско образование и да подкопае шансовете за живот. Обратно, достъпът до достатъчен семеен доход, поддържаща грижа, прилично жилище и качествено здравеопазване ще имат положително въздействие върху живота на детето, както сега, така и в бъдеще. (Koleva, 2010:1).

Детската бедност притежава няколко специфични аспекта. На първо място децата са зависими от своите настойници и институции, които се грижат за тях. Те не могат да променят положението в което се намират. От тук следва, че детската бедност в голяма степен зависи от възможностите на родителите и институциите да осигурят необходимите ресурси за нормален живот. Освен това, децата са специфична група, която разчита на протекцията на държавата, която се грижи те да не се превърнат в обект на злоупотреби, експлоатация, насилие и др. Детската бедност е пряко следствие от бедността на възрастните. Тя и неравенството са израз на политически, икономически и културни сили, които структурират обществата и живота на децата по отношение на разпределението на ресурсите и възможностите. Основните групи деца, застрашени от бедност в България, са деца, които живеят в семейства на безработни, деца от етническите малцинства, деца, настанени в специализирани институции, и деца, произхождащи от домакинства на самотни родители и многодетни семейства. В този ред на мисли, бедността е тежък проблем в България, особено в селските домакинства и семействата с много деца. Според някои доклади ромската

общност е 10 пъти по-бедна от останалите групи.

Качеството на ранните преживявания има голямо въздействие върху бъдещото развитие на детето и потенциала за успех. Отрицателните последици от бедността върху родителите оказват неблагоприятно въздействие върху детското развитие. Децата им се доверяват като разчитат те да се справят с проблемите, да удовлетворяват техните нужди и да им осигурят емоционална мотивация и подкрепа. Ако поради стресови фактори, свързани с бедността, родителите не могат да изпълнят тези функции, има риск развитието на детето да бъде забавено.

Една от най-честите причини, с която експертите свързват нарастващата бедност, е образованието на родителите: колкото по-ниско квалифицирани са майката и бащата, толкова по-голям е рискът децата им да изпаднат в неравностойно положение. Това важи в пълна сила за България, тъй като статистиката сочи, че близо 90% от засегнатите деца живеят в семейства с нисък образователен ценз.

Необразованите родители обикновено не разполагат с парични средства, което е предпоставка децата да страдат от материални лишения. На второ място, те имат по-малки възможности за достъп до основните услуги, които са необходими за благополучието на детето — образование, здравеопазване, развлечения за свободното време, инфраструктура и др. (**Богданов, Захариев, 2007:10**). Силното въздействие на ниското образование на родителите и на малцинствения език, който се говори къщи влияе върху резултатите на децата и в областта на лексиката, математиката и четенето. Ранните пропуски прогнозираят по-ниски късни резултати, дори и отпадане от образователния процес. Децата, родени в бедност, често изостават в интелектуалното си развитие и в училищните постижения. В началото на образователния процес нивото на техните умения, свързани с училището, обикновено е по-ниско от това на децата, които не са бедни. Най-често отпадането от училище се наблюдава в многодетни семейства от малцинствен произход или бедни семей-

ства. Това е проблем, който влияе както върху съдбата, възможностите за развитие и семейството на отпадналите, така и върху социално-икономическото развитие на една държава. Фактори като финансови затруднения, нисък стандарт на живот и безработица влияят неблагоприятно върху децата и са най-честите причини за преждевременно отпадане от училище. Съществува силна връзка между ценностите, които се свързват с образованието и отпадането от училище, а именно онези, които отпадат от училище, не ценят образованието.

Около 59% от отпадналите от училище деца са имали едва половината от учебниците или по-малко, а 56% от същата група казват, че техните родители са срещали проблеми при закупуване на необходимите училищни пособия. Отсъствията от училище са добро ранно предупреждение за потенциалния риск от отпадане от училище. В България почти половината от отпадналите деца не са посещавали училище всеки ден, преди да отпаднат напълно (**Богданов, Захариев, 2007:23**).

По време на ранното детство социално-икономическите възможности на семейството детерминират развитието на детето, не само психически, но и физически. Например, учените са категорични, че недохранването през първите 3 години от живота на децата, е предпоставка за влошаване на здравето им и възбужда хронични проблеми. Това води до застой в ранна детска възраст и изоставане в развитието. Ранното детство е критичен период, през който се установят неравенствата, а също и дългосрочните последици върху здравето на децата. Често повтарящите се преживявания – положителни или отрицателни – оказват силно влияние върху когнитивното и психосоциалното развитие на детето. Качеството на ранните преживявания има голямо въздействие върху бъдещото развитие на детето и потенциала за развитие и успех. Възможностите за интелектуално развитие са резултат от социалното взаимодействие. Семейните взаимоотношения оказват влияние върху детето още в много ранен етап и изграждат способността му за справяне с различни-

те видове междуличностни събития. Ако родителите отговарят на нуждите на децата адекватно, те повишават ангажираността им в социалните взаимоотношения и желанието им да учат и да спазват правилата на социалния свят (**Fiedler, Kuester, 2011:206**).

Много често дискусиите за развитието на децата не обръщат особено голямо внимание на въпроса – как бедността е действително разбрана и преживяна от тях, техните семейства и общности, и какво е значението на тези възприятия в дългосрочен план. Този пренебрегван аспект е от особено значение по отношение на неравенството, което може да предизвика мощни индивидуални и колективни отговори на възприеманата социална несправедливост. Детският опит, свързан с неравенствата, оформя личната и социална идентичност, връзките с връстници, самоуважението и самооценката. Това не са просто индивидуални преживявания. Те се опосредстват от семейството, групата или общността, в която живеят децата. Те са чувствителни към своето относително социално положение и възможности за личен, социален и икономически напредък. Социалните неравенства могат да повлияят и върху начина, по който децата ще се възприемат на по-късен етап от живота си. Например, ако те се чувстват засрамени от факта, че трябва да прекъснат училище, този субективен опит се отразява върху същността им. Според научни изследвания, живеещите в бедност деца, е по-вероятно да имат поведенчески и емоционални проблеми (например импулсивност на характера и затруднена комуникация), по-трудно завързват приятелства, страдат от по-ниско самочувствие, а и е по-вероятно да станат родители преди да навършат пълнолетие. Тези проблеми могат да засегнат обществото като се изразяват под формата на нарастване на младежката престъпност.

Ромските деца са едни от най-засегнатите от бедността в България, тъй като детската бедност е силно диференцирана по етнически признак. Това се дължи на фактори, като слабото участие на ромите на трудовия пазар и най-вече на получаването на много ниско или никакво образование. Здравословното

състояние на ромското население е много по-лошо от средното здравословно състояние на преобладаващата част от населението, това се дължи на бедността и лошите хигиенни условия, както и неразвитата инфраструктура в ромските квартали. Ромските деца представляват специална рискова група и смъртността в тази група е шест пъти по-висока от средните стойности за страната. Процентът на преждевременно напускане на училище при ромските деца е най-висок и образователното равнище на ромите е изключително ниско. Много от тях все още живеят в сегрегирани райони, а техните деца се записват в сегрегирани училища. Дискриминацията в образованието, трудовата заетост, достъпа до публични и здравни услуги все още е явна. (Богданов, Захариев, 2007: 12).

Един от основните фактори, които влияят върху желанието на ромските деца да посещават или не училище са техните ценностни нагласи. Децата, за които духовните ценности са по-важни от материалните, имат по-голям шанс да бъдат върнати в училище, ако са го напуснали (Герганов, Кючюков, 1999: 47). Най-често причините, поради които отпадналите или нередовно посещаващите училище ромски деца не участват в учебните занятия са липса на интерес към преподавания материал, липса на дрехи и обувки, нуждата да се работи в семейството или да се грижат за по-малък брат, или сестра, както и забрана от страна на родителите да се посещава училище. Колкото по-образовани са ромските родители и колкото по-съпричастни са с дейности близки до образоването, толкова по-положително е отношението им към него и по-силно е желанието децата им да посещават училище.

При децата от ромски произход се наблюдават и неравенства, основани на пола, които засягат както момчетата, така и момичетата от различни възрасти и по различни начини в съответствие със социално-културния контекст и икономическия натиск. Например, много често поради икономически причини семействата омъжват момичетата още невръстни, а на момчетата им се налага да работят, за да изкарват прехраната на семейст-

вото. Те прекъсват училище и порастват преждевременно.

За да се намали бедността в ромската общност, са необходими комплексни мерки. Освен мерките, които налага правителството, трябва да се работи и върху професионално развитие и изграждане на възможности в подкрепа на ромите в ромските квартали и организиране на допълнителни образователни и медиаторски дейности. За да се изгради социален капитал на общността и да се повиши стандартът на живот на най-уязвимите семейства, е необходимо въвеждането на нов механизъм за делегиране на повече ресурси, права и отговорности на ромската общност. (Богданов, Захариев, 2007: 24).

Морални последици от детската бедност и неравенство в съвременното българско общество

Семейната среда е от основно значение при формирането на личността, адекватното социално поведение на децата и възприемането на общоприетите ценности и норми в обществото. Поради условията, в които израстват, начинът, по който живеят, и липсата на адекватни примери за поведение, често бедните деца не успяват да се научат да правят разлика между добро и лошо, правилно и грешно. Това води до нарастване на престъпността и агресията още в ранна детска възраст. Например, поради липсата на средства, децата живеещи в бедност са посклонни да получат материални блага, вещи или пари, по нечестен начин – чрез кражби, чрез заплахи и тормоз над други деца, чрез просене. Детската престъпност често се сързва с липсата на контрол от страна на родителите, с нефункционалната образователна система или с неблагоприятното влияние на електронните медии и по-конкретно насилието, което непрекъснато залива децата от средствата за масова информация. Съществуват и мнения според които детската престъпност е следствие от разрушаването на съществуващите норми и правила и липса на морални устои в цялото общество.

Социализацията на детето е процес, при който то се учи да бъде човек, като се приобщава постепенно към социалния жи-

вот; учи се да разбира културата на общността и поведението в нея, като утвърждава себе си и изпълнява различни социални роли. Децата, живеещи в бедност, и децата от малцинствен произход в България не могат да се социализират и реализират адекватно, тъй като те нямат възможност да разберат културата на общността правилно. Това е така, защото семейната им среда, която е фактор от особено важно значение, не се вписва в общоприетите социални ценности и норми.

Друга причина е социално-икономическото положение на домакинствата, което рефлектира върху отношенията на родителите и децата, тъй като ограничените възможности за покриване на базови нужди водят до омаловажаване на потребностите на децата от споделяне, подкрепа, общуване и развитие. Това води до изолация, ниско самочувствие и агресия.

Социалното изключване също е част от последствията, тъй като дискриминацията от страна на съученици води до лишаване на децата от достойнство и права. Поради липса на адекватно облекло и вещи те често търпят подигравки, което води до ниска самооценка. Освен това недостигът на средства е причина за напускане на образователния процес. Децата започват работа, при което общуването с връстници намалява и те остават „затворени“ в средата, от която идват, което, на свой ред, пречи на постигането на някаква полезна промяна. Бедността и неравенството изкривяват ценностната система на детето, като то започва да поставя акцент предимно върху материалното. Децата не вярват в традиционни ценности като брак и получаване на образование.

Чувство на несигурност и липса на свобода са още един аспект на моралните последици от детската бедност в България. Не е тайна, че много често бедните деца стават жертви на тормоз и злоупотреба, а също така и на домашно насилие.

Как може да се помогне?

Благосъстоянието на децата не може да се разглежда отделно от благосъстоянието на възрастните, които се грижат за

тях, следователно детската бедност не може да се разглежда в частност, тя е обвързана с бедността като цяло. Тъй като неравенствата са многоизмерни, такава трябва да бъде и реакцията – политики за равнопоставеност, образование и здравни услуги, подкрепени от ефективни социалната защита.

За застрашени от бедност се считат всички деца, които живеят в домакинства с минимална или никаква трудова заетост и с твърде малко доходи. Но благосъстоянието им не се определя само от доходите. За да живеят те добре, е нужно и много повече, а именно грижа, внимание, сигурност, общуване, учене. Това би повлияло положително върху личността на детето и би ограничило негативните прояви свързани с бедността в ранна детска възраст.

За да се намали детската бедност, е необходимо да се подкрепи паричният доход на семействата с деца. В България това се прави от държавата чрез предоставяне на социални и семейни помощи. Въпреки това, тези средства не са достатъчни, за да окажат някакъв ефект върху намаляването на бедността.

Достъпът до образование и здравеопазване, подкрепени от ефективна социална защита биха повлияли положително върху развитието на българските деца. Политиките, фокусирани върху най-ранните години от живота, са от решаващо значение за намаляването на социалното неравенство. Необходимо е да се помисли за нова дългосрочна политика за намаляване на детската бедност, която да е обвързана с по-силна и по-добре гарантирана подкрепа на доходите на семействата с деца.

Важно е създадените услуги да бъдат съобразени с опита и мнението на самите деца. Те трябва да бъдат специално съобразени и да посрещнат специфичните нужди на уязвимите групи. Висококачественото образование е в основата на социалното интегриране и би допринесло за равенството на възможностите – всички деца трябва да имат еднакви възможности за развитие на потенциала си.

Бедността ограбва децата, като им пречи да реализират

пълния си потенциал. Детството е основата на бъдещето на света. Всички деца заслужават достъп до образование, заслужават да бъдат защитени, да се гордеят със своята културна идентичност, без страх, да се радват на живота в най-голяма степен, заедно с техните семейства и общности. Това са правата на всяко дете, които с общи усилия биха могли да им бъдат предоставени.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Bell, Kate; Strelitz, Jason**, Reframing child poverty, Soundings (13626620). Summer 2011, Issue 48, p 110-122. 13p.
2. **Eurochild**, 2007. A child rights approach to child poverty: Discussion paper.
3. **Fiedler, Anselm, Kuester, Isidor**, 2010. Child Development and Child Poverty.
4. **Koleva, Dani**, 2010. Child poverty in Bulgaria, National Network for Children-Bulgaria.
5. **Woodhead, Martin, Donan, Paul, Murray, Helen**, What Inequality Means for Children Evidence from Young Lives INTERNATIONAL JOURNAL OF CHILDREN'S RIGHTS 22 (2014) 467-501
6. **Буджева, Р., Петкова, К.**, 2013. Бедност и девиантно поведение при децата.
7. **Герганов, Е., Кючуков, Хр.**, 1999. Образователни нагласи на ромите в България, изд.Тилия, София.
8. **Захариев, Б., Богданов, Г.**, 2007. Борба с детската бедност и насърчаване на социалното приобщаване на децата (Преглед на националните политики).
9. **Захариев, Б.**, 2010. Сборник анализи – Лицата на детската бедност, София.
10. **Кючуков, Хр.**, 1993. „Ромската култура“, изд. UNICEF, София.

НЕРАВНОПОСТАВЕНОСТ НА МЪЖЕТЕ И ЖЕНИТЕ ПРИ ВЪЗРАСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

Геновева Михова¹, Пенка Найденова²

Въведение

Тематиката за джендърната равнопоставеност/неравнопоставеност не е непозната и като теоретичен проблем, и като проявление в социалната практика. С десетилетията изследователското ѝ поле се е обособило като научно направление, в което има акумулиран опит и солидни традиции, база за постигане на по-голяма дълбочина в теоретичната обосновка на проблема, в методологията на проучването му и в трансформирането на резултатите в политики за решаването му.

Неравнопоставеността по пол, прерастваща често в дискриминационни практики спрямо жените, най-често е била свързвана със семейните и майчинските им роли и по-рядко с физиологичните и биологичните особености на женския организъм, създаващи ограничения във възможностите им да изпълняват определени видове трудова дейност. Измерения на тази неравнопоставеност са обичайното им насочване към икономически дейности, където заплащането е по-ниско. Така, без да се нарушават законите изисквания „за равен труд – равна заплата“, жените остават на практика с по-ниски доходи. Традиционни са проявите на неравнопоставеност на жените, изразяващи се в по-малките им шансове на пазара на труда. Социално-икономическите трансформа-

¹ Доцент, доктор по философия – Център за демографски изследвания и обучение на кадри.

² Професор, доктор на икономическите науки – Център за демографски изследвания и обучение на кадри.

ции по време на прехода към пазарно стопанство, съпътствани от безработица, подсилват тази тенденция като от загубилите работните си места в началните години на прехода, близо две трети са жени. Във формиращия се сектор на частния бизнес наетите жени и заетите в дребно предприемачество или друга самостоятелна дейност се сблъскват по-често от мъжете с икономическата принуда да приемат работа далеч под притежаваната квалификация и образователно равнище, условия на труд – под допустимите норми, нерегламентирано работно време, работа по многократно прилаган временен трудов договор или въобще без трудов договор. Така неформалният сектор става трудово поприще за значителна част от жените, загубвайки най-важната част от правата си на социална защита – правото на труд при условия, съобразени с биологичните им специфики и майчинските им роли, социалното осигуряване, придобивките за майчинство, здравното осигуряване и др. (Михова, 2000). Тази ситуация намира израз в масовото обедняване, от което специално е идентифицирано като разрастващо се социално явление *феминизирането на бедността*. Мъжете по своему понасят трудностите на бавния и мъчителен преход, ошетени във възможността да издържат в приемливи граници своите семейства в повсеместната борба за оцеляване. Това рефлектира и върху жените, които в семейната среда, при ограничен бюджет, следва да осъществяват присъщата си роля за намиране изход в осигуряване прехраната на домакинството и в решаване на неотложните здравни и битови проблеми. В морален план жените заживяват с усещането, че проблемът за равнопоставеността им в новите пазарни условия е изместен от дневния ред на обществото, губят самочувствие и мотивация да отстояват високи позиции в семейната и обществена среда. Противно на това, а всъщност и логично, джандър-проблематиката става модерно направление на изследователската дейност и предмет на дейност на много неправителствени организации, като същевременно се влагат и много средства в проекти, без обаче това да дава особено значими или пък желаните ефекти.

Гореизложените проблеми, израз на равнопоставеността или неравнопоставеността на мъжете и жените в прехода в този план, се отнасят по-скоро за хора в средната възраст т.е. за живота на сегашното възрастно поколение по време на икономическата му активност. Но те имат и специфични проявления в третия жизнен цикъл. Именно върху тях бихме искали да се концентрираме, тъй като този аспект на проблема е по-малко разработван, а навлизаме все по-дълбоко в процес на *повъзрастяване на населението* като бъдещо глобално, а вече настоящо регионално и национално демографско предизвикателство. Обстоятелството, свързано с известно изоставане в третирането на този проблем, има своето обяснение. Исторически погледнато, в изследванията на дискриминацията приоритетно място дълго време заемат признаците пол, раса и етнос. Върху признака възраст е акцентирано сравнително по-късно, когато процесът на стареене на населението започва да набира темп и динамика, а пък възрастовата дискриминация се очертава като най-често срещана. Понастоящем игнорирането му като изследователски проблем или дистанцирането от него са крайно неоправдани. Подобно отношение би имало за последици дезинтеграцията на обществото и по-нататъшно дебалансиране на връзката между половете и поколенията както в обществен мащаб, така също и в съвременните форми на семеен живот, оттам и върху персоналната екзистенция на човека.

Една част от битуващата неравнопоставеност на мъжете и жените в третата възраст са продължение на проявленията ѝ в предишните жизнени цикли. Затова въздействието върху тях е много по-трудно, а в някои случаи и невъзможно да се намери компенсация. Някогашните различия между заплащането на труда по пол, което при жените е обикновено 70-80% от заплащането на мъжете, безвъзвратно се отразяват върху размера на пенсиите, чувствително по-малки по размер при жените. Друга част са породени от някои обективни закономерности на протичането на процеса на стареенето. Една от тях е по-голямата про-

дължителност на живота на жените в сравнение с мъжете, която води до по-висок абсолютен брой и относителен дял на женското възрастно население. Във възрастта 60-64 години на 100 мъже се падат 119 жени, а във възрастовата група 70-74 г. на 100 мъже вече съответстват 143 жени. Жените по-често и по-рано губят семейните си партньори и поемат цялата тежест на вдовишкото съществуване. Едночленните домакинства, оглавявани от жени нарастват, което означава, че те са изправени пред редица предизвикателства от финансов и битов характер, често непосилни за тях. Надживяващите съпрузите си жени поемат обгрижването им през времето, когато те са в зависимо състояние при положение, че страната ни сериозно изостава в развитието на дългосрочните грижи като държавна политика и в изграждането на инфраструктурата за лежачоболни възрастни хора. Различия по пол има и в осъществяването на политиките, даващи шанс за оползотворяване на потенциала на възрастните хора като ресурс в развитието. Стареенето като демографски процес има общи закономерности, но не по-малко е характерно, че то протича различно на индивидуално равнище (Фесчиева, Ванкова, 2017). Затова напоследък все по-често се аргументира необходимостта за отчитане на тази особеност, без което се създават допълнителни условия за неравнопоставеност относно продължаващото трудово участие на възрастните хора.

Джендърните неравенства относно достъпа до пазара на труда и продължаващата трудова дейност

Свидетели сме на нови тенденции в демографското възпроизводство, при които естественият прираст, като резултат от броя на живородените и на умрелите лица, придобива отрицателни стойности. Допълнително населението намалява и от емиграцията, изсмукваща предимно млади, в активна икономи-

ческа и в детеродна възраст контингенти. Това слага своя отпечатък върху формирането на работната сила, при което излизащите от активна възраст се заместват от все по-малко на брой встъпващи в нея. По-настоящем 100 души от напускащите работната сила се заместват от 63-ма, вливащи се в нея млади хора. В същото време има наличие на все повече възрастни хора със запазена работоспособност, мотивирани да се възползват от нея. В духа на логиката това променя гледната точка към възрастните като реален трудов ресурс и се стимулира оставането им след пенсиониране на същите или други работни места. С основание възрастните като ресурс вече се идентифицират като новата сила, от чието включване зависи да се осигури бъдещ ръст на икономическия растеж. За страните от Европейския съюз участието в трудова заетост на възрастното население понастоящем достига 12%. За развитите икономически страни достъпът на възрастни е улеснен от самото търсене и решението за трудовото устройство и приспособяването на работното време и на ергономичните изисквания към определени особености на възрастната работна сила. И то при известна преценка на ефективността и повишаването на производителността на труда. У нас заетостта на възрастното население спрямо общия брой на заетите достига едва 4%.

Тъй като спадът на заетостта започва по-чувствително във възрастовата група 55-64 г. в ЕС, включително и в България, тя става приоритетна за стимулиране на икономическата активност на лицата в нея. В Актуализираната стратегия по заетостта на Република България 2013-2020 г. е фиксирана конкретна цел в тази насока – постигане на 53% заетост на населението в тази възрастова група. От 2008 г., на фона на общото намаление на икономически активното население у нас, броят на икономически активните от групата 55-64 г. нараства от 479.6 хил. на 578.7 хил. през 2014 г., т.е. с над 99 хил. С това коефициентът на икономическа активност на включените в тази група за същия период бележи ръст от 48.7% на 56.65%, а заетите в тази възрастова кате-

гория вече представляват 17% от работната сила у нас. България следва средния за ЕС коефициент на икономическа активност, който има следните измерения – 47.9% през 2008 г. и 55.9% през 2014 г. За мъжете в ЕС на възраст 55-64 г. коефициентът е 57.8% за стартовата 2008 г., а нарастването е до 63.9% през 2014 г. България започва с малко по-висок коефициент на мъжете – 58.7%, но отстъпва от постигнатото в ЕС, като стойността му достига 62.5% за 2014 г. При жените от възрастовата група 55-64 г. у нас се констатира по-съществено нарастване – от 40.2% на 51.4% за същия период, което надвишава средното за ЕС равнище както в стартовата година – 38.75%, така и в края на периода – 48.4% (НСИ. Наблюдение...; **Атанасова**, 2016).

Отстъплението от коефициента за икономическа активност у нас за групата 65-69 г. в сравнение със средния за страните от ЕС е по-голямо. От 8.5% през 2008 г. България отбелязва 9.3% общ коефициент на икономическа активност през 2014 г. При мъжете се тръгва от 13.0% и се отбелязва известно намаление – 12.7%. При жените началната база е още по-ниска – 5.0%, като се постига ръст до 6.5%. ЕС има почти два пъти по-висок среден коефициент на икономическа активност при мъжете през 2008 г. (13.5%), който се повишава до 15.3% през 2014 г. Един път и половина е по-висок коефициентът при жените, достигаш стойност 8.6% през 2014 г. (НСИ. Наблюдение...; **Атанасова**, 2016)).

Посочените данни са показателни, че въпреки недостига на работна сила и икономическата принуда от доходи от труд в десетилетието, предхождащо възрастта за пенсиониране, близо 40% от мъжете и половината от жените на практика са извън работната сила. Един на шест мъже и една на девет жени във възрастта 65+ получават шанса да останат или да се включат отново в работната сила. Противоречието между прокламираните политики за оползотворяването на трудовия капацитет на възрастното население и реалното състояние на заетостта му е очебийно. За подобен резултат допринасят редица бариери – изоставането в структурирането на икономическите дейности при от-

читане повъзрастяването на населението, въздържането на работодателите да наемат възрастни, несъобразяването на характерологичните особености на тази категория заети с предлаганите условия на труд, неувоените умения за управление на човешките ресурси по признака възраст и др. (Михова, 2016). Тук се налага да уточним, че имаме предвид хората със запазена дееспособност, мотивирани да продължат професионалната си дейност, както и възприелите повика за продължаваща активност като фактор за съхраняване на физическата и интелектуалната пригодност, за осмисляне на живота в третата възраст. В тези случаи недопускането до участие на пазара на труда, пренебрежителното отношение и недоверието във възможностите им рефлектират болезнено в душевния им мир и подсилват негативните усещания, породени от общата атмосфера на неуважение и непризнаване на приноса на едно съзидателно по дух и достойно по начин на живот поколение.

Неравенства по пол в осъществяване на домашния труд при възрастното население

Сегашното възрастно поколение е свидетел в детските и младежките си години на обременеността на жените с изнурителен ръчен труд в домакинството. При отсъствие на водоснабдяване, електрификация и липсата на каквато и да е домакинска техника, ръчното приготвяне на хлябни изделия, храна, облекло, предмети за уредбата на бита заемат изключително по обем време на жените, без те да са освободени от обичайния труд в земеделското, занаятчийското или домашното стопанство. Този род домашен труд е обособен като нейна безспорна територия от поколения наред. Приоритет за мъжете тогава е земеделието, отглеждането на домашни животни и занаятчийството. В средната си възраст сегашната генерация в третия си жизнен цикъл преживя революционни промени в организацията на до-

машиния труд. Домакинската техника навлиза широко в бита и сега тя се възприема като даденост. Развива се хлебопроизводството и общественото хранене, появяват се полуфабрикатите, услугите, свързани с потребностите на дома и семейството. Естеството на домакинския труд позволява участието на мъжете в него и предопределя ново разделение относно поделянето му между мъжете и жените. Постепенно се преодоляват консерватизмът и предразсъдъците, свързани с разделението му на „мъжки“ и „женски“. Социалните движения за еманципация на жената в международен и национален мащаб също повлияват и подготвят общественото съзнание за партньорство между мъжете и жените и в областта на домашния труд.

Съвременното домакинство на възрастното население се сблъсква с друг род проблеми, включително по отношение на равнопоставеността по пол в домакинския труд. Те са предопределени, от една страна, от съществените промени в структурата на семействата. Увеличават се домакинствата с двама възрастни, при което порасналите им деца често са далеч от тях, в големите градове на страната или в чужбина. Лишени от синовна подкрепа, те се стараят да поемат всички произтичащи ангажменти, разчитайки един на друг. С напредването на възрастта и проявата на задълбочаващата се заболяемост в този тип семейства се появява необходимостта от намеса и подкрепа в различни измерения едновременно – физическа, материално-финансова, психологическа. Нарастват едночленните възрастни домакинства, съставени най-често от самотни жени. Те са изправени пред разнолики проблеми, с които следва да се справят сами. Все по-малко възрастни или останалият жив родител споделят живота си с някое от децата си и в частност с неговото семейство, някога традиционен модел на доживяването им.

При ниските доходи, най-често само от пенсии, в пъти по-ниски от линията на бедност, отнасящи се за 900 хиляди пенсионери, домакинството на възрастните хора търси път към оцеляване с цената на големи ограничения и лишения. Старческата

бедност, включително феминизираната като преобладаваща, разширява непрекъснато параметрите си, гарантирайки равнопоставеност на мъжете и жените само в едно отношение – *еднакво бедни, еднакво изобретателни в оцеляването*, за да доживеят определеното им от съдбата време.

Към обичайните домакински задължения, свързани с прехраната и устройването на бита, се прибавя безалтернативната необходимост от обгрижване на изпадналия в зависимо състояние партньор, по-често мъжа в семейството. Предопределя го обстоятелството, че на фона на общото застаряване с най-бързи темпове нарастват възрастовите групи над 70 години, чийто дял понастоящем е 14% от общото ни население. Възрастовата група 75+ години наброява 650 хиляди. От починалите през 2016 г. 111 360 души, над 65 години са 88 500 души. За значителна част са били необходими дългосрочни грижи преди кончината им. Зае-тостта с обгрижване на болни в лежачо състояние трудно може да бъде сравнена по характер и тежест с каквато и да е друга домакинска работа. Осъществявана най-често от жените, тя ги изправя пред големи изпитания. В този план възниква непозната досега потребност от социални грижи и помощ от обществото, свързани с доживяването на възрастното население, които да компенсират изчерпването на възможностите на семейната среда за доживяване, да облекчат жените в тази им непосилна роля и да осигурят на възрастните полагащата им се заслужена подкрепа в заника на живота им.

Към домашния труд на възрастните, в по-голяма степен на жените, се прибавя традиционната заетост в помощ на отглеждането на внуците, включително в случаите, когато родителите са на работа в чужбина и те изцяло поемат отговорността за тях. Към неформалната им заетост се отнася работата в домашното стопанство, приготвянето на зимнина за самите тях и за семействата на порасналите им деца. Измерителите на заетостта в домакинския труд все още не могат да я обхванат напълно, но значителните ѝ реални граници са безспорен факт.

Разликите в доходите на мъжете и жените на 65 и повече години

За значителна част от мъжете и жените на 65 и повече години пенсията е основен източник на доходи. Както по времето на икономическата активност, когато заплатите на мъжете са били сравнително по-високи от заплатите на жените, така и след пенсионирането пенсиите на последните отстъпват по размер в още по-голяма степен от тези на мъжете. ЕС разполага с конкретни данни от специално проучване, проведено от независими експерти от Европейската мрежа на експерти по равнопоставеността на половете, от което отчетливо се виждат разликата в размера на средната заплата между мъжете и жените, както и разликата в средния размер на (брuto) пенсиите на хората на възраст над 65 години общо за Съюза и по отделни страни, отнасящи се към 2010 г. Данните са показателни, че средната разлика в работната заплата по пол е 16% в полза на мъжете общо за страните от ЕС-27. България е сред четири страни, за които е измерена такава разлика. Най-висока е разликата в Естония (28%), Австрия и Чешката република (26%), Германия (23%) и др., а най-малка в Швеция (4%), Полша (5%), Малта и Италия (6%) и др.

Констатираните разлики от същото изследване относно средния размер на пенсиите на мъжете и жените са много по-значителни. Общо за страните от ЕС-27 жените получават с 39% по-малки пенсии в сравнение с мъжете. Най-голяма е тази разлика за Люксембург (47%) и Германия (44%). За България пенсиите на мъжете са по-големи от тези на жените с 33%. Най-малка е разликата в Естония (4%) и в Словакия (8%) (Рангелова, 2016, с. 136-137).

Тези разлики протичат на фона на ниския размер на пенсиите и на продължаващото им изоставане от ръста на работната заплата у нас. За две трети от пенсионерите те са под официално приетата линия на бедността (317 лв. за 2016 г.). Близо един милион и половина получават пенсии до 300 лв. По данни на Ев-

ростат за 2015 г. медианният доход на лицата на 65+ години у нас е 71% от този на лицата до 65 години. Докато за периода 2010-2015 г. общо за ЕС медианният доход на възрастовата група на 65+ години е нараснал с 5 пункта и е достигнал 93% от този на лицата до 65 години, в България той е спаднал с 5 пункта. Средната пенсия у нас, съотнесена към минималната работна заплата, е спаднала на 87% през 2015 г., докато през 2010 г. тя е била 105% (Владимиров, 2017, с. 160-162).

По стечение на редица неблагоприятни обстоятелства – ниски по размер пенсии, незначителен процент заети в пенсионна възраст, скромни по размер социални помощи – рискът от бедност и социално изключване и при мъжете и при жените на 65 и повече години е най-голям в България. В сравнение със средния показател за наличие на такъв риск при всички възрастови групи, по който страната е класирана на първо място сред европейските страни, рискът за възрастното ни население е три пъти по-голям. За отбелязване е, че той има определен превес за жените от тази възрастова категория. По данни от 2013 г. докато при мъжете на 65 + години у нас рискът от бедност и социално изключване се отнася за 51.0% от тях (за сравнение в ЕС процентът е 15.3%), то при жените това засяга 62.1% от тях (при 20.6% за ЕС-28) (Пак там, с. 139).

По критериите за бедност към категорията „бедни“ са причислени 22.6% от възрастното население у нас на 65 и повече години. Диференциацията по пол показва, че от мъжете в тази възрастова категория са категоризирани като бедни 18% от тях, а при жените – 25.8%.

Дискриминацията по възраст като фон на неравнопоставеността по пол в третата възраст

Дискриминацията е сложно и многоаспектно обществено явление, изискващо мултидисциплинарен подход във връзка с

политиките за населението и в частност за възрастното население. В съвременния смисъл на определението му се включват отношения на неодобрение, потискане и враждебност на отделни лица, социални групи или общества към други такива, в много случаи в полза на присвояване или засилване на властови или икономически позиции. Същностното съдържание на понятието подсказва, че предназначението му е по-скоро да означава различие, да отличава по определени признаци едни индивиди и групи и тяхното отношение към други такива. Идентифицирането му постепенно се налага за обозначаване на случаите, когато отношението изразява неравнопоставеност, враждебност и пренебрежение на едната група спрямо другата, от която се отнемат права и блага. Това обикновено е свързано с доминация на нечии интереси за сметка на потребностите и интересите на потърпевшите. Дефинирането на правата на човека, както и глобалната антидискриминационна политика, базирани върху общохуманните принципи и норми, фиксират проявяващите се най-често дискриминационни практики и се обявяват против доктрините за превъзходство на определена раса, етнос, пол и др. (Всеобща декларация..., 1965 г.). Част от тях е възрастовата дискриминация, произтичаща от отношенията между групите с различна възраст, най-вече между младите и възрастните. Ейджизмът и възрастовата дискриминация са близки до интерпретацията на отношенията между поколенията, но те не се покриват, а имат и собствена специфика. И в двата случая става въпрос за отношения в обществото и между общности, за противопоставяне на големи групи, а не на възрасти на семейно и родово равнище. Общественият ейджизъм в съвременното се явява като много сложна и прикрита форма на дискриминация, защото протича и по каналите на държавно-политическите, на управленските механизми и в някои случаи е законово закрепен. Осъждани теоретично, враждебните прояви спрямо възрастното население от икономическо и емоционално естество продължават да влошават обществената атмосфера и съдействат за уязвя-

ването на нарастващата социална прослойка на възрастните хора. Съвременните измерения на този вечен проблем в смяната на поколенията и отношенията между тях е в протичащите промени в развитието на икономическата и социалната система, в тенденцията на много по-дълга продължителност на живота и устойчиво остаряване на населението при смяната на ролите в полза на по-младите поколения. Така наречената активна теория приема старото население като притежаващо още капацитет за трудово и социално участие, който би следвало да се използва, но на практика не се оценява този съхранен потенциал и знания, както и не се създават реални условия за достъп до пазара на труда, за да имат допълнителни доходи от труд за издръжка на живота им.

Тази нова ситуация засяга в определена степен социалните позиции и на мъжете, и на жените. Те приемат болезнено внушенията, че са в тежест на обществото, че са виновни едва ли не за всички съвременни проблеми, представяйки ги само като последица от трудовата им дейност и начин на живот в годините на икономическата им активност, прехвърляйки им отговорността за времето и идеите, които те са изповядвали или приемали без право на избор. В същото време обществото им създава непреодолими бариери да се включат пълноценно със собствения си капацитет в решаването както на индивидуалните, така и на обществените проблеми, произтичащи от повъзрастяването на населението. Дълги години наетите у нас бяха игнорирани от участие при вземане на решението кога да се пенсионират, предоставяйки това право само на работодателите. Действия от подобен род допринасят в обществената атмосфера да намират място непризнаване приноса на заслужили хора и цели поколения, да внушават недоверие във възможностите им, чувство на социална незащитеност и несигурност в утрешния ден.

Основни изводи и заключения

Проблемът за равнопоставеността/неравнопоставеността на мъжете и жените сред възрастното население има своя съществена специфика, която се нуждае от идентифициране на съществуващите проблеми като база за ефективни управленски решения. На фона на концепцията за активен живот на възрастните хора, издигането на равнището на равнопоставеността по пол в тази възраст крие определен ресурс в интерес на бъдещия напредък на обществото в условия на солидно застаряване на населението.

Джендърният аспект на проблема, отнесен към възрастното население, има тази особеност, че разделянето на мъжете и жените по социални признаци носи отпечатъка на дискриминация от предходните фази на живота и като съхранено преживяване от нея, а и като продължаващо въздействие. В този смисъл политиките за преодоляване на неравнопоставеността им следва да имат предвид това обстоятелство, натрупването на традиции, консерватизъм и известно примиренчество в тази насока и да залагат на последователността, както и на поколенческия им обхват, акцентирайки върху формирането на позитивни социални представи, нагласи и норми още от най-ранна възраст.

Ефективно въздействие за равнопоставеност по пол в третата възраст може да се очаква само тогава, когато обект на политиките в тази област станат промените в посока на повече позитивизъм към възрастната генерация в цялостната обществена среда и атмосфера като критерий за естеството и равнището на културата на един народ, и като мерило за зрелостта на обществените отношения. В настоящата ситуация едва ли може да става и дума за отделни дискриминационни прояви, когато цяло поколение е поставено в условия на живот при повсеместна дискриминация.

По отношение на различията по пол, които се формират обективно в процеса на повъзрастяването на населението – по-

висока смъртност на мъжете, по-голяма продължителност на живота на жените, променена семейна структура и др., са нужни сериозни и при това спешни политики, които да осигуряват известни компенсации на оцетявания пол като израз на държавна и социална подкрепа.

При обективността и необратимостта на процеса на остаряването на населението спасителната парадигма е да погледнем на „третата възраст“ като на съкровищница, в която са акумулирани достатъчно богат житейски опит, високи професионални постижения, социална, историческа и житейска мъдрост, ценности и добродетели, от чието включване много зависи устойчивостта на обществото и бъдещия прогрес, при това в условия на много сериозни демографски и тежки икономически предизвикателства. На този фон ще намерят по-подходяща конфигурация и социалните отношения на мъжете и жените в напредваща възраст.

Цитирана и ползвана литература

1. **Атанасова**, Маргарита. 2016. Икономическа активност и заетост на населението над 55 години в България – състояние и тенденции.- В: Възрастните хора като ресурс в развитието. Варна, „Славена“, с. 83-97.
2. **Владимиров**, Васил. 2017. Доходите – икономическа основа на достойнството на хората от третата възраст.- В: За достоен живот на хората от третата възраст. София, Фондация „Човещина“, с. 156-172.
3. **Михова**, Геновева. 2000. Условия на труд на заетите в частния сектор жени и техните социални придобивки. – В: Труд, заетост и безработица. Жените на пазара на труда. София, Унив. изд. „Стопанство“, с. 88-97.
4. **Михова**, Геновева. 2016. Поглед към остаряването на населението от позицията на дълголетие като ресурс в развитието.- В: Възрастните хора като ресурс в развитието. Варна, „Славена“, с. 17-33 .
5. **Найденова**, Пенка. 2016. Уязвима група ли е възрастното население?- В: Възрастните хора като ресурс в развитието. Варна, „Славена“, с. 172-187.
6. НСИ. Наблюдение на работната сила. Годишни данни, [www.nsi.bg](http://ec.europa.eu/Eurostat), Eurostat, Labour Market, Labour Force Survey, Employment and Unemployment, <http://ec.europa.eu/Eurostat>
7. ООН. Всеобща декларация на правата на човека. Приета от общото съб-

рание на ООН с Резолюция 2106А(XX) от 21.12.1965 г. В сила за България от 04.01.1969 г.

8. **Рангелова**, Росица. 2016. Джендър измерения на активното стареене на населението.- В: Възрастните хора като ресурс в развитието. Варна, „Славена”, с. 127- 148.
9. **Фесчиева** Невена, Десислава **Ванкова**. 2017. Здравна хетерогенност и диференцирани политики за активен живот на възрастните хора.- В: Социални услуги за възрастни хора в зависимост. Варна, „Славена”, с. 85-97.
10. **Черкезова**, Стоянка. 2016. Преходите от заетост към пенсиониране или как се преминава на икономичен режим.- В: Възрастните хора като ресурс в развитието. Варна, „Славена”, с. 98-126.

ЕЙДЖИЗЪМ – СТЕРЕОТИПИ, ДИСКРИМИНАЦИЯ, СВЪРЗАНИ С ВЪЗРАСТТА И ОСТАРЯВАНЕТО

Росица Георгиева¹

Понятието „ейджизъм“ (производно от английския термин age – възраст) е сравнително нова чуждица, която официално не присъства в българските речници за чужди думи, но все по-често се среща при обсъждането на теми, свързани с индивидуалната и социална етика на нашето време. Буквално преведена, думата означава „възрастова дискриминация“. Налагането и предпочитаното използване на чуждия термин пред българския му еквивалент е свързано с това, че той позволява по-лаконично етикетирание на множеството прояви на възрастовата дискриминация, а също че в контекста на нашата евро- и глобална интеграция чрез него можем по-лесно да комуникираме при разпознаване и атакуване на общи за съвременното ни проблеми.

Явлението ейджизъм е многолико и не е лесно да бъде вместено в едно определение. Затова, преди да го дефинираме по един или друг начин, ще се опитаме да го опишем чрез добре познати от фолклора и бита ни примери. В народните приказки на различните етноси могат да се открият варианти на поучителната история за лошото и дори жестоко отношение на младите към остарелите им родители, които обаче се замислят, виждайки, как малкият им син се готви да постъпи по същия начин с тях, когато и те остарееят. Приказките показват, че ейджизмът съществува не от вчера, макар и неназоваван по този екзотичен начин, а също че отношението и дългът към старостта се възпитават от ранна възраст чрез личния пример на родителите.

¹ Доцент, доктор по психология в ИИНЧ, БАН rositu2002@yahoo.co.uk

Твърде добре познат е и вечният проблем „родители-деца”, при който във всички исторически епохи старото поколение се изказва или отнася скептично и недоверчиво към възможностите и идеите на младите, а пък те от своя страна възприемат своите предци като доста закостенели, ретроградни и пречатващи прогреса.

Терминът „ейджизъм” е измислен и въведен от американския лекар Робърт Бътлър през 1969 година. Тогава той е на 42 години и заключенията му се базират не на лично преживяване, а са изведени от професионалната му практика на психиатър-геронтолог. В нея той констатира, че преобладаващото отношение към възрастните хора е незаслужено пренебрежително, негативно и жестоко и в повечето случаи не отговаря на техния реален медицински и психологичен статус. Бътлър пръв дефинира ейджизма като „...процес на систематично стереотипизиране и дискриминация на определена група хора, защото са възрастни, така както при расизма и сексизма това се прави във връзка с цвета на кожата и пола. Старите хора биват категоризирани като сенилни, ригидни в мисленето и поведението, консервативни по отношение на морала и уменията. Ейджизмът позволява на по-младите поколения да гледат на възрастните хора като на различни от тях и така, те неусетно престават да се идентифицират с по-възрастните като с човешки същества” [Butler, 1969, 244]. В последната фраза от тази дефиниция звучи много тревожно послание относно дехуманизацията на съвременното общество и дълбокото отчуждение между поколенията в него.

Геронтологът Бътлър не само констатира явлението ейджизъм в средата на миналия век, но и прогнозира, че то ще се задълбочава и разширява, и за съжаление се оказва прав. В европейско проучване относно субективното преживяване на ейджизма в сравнение с други форми на дискриминация 34,5% от запитаните са посочили, че са били обект на ейджизъм, 17,3% – на расизъм, 24,9% – на сексизъм [Ray & Robinson ed., 2011, 35]. В това проучване са участвали 55 000 души от 28 европейски

страни, включително и България. От получените данни ще отбележим няколко: 44% от всички запитани посочват, че възрастовата дискриминация е сериозен и много сериозен социален проблем. Най-чувствителни към ейджизма са хората във Франция – 68%, а най-ниски показатели са получени в Турция – 17%, където 32% от запитаните отричат напълно съществуването му. България се нарежда на трето място, след Турция и Германия, а този процент е по-нисък от получените от респондентите в България – 26% при общ показател за Европейския съюз 44%. (пак там с. 32); 51% са посочили прояви на възрастова дискриминация на работното място и на пазара на труда; 57% смятат, че хората над 70 години са безполезни за обществото и икономиката; 52% отбелязват, че нямат приятели над 70 годишна възраст. Ниските стойности по различните изследвани параметри на ейджизма при българската извадка могат да се интерпретират като отсъствие на подобни прояви в нашето общество или като непознаване на същността на явлениято и толерантност към ейджизма в различните му форми. А един от главните проблеми при всяка дискриминация и опитите за нейното преодоляване е, че тя твърде често съществува в социума като прекалено невидима или неразпознавана.

Някои примери за ейджизъм, цитирани в посветените на темата публикации, могат да изглеждат пресиления и тенденциозни или прекалено незначителни, за да бъдат сериозно обсъждани. В същото време обаче, трябва да се отбележи, че хората реагират по различен начин на проявите на възрастова дискриминация и нещо, което за един може да звучи като невинна шега, може силно да нарани или обиди другото. В много случаи не познаваме добре правата си като граждани на страната и не реагираме, когато те се нарушават или грубо потъпкват в различни дискриминационни практики и политики. Един от разпространените стереотипи спрямо възрастните хора е, че те са обидчиви, капризни и скандални, а тези характеристики по-често се приемат или оценяват като възрастова особеност, а съвсем не за нор-

мална реакция на проявено към тях недоверие, или отрицателно отношение. Като Молиеровия герой, който не знаел, че говори в проза, и ние рядко си даваме сметка за ейджизма, който е почти навсякъде около нас, а дори и в голяма степен в нас самите.

Ейджизмът може да бъде разпознат на различни социални нива – микро, мезо и макро, а именно: на индивидуално и групово ниво като стереотипи и поведение; на институционално – като местни правила и практики; и на държавно като официални политики [Nelson, 2002]. Личните прояви на ейджизъм могат да се градират от пренебрегване и умишлено избягване на контакти с възрастни хора, през нетактични изказвания и „невинни шеги“, подигравателни подмятания, квалификации, и забележки по техен адрес, до открита вербална и поведенческа агресия, различни видове финансови и имотни измами, до брутални издевателства, системен психически и физическо тормоз и други форми на патологична геронтофобия. Последната се определя като безпричинен страх, отвращение и враждебност към възрастните хора. Случаите на необяснима грубост, като блъснатата без причина възрастна жена на спирка за градския транспорт, най-лесно се оправдават с психопатологията на извършителя, но причините за това би трябвало да бъдат търсени не само на лично, но и на социално ниво.

Според някои изследователи ейджизмът може да се разглежда като самостоятелен вид агресия [Краснова, 2000]. Нейната специфика авторите определят като оскърбителна демонстрация на сила и превъзходство в контекста на възрастовите различия. Трябва да се отбележи обаче, че подобна демонстрация не винаги е плод на лоши чувства и негативни нагласи. Много хора споделят, че изпитват симпатии и желание за подкрепа на възрастните. Но покровителственото, патерналистично отношение също понякога може да се разглежда като определена форма на ейджизъм, тъй като оказването на помощ, без заявена за това молба от страна на другите може да бъде възприета като натрапена любезност и дори унижение за личността. Много чес-

то с възрастните хора се разговаря като с малки деца или на по-висок глас, като априори се предполага, че те недочуват, или са изглупели. Разпространена практика в медицинските заведения, а и не само в тях, е персоналът да обсъжда важни за възрастния човек въпроси, като например лечението му не с него, а с придружаващите го лица, обикновено негови роднини или познати. Говоренето „на ти“, обръщения като бабке, дядка, старче и др. са обичайни на много обществени места. Изискваното уважение от страна на възрастните хора по-често предизвиква обратна реакция. Епитети и изрази от рода „стара браква“, „дърта кранта“, „с единия крак в гроба“, „некролога ти стърчи от джоба“ и пр. присъстват често в „диалога“ между поколенията.

Трябва да се отбележи, че ейджистките квалификации и обиди са насочени не само към старите хора. Възрастните също имат своята ейджистка лексика – като „жълто около устата“, „млади-зелени“, „вятър в главата“ и т.н. Една от клиентките в моята психотерапевтична практика продължаваше да нарича снаха си „пиклата“, след като имаше две внучета от нея и при това изискваше уважение към себе си в семейството. Всеизвестно е, че семейството първо дава примерите на взаимно зачитане или за доминиране и агресия, които после се пренасят от децата в междуличностните им отношения във от дома и по-късно в собствените им семейства. Агресивното поведение на някои от тях към по-малките или към животните често е компенсация на авторитарното родителско поведение и нуждата от себе-утвърждаване. В цитираното по-горе европейското допитване при сравненията по възрастови групи се оказва, че в най-голяма степен като обект на ейджизъм се възприемат не старите хора, а тийнейджърите и в същото време именно те са носители на най-агресивните форми на възрастова дискриминация спрямо останалите [Петрова, 2008]. Едно от обясненията на този факт е, че старите или подрастващите са конкурентно претендиращи за финансовата подкрепа и вниманието на средното поколение, при което тийнейджърите защитават своята „хранителна среда“,

убедени, че имат повече нужди и основания, тъй като са „бъдещето и надеждата на нацията“. Последното им се внушава от общата ейджистка нагласа в социума към младостта като приоритет, или от разбирането, че някои възрасти и техните представителите като цяло са по-добри, а и по нужни на обществото от останалите, което е ярък пример за дискриминация.

Във връзка с обсъжданата проблематика заслужават внимание и проявите на ейджизъм към хората на средна възраст или особено към жените. С напредването на възрастта жените констатираат, че мъжете все по-рядко ги заглеждат и ухаждат. За някои това е голямо облекчение, други изпадат в тежка „криза на суетата“. Явлението е известно също и като „феноменът на невидимата жена“, което означава, че в присъствието на по-млада жена в обкръжението си, жената на средна възраст остава пренебрегната от мъжкото внимание. В случая говорим за спонтанните реакции на „силния пол“, а не за поведение продиктувано от куртоазия или бизнес интереси. Но ако мъжете са просто безразлични, то момичетата и по-младите жени са безпощадни. Те смятат, че флиртът, любовта и развлеченията са зона, запазена преди всичко за тях. В италианския език дори има дума, с която наричат – „тартута“ (от tartu – късно). У нас в масовите медии обект на неоснователни и даже прекалено жестоки ейджистки оценки са почти всички публични личности – от фолкпевиците до президентските съпруги. Култът към младостта, налаган повсеместно в обществото, дава богата храна не само на таблоидите, а и на цялата козметична промишленост, и на пластичната хирургия, като процъфтяващ клон на така наречената „анти-ейдж медицина“.

Трябва да се отбележи, че борбата с признаците на остаряването в крайните си форми може да деформира тежко както тялото, така също и психиката на човека. В рамките на проведено от нас изследване открихме, че има жени, които старателно имитират месечния си цикъл с години, за да скрият компрометиращото ги събитие от своя партньор [Георгиева, 2006]. Това е

ярка демонстрация за влиянието на негативните ейджистките стереотипи върху най-интимната част от живота на хората. Бягството от мисълта за собствената старост и старателното прикриване на всички признаци за нейното настъпване се определя като „авто-ейджизъм”. Спокойното възприемане на своето остаряване е признак за помъдряване и пример за останалите.

Обяснителните модели за причините и природата на ейджизма от т.н. микро- или индивидуално ниво са много и различни. От психоаналитична гледна точка причините на явлениято се откриват в несъзнавания страх от смъртта. Според теорията на Фройд възрастовата идентификация, както и всяка друга, има за цел да намали напрежението и тревогата, свързани с нагона и мисълта за умирането. В този смисъл ейджизмът може да се разглежда като функция на Его-то и като проява на „защитните механизми” на психиката. Тъй като заключенията на психоанализата се основават главно на наблюдения от психопатологията, тази теза може да се приеме като обяснение на крайните форми на ейджизъм, каквато е геронтофобията. Тя обаче е трудно приложима към проявите на ейджизъм в ранна възраст. Децата от малки се идентифицират с по-големите и по-силните, а обект и на тяхното себеутвърждаване обикновено са по-слабите и неагресивните, в това число и бабите.

Социалните психолози изучават повече „груповия ейджизъм” и откриват причините му в социалното сравнение или в себе-идентификацията чрез принадлежността към определена възрастова група. Трябва обаче да се отбележи, че от всички възрастови идентификации „геронто-идентификацията” влияе най-негативно, депресиращо и разрушително върху самооценката и самочувствието на хората [Николаева, Дъяченко, 2010]. Да си стар, уморен и болен е не само трудно, но и непрестижно, или дори срамно в съвременния социален и културен контекст. Друго обяснение на индивидуалния ейджизъм откриваме в социо-демографските и антропологични анализи. Промените, настъпили в обществото и семейството през т.н. „втори демографс-

ки преход” отдалечават и разединяват хората и поколенията. Те вече не живеят под един семеен покрив, в предишните големи семейства, а нередко и дори в една страна. Децата все по-рядко растат с бабите и дядовците си и изграждат своите представи за старите хора от киното и телевизията. Те не получават знания от опита на възрастните, а от Интернет и не виждат отблизо страданието и смъртта им. Така отношението към старите хора се формира не от прекия душевен контакт с тях, а от предразсъдъци и стереотипи. В този смисъл сериозни основания за ейджизма могат да се потърсят и в разрушаването на традиционните ценности на обществото, в това число и на културата на остаряването или умирането, а също в белите полета във възпитанието.

В своите ранни публикации Робърт Бътлър определя ейджизма като „форма на тесногърдие, каквито са расизмът и сексизмът”, обръщайки внимание главно на негативните стереотипи и предразсъдъци, свързани с възрастта [Butler, 1969]. По-късно той допълва и конкретизира своята първоначална дефиниция за ейджизма, (виж по-горе) като разграничава в него „три отделни, но взаимосвързани аспекта, а именно: 1) негативни нагласи към по-възрастните, старостта и процеса на остаряване, което включва и нагласите на самите възрастни; 2) дискриминационни практики спрямо по-възрастните; 3) институционални практики и социална политика, които поддържат негативните стереотипи спрямо по-възрастните, намаляват техните възможности за удовлетворяващ живот и накърняват личното им достойнство” [Butler, 1975]. В тази дефиниция се обръща внимание и на това, което днес е известно като институционален ейджизъм. Примери за него могат да се открият пред гишетата, в чакалните и кабинетите на административните учреждения, както и нередко в доста грубото поведение на чиновниците.

Като лекар-геронтолог Бътлър забелязва негативното отношение на медицинския персонал към възрастните хора, които се нуждаят от внимание, лечение и грижа. Той въвежда и понятието „медицински ейджизъм”, което е разбираемо за всеки, който

дори повърхностно познава практиките на „бързата помощ“, стационарното лечение и социалното обслужване на възрастните хора у нас. Освен междуличностните отношения между лекарите и медицинския персонал към възрастните пациенти, които варират от пренебрежение до арогантност, въпросното понятие включва неписаните и узаконените правила, а и практики, пренебрегващи този контингент на здравните услуги в сравнение с другите възрастови групи. Така например, екипите за „бърза помощ“ се отзовават приоритетно на заявките за млади хора; квотите за „личен асистент“ се предоставят с предимство при грижа за дете или пък за роднина в трудоспособна възраст, а достъпът до безплатни профилактични прегледи се намалява след определена възраст; изпитанията на много нови лекарствени препарати не включват групата на старите хора, и т.н.

Един от важните проблеми, на който Бътлър обръща внимание във връзка с медицинския ейджизъм, е подготовката на кадри за работа с възрастни хора. Обучението на бъдещите лекари, медицински сестри и специализиран персонал не включва изучаването на геронтология, гериатрия, психология на стареенето или специални социални умения, като например емпатия и други. Палиативната грижа, медицинското и социално обслужване в домашни условия, болници, хосписи и старчески домове често са предоставени на роднини и други неквалифицирани хора. Тя е ниско платена и непрестижна, а при това е свързана и с голямо физическо, а и психическо натоварване, пък и изисква освен професионални умения и душевни качества като доброта, състрадание, търпение. На практика възрастните хора получават бездушно, а и често жестоко отношение, с тях се отнасят като с „обекти на грижата“, а не като към личности с човешко достойнство.

Бътлър отбелязва, че възрастните хора са допълнително уязвими от това, че стават силно зависими от тези лица или институции, които ги обслужват, което от една страна деформира тяхната психика, а от друга е предпоставка за различни измами и злоупотреби спрямо тях. Това налага срещу институционалния

ейджизъм не само в здравната система, но и в администрациите, да бъдат предприемани съответни мерки за защита на възрастните хора от дискриминация, най-вече чрез подготовка на кадри и строги правила за организация, а и контрол над тяхната работа, включващи и задължителни етически норми. На ниво държавни политики е необходимо да се регламентира извършването и заплащането на така наречената „продължаваща грижа“, като полагания труд за възрастните хора в дома им се признава и за трудов стаж с осигурителни задължения.

Друга форма на институционален ейджизъм, която заслужава особено внимание е възрастовата дискриминация на трудовия пазар и на работното място. Тя може да бъде илюстрирана с дефиницията от английско-българския речник по икономика. „Ейджизмът е отношение към хората, достигнали определена възраст, например възприетата в обществото възраст за пенсиониране или даже към хора, приближаващи тази възраст, като към *безполезни хора*. (курсивът е мой Р.Г.) Те често са уволнявани от работа и изключвани от много други обществени дейности. Срещу тази форма на дискриминация се борят лобитата на по-възрастните граждани. Недостигът на млади работници в развитите страни в края на двадесети век доведе до частично намаляване на подобна дискриминация. Също така фирмите, отказали се от възрастови ограничения, се убедиха, че голяма част от възрастните работници са по-грамотни и по-рядко отсъстват от работа“ [Ръдърфорд, 1997].

Възрастовата дискриминация на пазара на труда е известна на всички, които са се опитвали да си намерят работа чрез обявите, бюрата по труда и срещи с работодатели. В повечето случаи ограниченията са заложили още в заявките на фирмите, които предупреждават, че търсят работници до определена възраст – обикновено до средната. При жените възрастовата дискриминация на пазара на труда е и още по-голяма. За тях много по-трудно се намират ваканции над 35 години, а 50 годишните вече почти нямат шанс. В някои професионални сфери, каквато е

модната индустрия, жените организирано протестираат срещу силните ограничения на възрастта. В електронните медии също обикновено, при това и видимо доминират младите лица, а тези които искат да запазят своето екранно присъствие поддържат младежкия си имидж с помощта на всевъзможни диети и анти-ейдж процедури или дори операции.

Особено тежко е положението при хората около пенсионна възраст, на които недостигат няколко години осигурителен стаж за пенсиониране. Въпреки преференциите, които правителството предоставя за работодатели, назначаващи хора в предпенсионна възраст, те доста рядко го правят. Сериозни трудности срещат и тези, които са на 50 или малко над 50 години. Данните от представително национално изследване на НСИ от 2012 г. за тази възраст показват, че при тях 77% от мъжете и 79% от жените посочват възрастта си като главна пречка за намиране на работа. [Национално представително...] Липсата на такива национални изследвания и съответно прекалено тревожни данни за отношението към по-високите възрасти може и трябва да се разглежда като ейджизъм на институционално или даже и на държавно ниво.

Възрастовата дискриминация е често явление и на работното място. Трудностите с намирането на каквато и да е работа нерядко принуждават възрастните хора да се съгласяват на неизгодни трудови договори, а за работодателите те именно са сред първите, които биват уволнявани при евентуално съкращаване на щата. Други примери за ейджизъм в работна среда са предсрочното пенсиониране, ограничаването на достъпа до квалификационни обучителни семинари и тренинг-програми, а също и лишаването на такива възрастни лица от различни корпоративни привилегии.

Заслужава специално да се отбележи и на още една специфична форма на обсъжданото тук явление, определяна като „преднамерен ейджизъм“. Това обикновено са формите на използване на негативните стереотипи спрямо остаряване с опре-

делена, най-често търговска цел. Така наречения „гланцов ейджизъм“ с усмихнатите лица от кориците на лъскавите списания, множество анти-ейдж реклами формират или поддържат свързани с възрастта стереотипи, илюзии и надежди. От друга страна, показването на бедни, бедстващи, измамани или насилвани стари хора се използва в гръмки предизборни компании, след които не следват обещаваните мерки и политики. В обезлюделите български села много възрастни хора са оставени на „доизживяване“ и поругаване до степен, която можем и да наречем „варварски ейджизъм“.

Световната здравна организация в последните си доклади от 2017 г. алармира, че лошото отношение към възрастните хора в света нараства и засяга почни всеки шести от тях. Към 2050 година се очаква броят на хората над 60 години да се удвои и в световен план да достигне 2 милиарда души, като повечето от тях ще живеят в страните с ниски и средни доходи. В един от докладите се посочва, че „въпреки честотата си и сериозните последици за здравето, лошото отношение към възрастните хора остава един от най-слабо изучените прояви на насилие в рамките на националните изследвания и заема последно място в националните програми по превенция на насилието.“ (www.who.int ...) Генералната Асамблея на ООН в своята резолюция 66/127 постановява да се обяви 15 юни за Световен ден за разпространяване на информация за злоупотреби в отношенията с възрастни хора. На този ден цялото човечество може да изрази своето добронамерено и уважително отношение към проблемите, колизиите и страданията на възрастните хора, а така също и към ейджизма.

Ще завърша с думите на Робърт Бътлър, човекът подарил ни неблагоприятния и доскоро непознат термин „ейджизъм“ у нас. В края на живота си той ни призовава: „време е да преодолеем своите дълбоко заседнали предразсъдъци, своето безразличие, бягството от отговорност и отричането на възрастта... Ние трябва да помогнем на хората да се справят със страховете от остаряването, зависимостта и смъртта и да развият усещането

си за живота като едно непрекъснато цяло” (Butler, 2008, 58).

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Георгиева, Р.** (2006) Сенки по пладне – жената в средата на живота, „Ин-сайт”, бр.11
2. **Краснова, О.** (2000) „Мы“ и „они“: Эйджизм и самосознание пожилых людей // Психология зрелости и старения, 18, с. 18-36
3. Национално представително статистическо проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните на 50 и над 50 години на национално и регионално ниво, София, 2012.
4. **Николаева, Е., Дьяченко, Л.** (2010) Личностная геронтологическая идентификация в современном обществе (синергетический дискурс), Вестник экономики, права и социологии, № 2, с. 127-131
5. **Петрова, Д.** (2008) Ейджизмът – същност, обяснителни модели и ефекти, Българско списание по психология, бр. 1-4, Сб. доклади V-ти Национален конгрес по психология, София, с. 391-197
6. **Ръдърфорд, Д.** (1997) Английско-български учебен речник по икономика, ИК „Прозорец“, ECON BG
7. **Butler, R.** (1969) Age-ism. Another Form of Bigotry, Gerontologist, 3, pp. 243-246
8. **Butler, R.** (1975) Why Survive? Being Old in America, Harper and Row.
9. **Butler, R.** (2008) Longevity revolution: Benefits and Challenges of Living a Long Life, NY, Public Affairs.
10. **Ray, S., N. Robinson** (ed) (2011) Ageism in Europe – Findings from the European Social Survey, Age UK.
11. **Nelson, T.** (ed.) (2002) Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons, Cambridge, MA: MIT Press.
www.who.int/mediacentre/news/releases/2017

КАТЕГОРИЯТА „ДЕЦА В РИСК“ – МЕЖДУ НЕРАВЕНСТВОТО И ВЪОБРАЖЕНИЕТО

Любослава Костова¹

Предмет на настоящата статия е анализ на категорията „деца в риск“ от гледна точка на социалните политики и практики, действащи към момента в България. Считам, че тази категория до голяма степен отразява не просто съществуващите неравенства, но за съжаление води и до генерирането на нови, тъй като засяга най-важния времеви сегмент на едно общество – неговото бъдеще.

За да бъдат действащите политики и практики ефективни, те трябва не просто да придобият подходящата законова форма, но и да преодолеят редица препятствия на въображението: начините, по които чувстваме, реагираме и мислим, когато пряко се сблъскаме с т. нар. „деца в риск“.

Започвам тази статия с уговорката, че категорията „деца в риск“ е прекалено широка и се употребява активно през последните осемнадесет години с приемането на закона за Закрила на детето през 2000 г. Според него дете е всяко физическо лице до навършване на 18 години, а дете в риск е всяко дете, което няма родители или е останало трайно без тяхната грижа; което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унизително отношение, или наказание в, или извън семейството му; за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие, или което страда от умствени, или физически увреждания, както и от трудно лечими заболявания.

¹ Доктор по философия, ИИОЗ, БАН, luboslava.kostova@gmail.com

В своята влиятелна теза за „рисковото общество“ Бек [1] развива идеята за нарастващия обем на рисковете в съвременните общества, като отличителна черта на късната модерност. Рискът се конституира статистически и разчита на калкулираща рационалност в дефинирането на реалността. Категорията на риска трансформира случайните събития в човешкия живот в инциденти, които могат да бъдат калкулирани и прогнозирани, и следователно – предвидими и управляеми [2]. Според Дъглас (1990), индивидите като цяло не са склонни да поемат рискове, тъй като ги асоциират с опасност, както и поради възможността да се озоват в маргинална спрямо обществото позиция [3]. Разбираното като „рисково“ следва да се контролира, тъй като представлява потенциална опасност за обществото, която, както вече видяхме, се дефинира на индивидуално ниво.

От друга страна, рискът е статистическа величина – неопределеност. Според Хакинг, империализмът на вероятностите би могъл да съществува само в съдружие със следните фактори: масова грамотност, изчисление, възможност за притежание на книги, разделяне на населението в групи. Тези дейности съставляват основата на онова, което днес разбираме като „технологии за събиране на данни“, спрямо които управлението става възможно: класифицирането на индивидите в групи и влиянието на тези класификации върху идентичността им [4]. Важно за нашата статия е да отбележим, че категорията на риска само по себе си вече очертава определени групи като маргинални и уязвими т.е. самата тя създава неравенства или най-малкото подчертава тяхната отлика. Чл.3 от Закона гласи, че той осигурява специална закрила на децата в риск или на тези с изявени дарби. Част от характеристиките, конституиращи риска, могат да имат непредвидим или случаен характер: във всеки един момент всяко едно дете може поради да остане без родители, или без тяхната грижа, може да стане жертва на злоупотреба, може да се роди с увреждания и т. н.

И все пак, ако използваме формулировката, предложена ни

от анализа на Националната стратегия за детето 2008-2018 г. [5] и статията на Красимир Брайков „Държавната политика в България към децата в неравностойно положение. Институционализация и деинституционализация“ [6], трайните фактори, обуславящи риск за детето, са: *ситуация на бедност (живеещи в социално слаби семейства), неграмотност или отпадане от образованието, деца без родители, с един родител, с родители, лишени от родителски права, деца, изоставени или в риск от изоставяне в специализирани институции, деца с увреждания, с девиянтно поведение, жертви на насилие, трафик, престъпления, бездомни, деца в интернет, деца-бежанци.*

Всяка една от тези подкатегории заслужава своя внимателен анализ. Но да се върнем към втората част от заглавието на тази статия – въображението. Ако напишем деца в риск в Google, вероятно е да се натъкнем на следната статия от 20.11.2017 г. [7], публикувана в Детски Дневник по повод световния ден на децата: „Почти половината деца в България са живели в риск от бедност и социално изключване през 2016 г. Това показват данни на европейската статистическа служба Евростат. Страната е на предпоследно място в Европейския съюз с 45.6% от хората до 18-годишна възраст, които са в риск от бедност. След България е само Румъния с 49.2 на сто. В дъното на класацията са още Гърция – 37.5%, Унгария – 33.6%, Испания – 32.9 на сто и Италия – 32.8%. През 2016 г. общо 24.8 милиона деца в ЕС, или 26.4% от населението до 18-годишна възраст, са в риск от бедност и социално изключване. Това означава, че те са живели в домакинства с поне едно от следните три условия – в риск от бедност заради ниски доходи, тежки материални лишения или много нисък интензитет на трудова заетост, посочва Евростат“. Под статията има 39 коментара, в които гравитират различни мнения и все пак надделява следното:

1. „Половината цигани от пациентската ми листа, които не купуват якета и обувки на децата си имат Viber, тоест наличен смартфон. Ха сега да чуем и една теория за социалното автоизк-

лючване в семействата на тези, защото за ракия и маанета няма липса на средства никога – цитат от *коментар 6* на Dr_Doolittle.”

2. „Иначе казано – половината деца в България са ромчета. Ами няма как да не са бедни. В Европа, на това му казват „културни особености”.”

3. „Родителите, неграмотни и мързеливи, какви деца искаме да отгледат. Други хукнали да печелят пари в Европа, зарязали се децата, а те съответни училището. И всеки си си мисли, че учителите са длъжни да му възпитават децата. Трябва май и училища за родители да се направят.”

4. „Ами нормално. То 1/3 от "децата в България" са циганета, тоест тези 45% са си нормални”.

5. „Социалните плащания на родители произвеждат мизерия. Аз съм се учила да пиша на белите полета на задължителния абонамент на вестник „Работническо дело” или „Земя”. Днес им дават храна до 4-ти клас. Да се сумира всичката помощ и да им се каже колко дават данъкоплатците за тях, да определят колко ток е необходимо за едно дете, семейство, и парите директно на енергото. Единият родител задължително на работа. А работа има достатъчно. Да, ама и администрацията я мързи да работи”.

Виждаме дори от този далеч не представителен публицистичен пример как широката и еластична дреха на риска се стеснява и добива твърде конкретен цвят и очертания: лицата на децата в риск в България явно са мургави. Което от своя страна прави проблемът конкретен и разпознаваем – социален и етнически, а оттук и улеснява стратегиите и действията по неговото разрешаване. В хода на събирането на данни за тази статия обаче отчетливо се открие същинската сложност на дефинирането на категорията деца в риск, а именно съществуването на множество сиви зони, на много невидими лица без цвят и конкретен образ. Какво имам предвид? Извън сравнително ясните очертания на специфичните проблеми пред ромската интеграция или относително по-видимите траектории на понятието, касаещи

децата, дадени за осиновяване или отглеждане в институции, или тези с увреждания, съществуват огромни пространства, които на пръв поглед покриват статистическите критерии за нормалност и сигурност, а на практика генерират стигми и риск.

Една от специфичните и отчетливи подкатегории на понятието е **бедността**, при това бедността в семейството. „Рискът от бедността е най-голям при децата със самотен родител и при децата в многодетни домакинства. Близо едно от всеки три деца със самотен родител (31,1%) живее в бедно домакинство. Рискът от бедност е особено силен и за многодетните семейства – 28,6% от домакинствата с три и повече деца живеят в бедност”, според данни от Националната стратегия за детето [8]. За съжаление бедността в България до голяма степен е и феминизирана, а определението самотен родител в крайна сметка може да бъде сведено и до един работещ в семейството – това включва случаите на смърт, развод, трайна нетрудоспособност или трайна трудова неангажираност на другия родител. Една от възможните мерки, които програмата очертава, е стимулиране чрез действащата и досега система от социални надбавки за деца до 18-годишна възраст (а именно 35 лева за първо и 50 лева за второ дете), както и насърчаване на отговорното родителство, по-активната роля на бащата в отглеждането на децата, равното заплащане и гъвкавата заетост. Моделите на семейно и репродуктивно поведение до голяма степен също са част от факторите, обуславящи този риск, който, както видяхме, преобладава в семействата с един работещ родител, или в многодетните такива. България, е на едно от първите места сред източноевропейските страни по относителен дял на извънбрачни раждания от всички родени деца. През 2006 г. броят на живородените извънбрачни деца е 37 569 или 50,8% от всички деца. Високата извънбрачна раждаемост може да се обясни със значителното нарастване на броя на фактическите съпругески съжителства, което се потвърждава от обстоятелството, че при 60% от извънбрачните раждания бащинството на детето е установено, от където

може да се предположи, че тези деца живеят в семейна среда. При около 1/5 (20,3%) от всички живородени деца бащата е неизвестен. Изключително висок е и броят на абортите сред най-младите – момичетата и жените до 20-годишна възраст. По този показател България е на едно от първите места сред европейските страни. През 2005 г. 9,3% от регистрираните аборти са извършени на момичета под 19-годишна възраст – 3890, като от тях 211 са при момичета под 15 години. Националната статистика и изследванията констатираят тенденция на промяна и в брачното поведение – продължават да намаляват сключените бракове и да се запазва броят на разводите. Какво показват тези статистически изводи – основното пространство, което би следвало да гарантира и промотира оптимални условия за развитие и благополучие на децата – семейството, само по себе си, също се превръща в територия на риска, в един нестабилен конструкт. А именно то е най-важната част както от действащата нормативна уредба, така и от конкретните социални практики. Според действащия сега Семейен кодекс [9], основната функция на семейството е „раждане, отглеждане и възпитаване на децата“, а според Закона за закрила на детето най-добрите условия и принципи за отглеждането и развитието му се осъществяват в семейна среда. В този смисъл именно политиките, насочени към цялостна закрила и стимулиране на семействата, биха имали най-голям шанс да предотвратят появата на категорията „деца в риск“. Тук трябва да подчертая, че социалното подпомагане и увеличаването на доходите са само част от мерките, които биха довели до позитивни резултати. Самата институция на семейството и брака като умален модел на взаимоотношенията в едно общество, съответно и нагласите към нея се нуждаят от преосмисляне и реабилитация.

Така достигаме и до втория, съществен елемент от стратегията за защита на децата – **образованието**, разбрано в неговия най-широк смисъл. Индивидът не се ражда образован, нито програмиран да бъде възможно най-добрия родител, специа-

лист, колега, приятел – той става такъв, заради стремежа си. Образованието не започва и свършва между стените на детската градина или класната стая. То засяга стремежа ни към доброто, разбираемо като лично самоусъвършенстване, взаимоотношения с околните, принос към света. И тук данните са притеснителни: основните причини за запазване на относително високия дял деца, отпаднали или в риск от отпадане от училище, могат да се групират в следните категории: икономически (лошо икономическо състояние на семейството, в което детето живее, този фактор има и етнически измерения, но едва ли засяга само ромите, етнокултурни (ранни бракове), и третата според мен, не помалко значима група мотиви, засягаща училищната среда и свързаните с нея педагогически фактори: трудности, които детето среща в училище; интерес към учебния процес и произтичащото от желание/нежелание да се посещава училище; конфликтни отношения със съученици и/или учители; качество и методи на преподаване и подкрепа на децата с трудности при усвояване на учебния материал. Друг подценяван доскоро проблем е този за психично-здравното развитие на учениците. Статистката сочи, че всяко пето дете в България има емоционално разстройство, процентът на грубиянско поведение и употребата на наркотици се покачва.

Ето как и училището се превръща в сива зона и територия на риска: ако при ромските деца проблемите имат видим характер и могат да бъдат обяснени с определени устойчиви културни стереотипи и причини от социален характер, какво да кажем за огромната маса от деца, които формално посещават редовно училище, родителите им разполагат с нужните средства да им осигурят възможности за развитие и реализация, т.е. проблемите не са от икономически характер, а самите деца реално само присъстват в класните стаи и дори не могат да дадат задоволителен и за тях самите отговор защо всъщност посещават училище. Нима те не са част от категорията „деца в риск“. Нека не се заблуждаваме [10]. Образованието, по начина по който се осъ-

ществява, все повече се отдалечава от реалния или виртуалния свят на децата, от проблемите и темите, които наистина ги вълнуват, от смисъла, който би трябвало то да носи след себе си. Всички тези изводи са залегнали и в практическите цели по осъществяване на Стратегия 2008-2018, но към момента макар, че част от тях са реализирани, повечето добри идеи и практики остават на хартия. Защо това е така? Според дългогодишния преподавател и историк А. Кертин [11], каруцата трябва да върви след коня. Конят, това е учебното съдържание, което трябва да бъде непротиворечива селекция на културата, а именно това предполага наличието на определен културен и ценностен обществен консенсус, а каруцата – това са въпросите от организационен, финансов и методически характер, т.е. в основата на всяка дълготрайна и ефективна промяна стоят споделени и осъзнати ценности.

Наред с темите за детското здраве, насилието и експлоатацията на деца, организацията на отдиха и свободното време, Националната стратегия обръща внимание и на **дискриминацията, основана на етнос, раса, религия, пол, здравен статус и др.** Именно това проблемно ядро очертава и най-съществената връзка между неравенствата и въображението. Категорията „деца в риск“ е конструирана по начин, който привлича, предизвиква внимание, прави опит да очертае собствените си граници. Но на практика, тя може да бъде приложена към всяко едно дете във всеки един момент.

Дискриминацията, основана на **етнос**, е ясно различима. Тя, както казахме и по-горе, има свое лице, и в българския случай-лицето ѝ е мургаво. Да бъдеш циганче в България в най-добрия случай буди предварително пригответно съжаление: то е лошото дете, защото е бедно, бедно, защото е лошо, в повечето случаи невъзпитано, необразовано, в завишен криминогенен риск, произведено заради системата за социално подпомагане или дадено за отглеждане в институция. Интересно как се преодоляват обективните, породени от етническата структура, нера-

венства с наслоените през вековете и изострени до крайност, макар и донякъде обективни, стигми и стереотипи. Да бъдеш циганин, обаче, е все по-малко етническа и все повече етическа и социална категория. Един от най-често срещаните коментари в блог за осиновители преди години беше, че по принцип родителите нямат нищо против етническия произход на бъдещото си дете, само по възможност да е по-светло.

Дискриминацията, основана на **раса**, също съществува, но не е така отчетлива, защото не винаги се основава на първия и най-важен компонент на риска и социалното изключване – бедността. Тя по-скоро гравитира между недоверието, любопитството и присмеха, като не се изразява гласно и публично. Неин обект са децата от смесени бракове. Преодолява се най-лесно между самите деца на детската площадка. Като цяло, тук ценностите се трансформират и глобализират.

Дискриминацията, основана на **религия** отново не е така силно застъпена, може би и поради традиционно не особено силната роля на религията в нашето общество като цяло.

Дискриминацията, основана на **пол**, е един от примерите за множествена дискриминация. Тук няма как да не посочим ранните бракове, ранната бременност и ранното отпадане от училище за част от представителите на малцинствените общности. Тези момичета са двойно дискриминирани, веднъж от обществото заради техния етнос, и втори път заради културните стереотипи и особености на самия етнос.

Дискриминацията, основана на произход, (има предвид случаите на осиновяване) също е налична, макар и в чувствително ограничена форма. И все пак ето част от коментарите в една интересна статия, която разкрива по хумористичен начин част от нагласите и стереотипите към осиновяването [12].

1. „Възхищавам ви се, че сте направили този благороден жест въпреки всичко – да осиновите дете”. Реплика.

2. „Знам, че повечето хора казват това с добро чувство, но ако се замислите малко, всъщност, то е доста обидно – излиза

така, че едни отчаяни хора от немай къде са „взели“ едно второкачествено същество, което иначе кой знае каква съдба го е чакала”...това, което осиновителят чува.

3. „Леле, одрало ти е кожата!“ Реплика.

4. „Сега, ясно е, че това много, ама много рядко е вярно – осиновителите не са идиоти и подобно заключение няма как да ги ласкае. Осиновявайки дете, ние категорично не очакваме да видим себе си у него“.

5. „Виж какво хубаво дете, пък нищо, че е осиновено!“ Реплика.

6. „Сега, като си осиновихте, ще видиш, че ще си имате и свое!“ Реплика.

7. „Ще ви бъде благодарно един ден“. Реплика.

8. „Осиновените деца дължат благодарност и уважение на родителите си точно колкото и тези, отгледани от биологичните си създатели. Благодарността не се презюмира, тя се заслужава. Простият факт на осиновяването не означава, че детето дължи благодарност“.

Дискриминацията, основана на **здравен статус**, касае децата с увреждания и/или специални образователни потребности. Като цяло, тук значение има характера и вида на увреждането, т.е. дали е умствено или физическо, и преди всичко характеристиките на средата – видимостта, подкрепата и достъпа до нея. „предполагаемостта на живота, преценявано като бреме, не е непременно последица от особеностите на детето, а най-вече функция на обществените отношения“ [13]. Увреждането се различава от болестта, то не означава вече да си болен. В повечето случаи е нелечимо състояние, вродено или придобито, което не може да бъде повлияно /излекувано/ чрез медицински интервенции [14]. Физическото увреждане съществува независимо от културата, но степента, в която ограничава възможностите е културно диференцирана, тъй като е резултат от значенията, които даден контекст придава на увреждането [15].

Функционалното ограничение се описва като увреждане, а последициите от него – като неспособност. Тук трябва да отбележим, че въпреки залегналите в Националната стратегия мерки за включващо образование, все още то се реализира само под формата на определен брой отпуснати и приети бройки. Липсват преди всичко достатъчно на брой и квалифицирани кадри, които да могат да работят ефективно с децата, така че те наистина да са включени, а не отново изключени от образователния процес.

Заклучение

Наличието на определена политика или стратегия има за цел реализирането на конкретни задачи и постигането на резултат. Социална промяна на практика няма как да бъде осъществена, ако конкретните идеи не бъдат облечени в законова форма. Но зад всяка социална политика или стратегия би следвало да стои и определен ценностен консенсус, който на практика да я легитимира и да акумулира към нея общественото доверие. Затова и основната изследователска задача на настоящата статия е да са прецени доколко съществуващите социални политики и практики в областта на децата в риск кореспондират на социалните нагласи и ценности спрямо тях.

Основният извод, който настоящата статия се опита да очертае, е че категорията „деца в риск“ е изключително гъвкава и пределно широка. Нещо повече, тя е най-опасна там, където се забелязва най-трудно, там където привидно всичко е нормално. Най-неудачното стратегическо и демографско решение би било неравенствата да се хронифицират и възпроизвеждат. А те се хронифицират и възпроизвеждат първо ментално, под формата на нагласи и ценности, и после материално – под формата на проблеми.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Beck, U.** (1992). Risk Society: Towards a New Modernity. London: Sage.
2. **Dean, M.** (1998) Risk Calculable and Incalculable. Sociale welt 25–42.
3. **Douglas, M.** (1990). Risk as a Forensic Resource. Daedalus 119: 1 – 16.
4. **Lock, M and V. Nguyen** (2010) An Anthropology of Biomedicine. Wiley Blackwell, London.
5. Национална стратегия за детето 2008 г. – 2018 г.
6. <https://liternet.bg/publish28/krasimir-brajkov/dyrzhavna.htm>
7. https://www.dnevnik.bg/detski_dnevnik/2017/11/20/3081666_blizo_polovinata_deca_v_bulgariia_sa_v_risk_ot_bednost/#comments-wrapper
8. <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=464>
9. **Семеен кодекс.**
10. <https://offnews.bg/obshtestvo/distciplinata-v-uchilishte-ostava-nereshim-problem-za-mon-358693.html>
11. <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/938-2010-06-14-08-19-47>
12. <http://www.maikomila.bg/%D0%BD%D0%B5%D1%89%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%B8%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%B0-%D0%BD%D0%B5-%D1%82%D1%80%D1%8F%D0%B1%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0/>
13. **Любе, Вайма.** 2006. Пренаталната и предимплантационна селекция след генен тест като проблем на дискриминацията. В: Социологически проблеми, бр. 1-2, София, с. 243–252.
14. **Кънева, Валентина.** 2013. Граници на биоетиката, София, изд. СУ.
15. **Ивков, Божидар.** 2010. Социален контекст на видимата инвалидност, София, Омда.
16. **Закон за закрила на детето.**

ВЪЗМОЖНА ЛИ Е ИНТЕГРАЦИЯТА НА РОМИТЕ?!

Таня Неделчева¹

Този въпрос е закономерен, защото смисълът на съчетанието „интеграция на ромите“ не е ясен. Интуитивно се разбира промяна на всекидневието на ромите до средния тип съществуване в България. Това горе-долу означава в ромската общност да не се женят и раждат деца на възраст по-ниска от 16 г., да се повиши общото образователно ниво, да се демонстрират трайни навици за труд и хигиена, и т.н. След провала на мутикултурализма, въпросът е дали е възможна такава интеграция. Общото мнение е, че независимо от финансирането, многобройните програми и инициативи интеграцията не бележи видими успехи. Такова е мнението и на лидерите на ромските организации, и на представителите на ромските НПО, и на държавните служители. В доклада си за 2016 г. по този въпрос Валери Симеонов отбелязва някакви малки успехи в образованието и здравеопазването, но в същото време твърди, че няма никакъв напредък в интеграцията на ромите. Опозицията в парламента е съгласна с такава констатация. Няма нужда да се цитират многобройните представители на различните ромски организации, за които интеграцията на ромите не успя, въпреки многобройните правителствени и неправителствени програми. Ще спомена само мнението на Румян Русинов: „Тезата за провал на ромските интеграционни политики е удобна, но доста невярна. По-точно и по-вярно е да се каже, че такива политики нямаше, така че нямаше и провал в тях. Имаше реторика, имаше стратегии, имаше програми, но всички знаем, че до реализация така и не се стигна. По-важно е

¹ Професор, доктор на социологическите науки в ИИОЗ, БАН inadim@dir.bg

да се знае, че имаше провал в общобългарските политики и всъщност от това страдат и ромите, и българи... Според мен Декадата на ромското включване и заложените в нея цели не се провалиха – по простата причина, че в България тази Декада на практика не се състоя. Не може да се провали нещо, което дори не е започвало...” (Русинов, 2017).

Вниманието в случая ще бъде насочено към някои от факторите, които съдействат за интеграцията, и такива, които я правят ако не невъзможна, то поне изключително трудна на този етап от развитието на нашето общество.

Фактори, съдействащи за интеграцията на ромите

Палитрата от фактори е многообразна. Те се отнасят не само до политиките, програмите и нормативите, приемани и реализирани в една или друга степен от държавните и неправителствените организации и институции. По този въпрос има обширна информация и затова няма да се спирам на нея, както и на причините в по-голямата си степен тези програми да не се изпълняват.

Важен фактор, свързан с успешната интеграция е състоянието на гражданското общество и неговите инициативи по преодоляване на стереотипите към ромите. Няколко са нещата, които гражданският сектор може да направи. Първото е да се привлечат и включат активно демократично мислещите хора от мнозинството, за които правата на човека имат значение, а и за които демокрацията не е само приказка, които разбират, че правата на малцинствата са част от демократичната култура на европейска България. Такива хора има и те трябва да бъдат привлечени. Освен това е важно и вниманието да се насочи към онези професионални гилдии, които имат и винаги са притежавали важна роля при определяне на общественото съзнание – учите-

ли, лекари, социални работници. Ромската интеграция ще отбележи напредък, когато исканията на ромите започнат да изразяват не само техните интереси, но и тези на много по-широки групи. Естествено, става дума и за всички от мнозинството, които са положително настроени към идеята за ромска интеграция, защото тяхната подкрепа е изключително важна, а пък и те трябва да бъдат привлечени за каузата.

Искам да обърна внимание на един нов феномен, който се случва сега, и това са опитите за консолидиране на различните ромски организации. Те, по различни данни, са над 300, но активно действащи са само няколко десетки. Положителна тенденция е, че има стремеж към обединяване на разпръснатите усилия на ромските граждански организации. Ромският НПО сектор е много разпокъсан и то при условие, че между ромските организации няма съществени идеологически различия. Има разлика в подходите, което е нормално. Вероятно спънки при обединяването ще има и от чисто личностните отношения между отделните лидери. Но по-важното е, че се създават очаквания и механизми за нормален разговор между тези обединения. Оформят се две големи коалиции от ромски НПО организации. Едната е Национална коалиция „Интелект“ (в нея влизат Асоциация „Интегро“, Асоциация „Равни възможности“, „Рома верситас“ и няколко други организации). Другата е „Мрежа за интеграция на ромите“ (там са „Амалипе“, „Свят без граници“, „Ромска академия за култура и образование“, „Ларго“ от Кюстендил и други).

На 7 април 2017 г. над 100 ромски организации се обединиха в постоянна ромска конференция. Присъстващите на събранието се определиха като лидери на ромската общност от цялата страна, представляващи всички градове, прослойки и вероизповедания. Те държат при решаването на проблемите, засягащи ромите, да се общува с тях. Няма да бъде изненада, ако това обединение предложи и свой политически проект, защото ромското население все още се разглежда като електорален резервоар за партиите. Поводът за сбирката на тази дата е Между-

народния ден на ромите (8 април), когато се почита паметта на половин милион роми, избити в Холокоста.

Естествено е, че ще има мултиплициращ ефект в резултатите, ако различните НПО си взаимодействат по определени въпроси, като всяка от тях си запазва самостоятелността. Разговорът между хората и организациите се нормализира, организират се общи форуми, на които се обсъждат проблемите и позициите, около които може да стане обединението. Например „Амалипе” работи активно в сферата на образованието. Идеята е организацията да застане зад по-широка група училища – не само училища, които интегрират ромски деца, но и такива от селските райони. Става дума за училища, които са далеч от вниманието на министерството, от регионалните му представителства, които не са т.нар. „елитни училища”. „Амалипе” през есента на 2016 г. стартира програмата „Моят час” – най-голямата програма на МОН по ОП „Наука и образование”. Тя е за подкрепа на извънкласни дейности. Осъществява се в 97% от училищата. Предназначена е за всички деца, съвсем не само за ромчета, и е много добра, защото делегираните бюджети не позволяват на училищата да развиват извънкласна дейност, но с проекти по тази програма това става възможно. МОН я управлява. За „Амалипе” първостепенна задача сега е създаването и укрепването на центрове за развитие на ромската общност в цялата страна. „Търсим начини да насърчим чрез всевъзможни способности и стимули редовното ходене на училище и родителско-учителския контрол върху получаваните знания. Работим върху система на наставничество, при която ромските лидери, както и родителите и учениците с лидерски умения, могат да влияят върху останалите деца и родители, в това число и да алармират за подготвяни ранни бракове. Найясно сме и с проблема с престъпността в гетата и търсим начини да отклоним младите хора от подобно „поприще” посредством професионално подпомагане”, заключава шефът на „Амалипе” Деян Колев. (Колев, 2013)

Засега много дейности се осъществяват с европейски сред-

ства, далеч не само тези в областта на интеграцията на ромите. Близко 80% от инвестициите идват по линия на европейските програми. Но какво ще стане, когато вече няма да има пари от Европа?! Зависимостта само от европейски средства е тревожна. Но още по-тревожна е ситуацията, когато тези пари не се ползват като стартов капитал за нещо, което трябва да стане устойчиво и след тях. Трябва да се появят практики, които, след като получат начално финансиране, ще могат да намерят своя нормален начин на съществуване без него. Т.е. нещата да се финансират от държавния бюджет, от общините, от бизнеса, защото и той трябва да се включи. Той има много голям интерес от квалификацията на ромските младежи и девойки. Предприемачите казват, че има недостиг на квалифицирана работна ръка. Но самата ромска интелигенция по принцип не се връща в ромските махали. Например съществува стипендиантската програма за роми медици. Но завършилите вероятно няма да се върнат в махалите. Много по-голяма полза за ромската общност ще има, ако те се върнат при корените си. Ето защо стипендиите трябва да бъдат обвързвани най-малкото с някакъв задължителен стаж в ромската общност.

2. Фактори, затрудняващи интеграцията

Факторите, които спъват интеграцията са много и различни – бедността, безработицата, ниското образование, институциите, политиките, които гледат на ромите само като възможни гласове и т.н.

В тази връзка съществува и проблем, на който малко се обръща внимание, и той е за връзката между интеграцията на ромите и общата геополитическа ситуация, миграцията, ислямизацията. По редица причини днес наблюдаваме растящо неприемане на Другостта и тревожен социален егоцентризъм. Признаците са видими – появата и засилването на популярността на

националистически партии в Евопа, засилването на расистките и ксенофобски настроения, новите форми на фашизма и националсоциализма и др. ЕС и отделните държави са заети с вътрешните си проблеми и поради това все още няма ефективен механизъм за неутрализиране на тези тенденции. Може да се обобщи, че в тази ситуация се засилват и закрепват негативните стереотипи към ромите. Обществената среда, както по отношение на вътрешните малцинства, така и по отношение на тези, които идват (т.е. бежанците и мигрантите), се влошава. Това е обща тенденция в ЕС.

Ромите са най-голямото малцинство в Европа. В повечето европейски страни те са подложени на дискриминация и живеят в бедност. 80% от ромите са застрашени от бедност. Много от тях са отритнати от обществото, живеят в гета, а децата им учат в сегрегирани училища. По данни на Европейската комисия 60% от ромските деца в България, Унгария и Словакия посещават точно такива училища и нямат контакти с другите деца. През декември 2017 г. Шотландският парламент обсъжда дискриминацията на циганите. Според наблюдател на тези процеси, изследванията показват „утвърдени и упорито високи нива на дискриминация” срещу общността в образованието.

На съвременния етап от развитието на нашето общество една от основните пречки за интерграция е *ислямизацията (турцизацията)*. Нужно е да се правят разлики между ислямизация, приемане на радикален ислям, турцизация, но в случая ще се разглеждат като единен процес без да се правят опити за диференциация, защото те като цяло са елементи от обща тенденция. Ето например вицепремиерът и министър на отбраната Красимир Каракачанов пред депутати от ресорната парламентарна комисия на 9 ноември 2017 г. казва, че проявление на радикален ислям има в циганските гета и в някои населени места в Източните Родопи при българи мюсюлмани. А според Живко Сахатчиев ислямизацията или по-точно турцизацията е започнала много отдавна. На въпроса: „Г-н Сахатчиев, с вашите

публикации след 1989 г. алармирахте българската обществено-ност, че в Родопите се извършва турцизация на българите мохамедани. Предизвикахте дори анкетна комисия от Народното събрание. Какво е положението сега?”, отговорът е тревожен: „Турцизацията продължава и резултатите са налице. Данните от последното преброяване на населението през 2001 г. в Якорудска община показват, че 7800 стопроцентови българи, с български родов корен и майчин български език, са станали турци. Същата картина е и в съседните общини Белица и Велинград. Така е и в Гоцеделчевския район. Пред очите ни се откъсват живи части от майка България. Това, което турските поробители не са успели да постигнат за 500 години, днес в свободна и независима България е на път да стане. Има ли прояви, които сериозно тревожат българите християни? Сега, за разлика от началото на 90-те години, положението е по-спокойно. Но само на повърхността. Няма публични демонстративни изказвания като: „Тук е било турско и пак ще бъде турско!”, и смъртни присъди нощно време по телефона. Но турцизацията продължава и Западните Родопи, и долината на река Места бавно, но неумолимо си отиват от България.” (Сахатчиев, 2007)

Друг представител на законодателната власт Иво Христов, твърди, че „Столипиново е гетото-център на ислямския фундаментализъм у нас...”. (Христов, 2017)

В брой на вестник «Българска армия» от 3 ноември 2017 г., който се издава от Министерството на отбраната, в раздел „Национална сигурност” има един анализ на професор Татяна Дронзина със заглавие: „Има ли радикализация сред мюсюлманите в България?”. Част от резултатите на това теренно изследване от 2015-2016 година са следните: „Участниците във фокус-групите посочиха следните белези на радикализация, които според тях, се наблюдават в поведението на учениците: 1. По време на намаза (съвпадащ с провеждането на учебните часове) се включват мобилните телефони на учениците, които „те не желаят или не могат да изключат”. Обясняват, че това е прило-

жение, което работи независимо от тях. Твърдят, че всеки мюсюлманин е длъжен да изслуша докрай и изцяло всичко, което се пуска, и че те са длъжни да спазват намаза независимо дали са на училище или не. Директорите подозират, че заедно с мелодиите и речитатива, те получават и някаква информация, която непрекъснато ги индоктринира, но поради незнание на арабски език, не могат да потвърдят със сигурност тази информация.

2. След 6-ти клас учениците, за които се подозира, че принадлежат към семейства, изповядващи радикален ислям, стават неуправляеми, нагли и непреклонни. Те умишлено саботират работата на учителите така, че да не могат да предадат материала си. Реагират крайно негативно на забележките. При по-доверителни разговори с учителите споделят, че им е казано да правят всичко възможно, за да ядосват учителите си, защото като ги ядосвали постоянно, те щели да се разболеят, да умрат и тогава да ги заменят с други учители от арабските страни.

3. След 7-8 клас външният вид на учениците рязко се променя. Момчетата идват небръснати, с брада, по тертипа на радикалните ислямисти.

4. Майките също показват признаци на радикализация. Те посещават училището облечени в бурки, като по същия начин идват и на училищни празненства. Не уважават нито училищния правилник, нито училищната дисциплина, като събирайки се на големи маси, нахлуват в училището въпреки забраната на охраната. Възприятието е, че се интересуват не само от условията, в които учат техните деца, но също така и оглеждат разположението на помещенията, запаметявайки някаква специфична информация.

5. Бащите на тази група ученици отказват да разговарят с директорите на училищата, когато тези директори са жени. Тази практика е доста травмираща за училищния персонал, като се има предвид феминизацията на професията. От друга страна, момчета първокласници, оспорват правото на учителките да ги учат със съображението, че това не се разрешава от исляма.

6. За първи път тази година (2015) на коледното празненство на училището деца на семейства, приели радикал-

ния ислям, са чупили елхи, обосновавайки се, че този празник няма нищо общо с исляма и следователно трябва да се прави всичко възможно, за да му се пречи. Учениците използват изрази като: „не уважаваме вашите празници, гяури!“. Подобно отношение се набелязва и към други традиционни празници, като например първи март. Директорка от Пловдив разказа за случай в нейното училище, където добре интегрирана жена ромка с мюсюлманско вероизповедание вече 16 години работи в училището като чистачка. Нейната дъщеря е завършила същото училище, а учителският колектив е уважил нейното завършване чрез посещение на семейството. Според източника, колективът на училището винаги е празнувал заедно всички празници – както традиционните за българския етнос, така и традиционните за турския етнос и мюсюлманското вероизповедание. Но тази година въпросната ромка отказва да закачи мартеничката, която ѝ подаряват колегите, с аргумента, че това не е част от нейната вяра. Тази постъпка предизвиква ответна реакция у персонала с християнско вероизповедание и български етнически произход, които, по думите на източника, се готвят да откажат на своята колежка баклавата, която тя ще донесе за байрама. 7. Тази година много ученици, принадлежащи към съответните общности, са бойкотирали националния празник 3 март, като са използвали груби и обидни названия за българското население. 8. През коледните ваканции учениците заминават на лагер в Турция за изучаване на исляма. Всъщност, никой не знае къде се намират тези лагери и с какво точно се занимават учениците. 9. Когато на учители, и особено учителки се налага да посещават махалата, те са посрещани много враждебно. Директорка разказа за случай, когато, при повреда на училищен автобус, учителите посещават махалата, за да помогнат на децата безпрепятствено да пресекат трите светофара до училище. Въпреки добрите си намерения, те са били замеряни с твърди предмети и наранени. 10. Училищата са обезпокоени не толкова от факта, че те лично са цел на нападите и лошото отношение, колкото от това, че

става въпрос за липса на уважение към българските институции. Според тях е налице пълно незачитане на законите и неуважение към правата на другите. 11. Според мнението на участниците във фокус групите, за разлика от своите баби и дядовци, учениците нямат българско национално самосъзнание. Те не само че отказват да общуват на български език, но си запушват демонстративно ушите, когато става въпрос за изучаване на българска история. На всяка забележка на учителите отговарят: „ти не можеш да ми нареждаш какво да правя“! Според участниците, тенденцията е към влошаване на положението. Те възприемат това като издигане на стена, която им пречи да стигнат до децата, да общуват ефективно с тях и да подобрят процеса на преподаване и усвояване на материала. 12. Ученици периодично участват в състезания за най-добро познаване на исляма, които не са организирани от образователното ведомство, не са контролирани от него, и следователно, не е известно за каква версия на исляма точно става дума. 13. В разговори със семействата става ясно, че мечтата на всяко от тях е детето им, като завърши училище, да замине за някоя арабска страна, където да получи религиозно възпитание и като се върне тук, да стане имам. 14. Повечето от домовете в махалите притежават огромна сателитна чиния, където се гледат само арабски програми, слуша се арабска музика и се пускат арабски филми. При това, предпочитани са телевизии, известни със своите радикални нагласи и разпространение на информация, която може да стане подтик за радикализация. 15. Родителите са готови да пращат на училище децата си до момента, в който могат да получат нещо от училището. Когато обаче се стигне до конфликт, като например, ранните женитби, ромите мюсюлмани са непреклонни. Възприятието на директорите е, че в тези конфликти полицията повече подкрепя нарушилите закона, отколкото директорите на училища, които са длъжни да подадат информация за осъществяването на ранния брак. Тяхното възприятие е, че в случая няма върховенство на закона или законът не се прилага еднакво към

всички. Една директорка от Нова Загора сподели: „всеки български гражданин, който влезе в сексуални отношения с 12 годишно момиче би бил съден за педофилия, но когато става дума за ромските общности, там властите се измъкват с приказки за културно своеобразие”. 16. Беше споделена информация, че в определени райони от страната персоналът на детските градини, състоящ се предимно от жени, ходи забулен. Също така в детските градини се забулват и 4-5 годишни момиченца, а Нова телевизия ни показва, че в ромската махала в Пазарджик това става и на едногодишна възраст. Подобни практики са в пълно противоречие с класическия ислям, където забулването на жената става след 12 годишна възраст, тоест, след достигане на полова зрелост. 17. Беше идентифициран случай в област Велико Търново, където сред ромските мюсюлмански общности се разпространява виждането, че българите християни са се населили около старопрестолния град преди стотина години, и всеки момент могат да бъдат изгонени от тези земи, които според така разпространяваната информация, не са техни. 18. В час по английски език, където учителката преподава урок, свързан с физически упражнения и спорт, петокласник внезапно скача, претъркулва се, застава в бойна позиция с коляно опряно на земята и започва да имитира стрелба с автомат към своите съученици. На въпрос на учителката какво прави отговаря „изтребвам неверници”. На другия въпрос – къде се е научил на тази упражнения, детето се усмихва и казва: „в махалата ни учат”. 19. В Плевен признаци на радикализация са идентифицирани в ромските общности, населяващи квартала Бала Баир, където според учители, радикализацията се проявява в чупене и физическо унищожаване на всякакви материални подобрения в училище – мебели, стени, училищен автобус, компютърна техника. Според учители от намиращото се там училище, ромите не са определили идентичността си, тъй като празнуват и християнски, и мюсюлмански празници. Подобни признаци са идентифицирани и в град Левски.” (Дронзина, 2017)

Петко Асенов от Национален център за развитие на ромите алармира, че през последните години в ромските махали се наблюдава навлизане на радикален ислям. „Всички знаем, че в тези квартали престъпността е засилена, както и насилието. Затова ние решихме да бъдат създадени консултативни съвети към общините, за да може да се работи с хората от тази общност. Все повече ставаме свидетели, че проблемът с радикализирането е огромен. Ако не бъдат взети конкретни мерки, след години ще имаме проблемите на Европа”, добави Асенов. Той разказа и за посещението си в ромската махала в Пазарджик, като поясни, че към този момент там все още няма проблем, но се е чувствал все едно е в Афганистан, а не в наш ромски квартал. „Чалми, бурки, бради, а държавата не знае и не прави нищо по този въпрос. Не може службите да не следят този процес и да не знаят какво се случва. Ние ще настояваме пред Министерски съвет да бъдат взети мерки, за да не се стигне до радикализиране на общността”, каза още П. Асенов. (Асенов, 2017)

На фона на тези констатации изглеждат странно успокоителни резултатите от изследванията на Евгения Иванова, която заявява, че „...в двете големи изследвания, които направихме заедно с „Алфа рисърч“ през 2011 и 2016 г., както и в постоянните ми теренни сондажи показват, че никъде в България (засега) не съществува среда за разпространение на ислямизъм (или – политически ислям)”. (Иванова, 2017)

Ясно е, че политиците от големите партии спекулират с нещо основно – с разделението, с вбиването на клин между „ние” (т.е. мнозинството) и „те” (малцинствата). Така те се легитимират и печелят гласове. Например, като цяло е неефективна дейността на Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси. Няма устойчива последователна политика с реални резултати. За кратко време се сменят няколко председатели – Калфин, Дончев, Крумова, Найденов, Симеонов. Всички започват с идеи за промени, но така или иначе тяхното осъществяване е проблем. Липсват реални действия и политики.

Могат да се формулират няколко изводи по повод на дейностите, удържащи ромската общност далеч от радикализиращия ислям. Преди всичко е нужна политическа воля за прилагане на законите, независимо от етническите особености, стил на живеене и др.; по-активното включване на представители на ромските общности в различните нива на социалното управление; активен диалог с представителите на различните етнически групи; недопускане на случаи като този в Асеновград, при които се обсъждат напрежението между българската и ромската общности и на това събитие да присъства само един от ромските лидери; обучение на специалистите за разпознаване на признаците на радикализация и противодействие на този процес; подготовка на специалисти в областта на исляма, които биха опровергали радикалните идеи и тенденции при интерпретацията на тази религия; поемане на отговорност от лидерите на двете най-големи вероизповедания у нас (християнското и мюсюлманското) за възпитанието за мир и съжителство на различни култури и религии; привличане на ромски и мюсюлмански традиционни лидери в осъществяването на превенция на радикализацията и пр.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Асенов, П.** (2017) Ромските махали се радикализират, алармират от ромската организация. // *Новини бг* от 20 септември.
<https://www.novini.bg/news/444629.html>, <http://romacenter.blog.bg/>
2. **Дронзина, Т.** (2017) Има ли радикализация сред мюсюлманите в България? // в-к *Българска армия* от 3 ноември.
<http://nikikm.blog.bg/politika/2017/09/10/isliamiziraneto-na-bylgariia-priznaci-http-www-lentata-com.1566558>
3. **Иванова, Е.** (2017) Няма радикализация на религиозна основа. // в-к *Дневник*, 19 октомври
https://www.dnevnik.bg/analizi/2017/10/19/3060437_evgeniia_ivanova_nia_ma_radikalizaciia_na_religiozna/
4. **Колев, Д.** (2013) Работна среща на директори от Североизточна България, участващи в третата година на проект “Намаляване на отпадането на ромските ученици от училище”, 2 февруари
<http://amalipe.com/index.php?nav=news&date=12.03.2013&lang=1>

5. **Русенов, Р.** (2015) Ромите са зле, защото и българите живеят зле. // в-к *24 часа* от 3 юни.
<http://www.marginalia.bg/author/romarights/>
6. **Сахатчиев, Ж.** (2017) Пред очите ни се късат живи части от майка България.
http://romaks.blogspot.bg/2007/03/blog-post_4533.html
7. **Христов, И. (2017)** *Столипиново е гетото център на ислямския фундаментализъм у нас. Ромите ще станат капсул-детонаторът за взривяването на държавата, твърди професорът.* // *Trafficnews.bg* от 5 юли.
<https://trafficnews.bg/komentari/ivo-hristov-stolipinovo-e-getoto-tsentar-islamskii-79493/>

НЕВИДИМИЯТ БЯЛ СУПРЕМАСИЗЪМ

Димитър Ганов¹

Конвенционалната представа за расизъм успешно се разминава с неумолимия, изгладен, прикрит от доминиращите в съвременните общества идеологеми, политически коректен и етически приемлив бял супремасизъм. Който не се споменава, когато се говори за расови неравенства.

Известно е, че съгласно авторите, причислявани към world system theory и dependence theory (Ф. Бродел, А. Г. Франк, С. Амин, Дж. Ариги, И. Уолърстейн, П. Баран, П. Суизи и др.), които наследяват идеите на Роза Люксембург за развитието на капиталистическите обществени отношения², социално-икономическото развитие на отделните световни региони е асиметрично: в някои от тях исторически се формират силни държави, които успяват да използват и експлоатират неразвитите региони и страни, да ги колонизират, включително след тяхното т.нар. „освобождаване”, и посредством икономически и военни схеми на взаимоотношения с тях да съхраняват незасегнатата системата на експлоатиране на периферията от центъра, на развитите страни от неразвитите. Характерно за тези теоретични парадигми е, че интерпретират

¹ Главен асистент, д-р по философия, ИИОЗ, БАН abutor@mail.bg

² Тъй като въпросните теоретици са изключително много на брой и имат разнообразни социални, икономически, културни, политически идеи, то обобщенията, които се правят тук, имат тактически характер. Дори не разграничавам авторите от двете посочени теоретични системи, понеже много от тях могат да бъдат причислени и към двете, включително и принадлежащите към доста специфичната десаролистка школа в Латинска Америка (Р. Пребиш, Ф. Кардозу, С. Фуртадо). Много от тези автори не определят Люксембург като предшественик, а Андре Гундер Франк изобщо отхвърля релеванността на понятието „капитализъм”.

единствено отношенията между страни и региони, а не между отделни социални слоеве. В този смисъл тези автори конструират алтернатива на модернизационната теория, на доминиращите интерпретативни модели на международни отношения, но не възприемат усложнения социален подход на Роза Люксембург.

Социалните антагонизми в развитието на обществените отношения генерират белия супремасизъм на различни равнища. В историческо отношение супремасизмът не е изначално расистка идеология: расизмът се появява доста след началото на епохата на т.нар. „велики“ географски открития, която го поражда, а не обратното. А в идеологическо отношение – както обикновено се случва с идеологиите, – той се зачева и развива много след появата си в живота, едва след средата на XIX в. В продължение на близо век (след първата португалска експедиция до Африка през 1419 г.) въоръжените „пътешествия“ от Стария континент към Африка, Азия, Америка са резултат на политико-икономическа експанзия на т.нар. големи морски държави и стават възможни благодарение на стремежа на големи маргинализирани социални групи или западащи аристократи към вертикална социална мобилност, непостижима в техните общества. В този смисъл тук може да се направи паралел с анализа на Жорж Дюби за кръстоносните походи. Едва ли може да се твърди, че според Колумб индианците са низша раса: напротив, от дневниците му ясно личи, че той по подразбиране и по абсурдно-ограничен начин следва идеята за социално, политическо и културно тъждество между „Стария“ и „Новия“ свят. Но след осъществяването от него и други конквистадори завоевания биват приети Законите от Бургос, *Leyes de Burgos* (1512-13), в които за пръв път биват обосновани – юридически, не идеологически – идеите за превъзходство на една раса над друга. Тези закони формално са предназначени да отменят въведената през 1503 г. от Изабела Кастилска в завладените територии *repartimientos*, които фактически налагат робски статут на местното население, но се дължат не на идеи за расово превъзходство, а на завоевателско здравомислие: „победените“ да не

притежават статуса, който има по-голямата част от населението на метрополията, да бъдат лишени от колкото е възможно повече социални лостове, до най-жестоката крайност. Дори в самата Испания по това време „според някои автори се счита, че е имало около 100 000 роби“ – изключително крупна за времето си цифра [Sánchez Domingo, R. 2012: 23]. И именно формалната отмяна на робството го узаконява³, включително посредством дискурсивна намеса: вместо repartimientos, вече се употребява старокастилското понятие encomienda, което привидно носи на индианците привилегии и им налага фискална система, а всъщност утвърждава крепостничеството като единствена форма на производствени отношения, в която те могат да участват; но в колониалната действителност се реализира по-скоро робски, а не крепостнически статус на местното население. Законите от Бургос с годините все повече се трансформират в практичен параван за такъв статус, а продължителното налагане на този статус съответно формира и интелектуална пропаст между кастилските и креолските елити, от една страна, и неграмотните, смазани от жестоката експлоатация индианци, от друга. Което вече конструира практическо основание за расизъм, доколкото с течение на времето социалните отношения започват да се възприемат като даденост, т.е. историята насилствено се натурализира. „Освободителната“ революция на креолските елити в Латинска Америка е асоциирана и днес с т.нар. боливариански революции във Венецуела и Боливия: с идеята, че те реално узаконяват правата на индианците и метисите, както навремето и Боливар е отменил робството. В действителност Боливар не го отменя: той на два пъти прокламира подобни намерения, за да разшири своята социална база и да събере по-голяма армия, като освобождава собствените си роби едва

³ А. Р. Zelaya основателно отбелязва, че версията за „заплащането“ на принудителния труд е несъстоятелна и е резултат от изопачаване смисъла на чл. 18 от Leyes de Burgos. Не става дума за работна заплата, а за отпускане на платове на стойност едно златно песо на година за всеки индианец [Zelaya 2013: 48].

тогава, когато вече не е в състояние да ги поддържа. Още по време на т.нар. „война за независимост“ на североамериканските колонии се използва този похват, за да се привличат негри във войската. В този смисъл между Чавес и Боливар могат да се правят паралели: конституцията на Венецуела от 1999 г. е единствената в света, която гарантира права на индианското население, но практическите последици от това и в двата случая са нищожни, освен задължението на „местните народи“ по чл. 126 „да защитават националната цялост и суверенитет“, което дори Боливар не успява да регламентира нормативно⁴ Неслучайно и отношението към индианците, на което се базира цялата „революционна“ гл. 8 от Конституцията на Венецуела, е именно *отношение към различните в качеството им на различни* – тези, които не просто нямат статуса на „белия човек“, а го нямат в качеството си на хомогенна, обособена общност, и трябва да получат своите права също така в качеството на сегрегирана общност. Индианецът не може да се развива като принадлежащ към универсалната човешка общност или като всеки отделен гражданин на Боливарианска република Венецуела, а именно като индианец, като част от сегрегираната общност. Което удивително наподобява философията на европейското „ромско включване“ и нейното приложение в България: макар официално никъде да не се твърди, че работата в системата на „чистотата“ и *черният* труд в строителството са професиите на етническите малцинства, е ясно, че това е точно така и съвсем не е прецедент: по същия начин уж притежаващите граждански и политически права североамерикански негри дълги десетилетия след т.нар. *отмяна на робството*⁵ могат да бъдат единствено общи работници, слуги, чистачи,

⁴ [Constitución venezolana de 1999, https://es.wikisource.org/wiki/Constituci%C3%B3n_venezolana_de_1999#Cap%C3%ADtulo_VIII._De_los_Derechos_de_los_pueblos_ind%C3%ADgenas].

⁵ Тук дори не коментирам въведените от щатските парламенти закони, известни като „Законите Джим Кроу“ (обобщаващо прозвище на изюдигнал

портиери, шофьори. (Подложеното на изключителен геноцид през вековете индианско население в Северна Америка и досега живее в резервати, няма политически права и упражнява етнически профилирани професии в бизнеса със спиртни напитки и в хазарта, с тази разлика, че тази ситуация е регламентирана и по подразбиране съвместена с „развитата демокрация“). В Румъния, освен в „чистотата“, циганинът е етнически профилиран в бизнеса с коне и в духовата музика, което, както и в България, не е официално регламентирано. В европейските страни ситуацията с „ромското включване“ е особено трагична, защото начинанието, което получава етическо и политическо лустро на най-доброна-мерена помощ/подкрепа, на стремеж към безкористно от страна на политическите и икономическите власти вертикално интегриране отгоре надолу на „малцинствата“, се оказва прагматична употреба на максимално евтина работна ръка – управленческа философия, която не по същество, а само по степента на интензитета на своята приложимост се различава от тази на ръководителите на нацистки концлагер. В страните-членки на ЕС циганинът е осъден да се развива единствено като представител на своята етническа общност и да материализира своята обреченост, генерирана от белия супремасизъм. Ниското образователно равнище не е причина циганите да не получават добра работа, а е следствие от дългогодишния държавен расизъм и на свой ред предизвиква обратен расизъм. Квалифицирани хора от цигански произход не получават съответната заетост, а необразовани българи стават известни

се „чернокож“), които още през 90-те години на XIX в. и юридически обезсилват 13, 14 и 15 поправки на Конституцията на САЩ от 1865-1870 г. за гражданските и политически права, формално получени от негрите в САЩ след Гражданската война, така и неприложени в Южните щати и само частично, *расистки* приложени в Северните. „Законите Джим Кроу“ са валидни нормативни актове до 60-те години на XX в., а реалната им сила съвсем не е изчезнала докрай и след отмяната им. Аз се концентрирам върху *невидимата* страна на белия супремасизъм.

продуценти, бизнесмени, министри, като един човек със средно образование поради царския си генезис стана и премиер на България. Едва ли техникът Лех Валенса щеше да оглави политическата опозиция в Полша и да стане президент, ако бе от цигански произход и родителите му бяха потърпевши от упоритата борба на полския държавен социализъм с „номадството“. Прословутата „интеграция“ от годините на българския държавен социализъм се състоеше в етническото профилиране на Трудови войски, което узаконяваше ангарията не по-зле от законите от Бургос; а след масовата миграция през 60-те и 70-те години бяха все по-етнически профилирани и най-нископлатените работници в страната – тези от ТКЗС. По-откровена бе расистката държавна политика в останалите европейски социалистически страни като Унгария, Румъния, СССР, където като цяло циганите не бяха „интегрирани“, а в Чехословакия режимът ги подложи на организирани повсеместни погроми и насилствена асимилация и стерилизация, като разликата спрямо държавната политика в периода 1938-1945 г. отново бе не по същество, а в степента на интензитета.

Още преди поне половин век се знаеше, че прословутото „освобождаване на народи“ от колониална зависимост се състои, както някога при Боливар, в смяната на едни елити с други. [*„Габон е независим, но между Габон и Франция нищо не се е променило; всичко остава както преди“* [Fanon 1963: 68]. Тъй като небелият човек няма социална и политическа идентичност, няма и от какво да бъде освобождаван. Той е див, нецивилизован и затънал в „племенни/етнически конфликти“, каквато превърнатата форма в „Третия“ свят са придобили процеси, на които в т.нар. „Стар свят“ или „Нов свят“ се посвещават задълбочени интердисциплинарни анализи в обществените науки. *„На 5 юни 2006 г. Тiте изнася подробни данни за гибелта на около 1 милион души в Конго за десетилетие. Няма хуманитарни мисии, мащабни дискусии в ООН, НАТО, ЕС, Конгреса. През 2008 г. бунтовническият генерал Лоран Нкунда обявява, че иска пре-*

говори с правителството, за да изрази възраженията си срещу сделката за 1 млрд. долара, която дава достъп на Китай до огромните минерални богатства на страната в замяна на строеж на железопътни линии и магистрали. Смята се, че тази сделка противоречи на интересите на местните военни главатари, защото ще създаде необходимата инфраструктура, за да функционира Конго като единна държава. Изследване на ООН достига до извода, че конфликтът в страната е основно за достъп до, контрол над и бизнес с колтан, диаманти, мед, кобалт и злато, а „етническият конфликт е второстепенен въпрос“ [United Nations... 2002: 23] Лидерите на Уганда и Руанда са превърнали своите подразделения в бизнес-армии, като тази на Руанда е спечелила поне 250 000 000 долара за 18 месеца продажба на колтан. Всички участници във войната печелят от нея. Но официално не се съобщава, че военачалниците на враждуващите армии имат бизнес връзки с конкретна глобална компания или корпорация, която експлоатира находищата при изключително изгодни концесии, без данъци и т.н., а голяма част от минералните залежи се използват за изработка на високо-технологични продукти в развитите страни, докато обикновените конгоанци умират от глад или нож“ [Zizek 2010: 162-163; Ганов 2016: 66; NIZA 2006: 28-29, 41, etc.]. Такава гавра, успешно произвеждаща превърнати форми на бялото обществено съзнание, е сякаш отвъд морално възможните граници. Исторически нещата не са се променили повече от век след колонизацията на Конго, когато отсичат дланите на черните роби и убиват техните жени и деца за неизпълнена дневна норма на каучуков добив, а стъпилата здраво върху този добив Белгия на Леополд II, притежаваща най-демократичната конституция⁶, осъществила най-ценни

⁶ Откакто България се е сдобила с Търновската конституция, у нас еднозначно позитивната конотация на белгийския износ на демокрация е по-за-

социални придобивки, най-прогресивно за времето си законодателство против експлоатацията на *белия* детски труд, унищожава 20 милиона конгоанци за 20 години.

Днес основната работна ръка в манифактурните цехове – sweatshops, където полуроби и истински роби сътворяват при условия на труд и живот, подобни и по-лоши от характерните за британския капитализъм от XIX в., описани от Маркс и Енгелс, се състои от нелегални гастарбайтери и най-вече непълнолетни гастарбайтерки и местни непълнолетни момичета от т.нар. Трети свят. Тези цехове се срещат на всички континенти, тъй като днес универсалната класа е не пролетариатът, а транснационалните капиталисти. Отношението на охолните слоеве и кътчета на планетата към „развиващите се страни“ всъщност е като към *вечно развиващи се*, обречени на измамно „догонващо развитие“, зад която идеологема стои реалното развитие на големите транснационални корпорации, дължащи възхода си на робския труд в техните sweatshops. Изглежда именно това (без, разбира се, да го осъзнава) има предвид „левият“ икономист П. Кругман [Кругман 2013], когато казва, че sweatshops-икономиката е необходим исторически етап за „развиващите се“ страни: това е етапът, на който те *развиват* неолибералния капитализъм. При това статукво ролята на този етап за световния капитал е със статута на sempiternitas (безкрайна продължителност) на едно действително развитие, а за „развиващите се“ страни – също безкрайна продължителност... на захранването на една идеологема.

„Леви“ и „десни“ теоретици и организации масово възприемат социалните придобивки и относителното благополучие в части от „белия“ свят като предназначени единствено за „белия човек“. „Модерната социалдемокрация“ се „бори“ за социализъм, мислен като даденост за „белия човек“. Поради това тя чес-

дължителна от хвалебствията в световен мащаб за каучуковия износ на Белгия навремето.

то постига с т.нар. радикална десница и с могъщи националистически режими (толкова могъщи в своите страни, че понятието „радикален“ е ирелевантно за тях) официално или неофициално единоподушие, както и в случая със „заплахата“ от „миграционната вълна“. Отляво и отдясно бяха криминализирани една световна религия, един геополитически хиперрегион. Една свръхлицемерна тенденция на съвременния капитализъм (справедливостта изисква да кажем: далеч не абсолютна, дори не доминираща в политическите и икономическите елити) да криминализира феномен на собственото си развитие, представяйки го като *изключение*, което трябва да бъде отхвърлено от историята и живота: обичайният приток на хора от световната периферия към центъра в битката за оцеляване, с вреемно завишени количествени параметри – при уникално засилваща се урбанизация поради променящите се производствени отношения, настъпващата или вече настъпилата екологична катастрофа и унищожаването на досегашните източници на живот на Земята – се оказва *гигантска терористична конспирация!* Действително, тази тенденция не бе абсолютна: повечето страни в ЕС съхраниха конвенционалната парадигма и приеха мигрантите именно в качеството на евтина, неквалифицирана като цяло работна ръка (но с относителна умереност и пресметливост, за да се съхрани геополитическият баланс). Дали видимият или невидимият бял супремасизъм е по-привлекателен? Самата перспектива на такъв избор е убийствена и политически, и етически.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Ганов, Д.** (2016). *Как си храним капитализма*. Издателство ОМДА ЕООД, 86 pp.
2. *Constitución venezolana de 1999. Constitución vigente de Venezuela de 1999 con la Enmienda Nº 1 de fecha 15 de febrero de 2009 Gaceta Oficial Extraordinario Nº 5.908*. Достъпен на:
3. https://es.wikisource.org/wiki/Constituci%C3%B3n_venezolana_de_1999#Cap%C3%ADtulo_VIII._De_los_Derechos_de_los_pueblos_ind%C3%ADgenas Проверен: 28 януари 2018

4. **Fanon, F.** (1963). *The Wretched of the Earth*. Transl. by Constance Farrington. New York, Grove Press, 317 pp.
5. **Krugman, P.** (2013). *Safer Sweatshops*. The New York Times, July 8, 2013.
6. **NIZA.** (2006). *The State vs. the People: Governance, Mining and the Transitional Regime in the Democratic Republic of Congo*. Amsterdam: NIZA (Netherlands Institute for Southern Africa) ISBN-10: 90-78028-04-1; ISBN-13: 978-90-78028-04-8: 74 pp.
7. **Sánchez Domingo, R.** (2012). *Las Leyes de Burgos de 1512 y la doctrina jurídica de la Conquista.*//Revista jurídica de Castilla y León. Septiembre, №28. ISSN 2254-3805. Historia del Derecho: 55 pp. Достъпен на: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4225030> Проверен: 28 януари 2018
8. United Nations Security Council. (2002). *Final report of the Panel of Experts on the Illegal Exploitation of Natural Resources and Other Forms of Wealth of the Democratic Republic of the Congo*. 34 pp; Annex I-IV: 25 pp.
9. **Zelaya, A. P.** (2013). *Leyes de Burgos: 500 Años.* //Diálogos: Revista de Historia, ISSN: 1409 – 469X, Vol. 14 N° 1, febrero – agosto 2013. /pp. 31-78
10. **Zizek, S.** (2010). *Living in the End Times*. Verso, London&New York, 416 pp.

ЕТИКА НА НЕРАВЕНСТВОТО: ИЗЛИШНИТЕ ХОРА

Милена Личева¹

Да се анализира неравенството и равенството означава в известна степен да се направи опит да се прекрачи зад една видимост, в която сякаш животът си тече равномерно и еднакво за всички. Ходим на работа, отделяме време за близките си, посвещаваме се на любими занимания и на това, което в нашите очи ни развива, жертваме част от времето си за решаване на чисто ежедневни рутинни проблеми, както и една част от деня ни отива за ненужни, но чисто конюнктурни задачи, които най-често не зависят от нашето желание. По улиците срещаме хора като нас, бързат да закусят нещо навън, преди да отидат на работното място или влизат в магазин за да погледат за отмора, или да купят нещо необходимо. Сякаш всички следват извивките на живота според възраст, сезон, житейски планове и като че ли всички си приличаме. Сериозни и загрижени, весели и умислени, хората около нас досущ приличат на нас, разликата сякаш е само в часовите зони.

Видимостта обаче ни дава и една по-различна картина, в която улавяме онова, което не е част от нашето битие, което ни е недостъпно, което се среща в един по-различен свят, до който по стечение на обстоятелствата можем да се докоснем за малко, възможно е да видим друг начин на живот, други условия на дом и развлечения, което ни изправя пред социални граници и диференциации.

Ежедневието може да ни срещне както с голямото богатство под формата на луксозна кола, жилища, които блестят с

¹ Доктор по философия, преподавател в ЧЕГ „Ромен Ролан“ – Стара Загора.

удобствата и фасадата си, почивни бази, които са недостъпни за широката публика, забавления и екзотични места, които изискват добри доходи. Ако продължим тази феноменология на ежедневието и неговите лица и надникнем в онези места, където здравето е основна институционална грижа, тогава ще видим болнични заведения, където условията изискват пациентът да си донесе нужните консумативи, а понякога и храна, до заведения, където се заплаща като в хотел и се предоставя самостоятелна стая, медицинска сестра с персонализирана грижа, телевизор, удобства в храна, внимание, битови условия.

Това че в социалното пространство забелязваме различни топоси на битието, които са диференцирани подсказва, че т.нар. бенефициенти са различни категории хора.

Вниманието в настоящото изследване ще бъде насочено към скритите неравенства, които не са видими поради субективни причини – личността се бои от социално изключване или от негативни социални оценки.

Първата социална категория обхваща хора, които след началото на прехода от 1989 г. изведнъж се оказват изпаднали в маргиналните слоеве на обществото. Поради разпадане на структури или поради кадрови съкращения, част от заетите в различни сфери на обществото са принудени да търсят ново работно място. Когато такова не се намери, човекът е принуден да бъде на издръжка на семейството от близки роднини и приятели. Тази помощ е често под формата на спорадични жестове на човешчина, които деликатно се правят от този, който работи и би могъл да отдели част от финансите си за помощ на оказалия се в етап на постоянна временна безработица. Тази принудителна маргинализация силно повлиява върху самочувствието на личността, тя се оказва изолирана, усеща ненужността си, битието ѝ се затваря в границите на дома, квартала, домашните задължения, които осмислят ежедневието и придават значимост на собственото битие. Същевременно липсата на професионален контакт изхвърля личността зад борда на ставащото в професията,

каквото и да е то, добро или зло, тя не е част от някакво цяло, което прекарва работната седмица заедно или поне има съвместни дейности понякога, които отново легитимират чувството за социална значимост. Емерсън /американски философ от 19 в./ посочва, че личността е особено чувствителна към това доколко другите ценят социалното ѝ положение или обратно, опитва се да улови доколко другите заявяват жестове, чрез които показват, че вече тази личност не е сред значимите за тях. Един от индикаторите за социална значимост, т.е. за значимостта на личността в очите на другите е фактът, че те престават да я търсят, т.е. тя вече не е сред тези значими в моя живот. Маргинализацията, разбирана като обезценяване на Аза от другите, поставя под въпрос собствената значимост в собствените очи – дали все още мога да бъда полезен, дали биха ме търсили, мога ли все още да се изиявя като професионалист в предишната ми област, подобни въпроси могат да се окажат много трудни за по-насяне, тъй като многото лично време няма как да ги прескочи. Те се забиват болезнено и принуждават личността да прави опити да се реинтегрира чрез търсене на контакти, сред старите или сред нови такива, които биха я привлекли в някаква професионална, или друга общност. Това принудително атомизиране показва едно ясно социално разделение – ако си в трудоспособна възраст и си на работа, независимо дали харесвана или не дотам, ти все пак си в режим на себеизява, това, на което си способен се реализира малко, или много в поредица от активности, обратното води до лишаване от жизненост личността, връзките ѝ с желаните други са прекъснати. Остават личните контакти, но и сред тях има трусове, немалко от старите познати затварят вратата пред човек, който остава ненужен. Тези, обаче, които все пак решават да бъдат верни приятели докрай, са водени от чувството за човешчина, разбирано като поддържане на връзка с човек, който е социално изолиран. Този тип изолация поражда болезнена потребност от споделяне, дори от говорене с някой, от това да чуваш човешка реч, въвличаща те в определен реч-ников

фонд, както и съдържателно даваща ти възможност да обсъждаш различни проблеми.

Обикновено тази социална изолация върви заедно с минимализация на доходите, ако такива са възможни от спорадични дейности или от минимално социално обезпечаване като минимална пенсия. Това социално свиване кара личността да планира внимателно ежедневието си до гарантиране на екзистенц минимума. Същевременно социалните контакти на такива хора са силно хуманизирани, поради това, че те поддържат едно социално етично статукво – а им., стараят се да помагат, да разбират, изслушват, по-някога заострената им чувствителност към другите и ставащото около тях ражда мъдри съвети, човешки споделяния и като цяло те звучат много искрено и неподправено, защото социалната мимикрия вече не им се налага.

Други поради отхвърляне могат да се самозатворят и да се настроят негативно към други категории хора. Това ги прави пасивни, завидящи, неудовлетворени от битието си, мразещи и често тяхното себереализиране е във вид на дребни човешки изяви като клюкарство, обсъждане на незначителното или открито вербално агресивно поведение. Тази изместена агресия прикрива и разкрива вътрешна уязвеност, болка от нереализираното желано. Такива хора забелязваме, когато те някак си повишават неестествено глас, външно са недружелюбни, самият поглед дори издава някаква дълбока тъга и неудовлетвореност. В „гранични ситуации“ на ежедневно ниво те обаче се разкриват като сърдити на другите, понякога им отмъщават несъзнателно с неетичното си поведение, макар дълбоко в себе се да не се харесват и ако могат да се видят отстрани почти сигурно е, че се срамуват от това, което виждат.

Присъединяването към нормалността на тези хора и даването на шанс да опитат отново да бъдат като работещите, като тези, които излизат от дома и отиват на работното си място е особено значима. Дори и тази излишна категория хора да бъде в ръцете на социални работници, последните не могат чрез общу-

ването да компенсират болката на онези, които чувстват, че имат още желание и сили да работят. Ако си се подготвял за определена професия и си я работил, сред което си я загубил, желанието да се върнеш към нея означава да изпробваш себе си отново, да преоткриеш възможности, които са нови на фона на силното желание да прилагаш това, на което си способен. Свободният пазар на труда дава предимство на младите, които подлежат на квалификация, могат дълго време да бъдат полезни и освен това могат да бъдат натоварвани с повече отговорности по-лесно. Връщането на работа, усещането за заедност с други, преоткриването на общуването с колеги съживяват личността и придават тласък на жизнения порив. Обществото не само има полза от повече работна ръка, но и личността намира своето място отново в една социална тъкан. Интегрирането на тези оказали се поради социални трусове хора – било при закриване на работни места, било при промяна в дейността на работната общност, или при фалит на фирми, поглъщане на предприятия от други и пренасочване към нови дейности, всички тези промени изхвърлят хора, които не са удовлетворени единствено от наличието на семейната среда. Психологията сочи като психическа норма наличието на три реалности за личността – работа, приятели и семейство. Загубата на трите би могла да е фатална, загубата на само една реалност е психическа рана от загубата на част от личностната идентичност. Когато моето професионално Аз изчезне, една способност е заключена, нещо, което мога да правя, остава неосъществено в мен. Тогава е неминуема болката, че другият може свободно да се себerealизира и да е удовлетворен от себе си.

Втората социална категория, която искам да разгледам, е тази на младите хора у нас. Различията тук са и видими и невидими. Начинът на говорене, културата на телесния език, мотивацията за образование издават социални различия; детето е носител на семейната си среда. То е умалено копие на ставащото в семейството му. Когато обаче децата, дори и големи, забележат,

че някой е различен, те стават зли. Иронията към различията за тях е форма на себеутвърждаване, освен ако възпитанието не ги е формирало като толерантни към различието. Бедните деца са тези от многодетни семейства, а такива се „радват“ на нисък социален престиж сред юношите. За тях многодетно семейство има за синоним семейство, което ражда много деца, защото не може да регулира раждаемостта, или в което се правят деца, защото няма какво друго да се прави. При всички случаи тези обяснения изхождат от презумпцията, че семейство с много деца е некултурно и следователно, да се подиграват такива деца е справедливо. Те трябва да понесат наказанието за неразумните си родители. Наказанието е в това забелязване на детето, което ще получи социална стипендия, защото е от многодетно семейство, факт, който се оценява силно негативно в юношеската общност. Това дете е подложено на дразнене, незабелязване, подигравателни погледи – известно е, че децата силно изразяват отношение чрез погледа и езика на тялото – жест с ръка, присмехулна физиономия, типично юношески извивания на очите в знак на „това ме отвращава“. Бедните деца не са търсени за контакт – няма ги по рождени дни, събирания на компанията, те нямат нормално битие, защото не прекарват уикендите в Гърция, не ходят до Рим на шопинг, не говорят за нови дрехи, не разполагат с много джобни пари, не купуват книги, не пътуват, не прахосват средства, не си губят времето, не умеят да се развличат и да са забавни. Те често са умислени, сериозни, тъжни, питат учителите за прекалено сериозни неща, изобщо скучни излишни хора в очите на живеещите истински юноши. Последните са често лидери в една младежка общност и задават тон на дължимото поведение.

Изключените деца са и тези, които имат нещо объркано в семейството – някой родител си е заминал или и двамата са ги оставили на баби и дядовци, а понякога и на някой роднина. Тези изоставени от родителите деца по своему са самотни. Те излизат от последния час и техните родители не чакат, както на ос-

таналите деца за родителска среща, никои не идва да ги прегърне преди да отиде при учителите, когато отиват на екскурзия, сред множеството от изпращачи родители липсват техните. Ако някой ученик се провини и родителят трябва да се яви в училище, тези деца гледат болезнено чакащия баща – техният го няма. Тези други деца, наричани от останалите странни, необщителни, затворени, особняци, понякога припознават в учителя родителя и дълго задържат учителя след час, искат да му разкажат съвсем обикновени свои преживелици, да попитат за важни и големи неща, но и за дребни житейски трудности. Те често закъсняват нарочно за часа, за да влязат след другите, за да не слушат някои разговори, защото те не могат да се впишат в тях. Понякога са прекалено зрели за възрастта си в желанието да не издават вътрешната си болка, че са изоставени от родителите си и за съучениците си са хора втора категория, непълноценни, необичани от съдбата, несправедливо наказани. Обикновено учителят, който в тази възраст играе и ролята на родител, откликва на детското желание за общуване и се опитва да посъветва, да даде топлина, да покаже съпричастност. Това е обаче в едно общуване лице в лице, след него идва връщане към общността на връстниците, където законите са други. Ако самотното дете е момче, то попада под ироничните подмятания на останалите момчета, защото за тях да нямаш баща е нещо като да си „с един крак“, непълноценен и незаслужаващ внимание. Бащинството се вражда в момчешкото присъствие, то е уверено, премерено, знаещо какво да каже и къде, а момче без баща е несигурно, отглеждано от баба; то се опитва да е зрял човек, да я закриля и успокоява, да не я натъжава, а това означава само да изстрада трудностите. Когато такива деца не са търсени от родителите си, те са особено чувствителни относно проблеми като семейство, бащинство, развод. В света на чистите им детски представи е несправедливо един баща да тръгне след своите потребности и интереси при положение, че има дете, което се нуждае, прозаично казано, от родителска подкрепа.

Излишните деца се самозащитават като показват външна твърдост, усамотяват се, за да избегнат ситуации, които биха разкрили особеното им статукво, не са разговорливи, защото издигат стени между себе си и останалия добре подреден свят, в който има нормални семейства, които водят нормален живот.

Тези деца често са объркани – техните ценности са хаотични, формулират твърдения, които се посрещат с неразбиране от останалите, често те изказват странни мисли, които издават възрастова инфантилност – не познават неща, които децата на тяхната възраст владеят добре. Това ги представя внезапно в определени ситуации като изостанали в социалното, а всъщност в семейното изграждане като личности. Имат празноти по морални, социални, житейски казуси, не могат да се ориентират в неща, които другите са преживели. Често такива деца са житейски бедни, защото животът ги е лишил от преживявания, емоции, впечатления и опит, които за другите са ежедневие. Тази социална пропаст ги кара да се чувстват нещастни, изоставени, различни. Неравенството в семейната среда, в дефицита на топлина и сигурност, на споделяне и съвместни дейности ги прави преждевременно о-възрастени, сериозни. Детето е по природа весело, то не върви, а тича, да бяга е негово естествено състояние. В това летене-тичане то показва, че за него животът е движение, преживяване на случващото се и зад всичко се вижда жизнеността и импулсивността на младостта. Равните шансове пред тези деца означават да им се даде отново семейната топлина и закрила, което може да дадат само истинските родители и ако те са дезертирали от тази роля, остава на чуждите други-околодетето, ако употребим Хайдегеровите тирета тук, това Тук-и-тамбитие се осмисля от приближените чужди, които трябва да намалят максимално празнината в детската душа. Тази необходима човещина, бих я нарекла принудителна хуманност, всъщност показва, че другият може да има нужда от истинско общуване и ние сме длъжни да му го дадем ако искаме да компенсирате това, което той няма. Братството означава да сметеш другия за

подобен, за човек като мен и този друг може да се окаже в момент, когато аз мога да направя така, че неговата болка, тъга, страдание да намалее. Този опит за повече човещина и за повече съпричастност можем да наречем братство или солидарност.

Да се спасят социалните контакти от обезчовечаване означава да съхраним емпатията, добротата, а с това и да окажем подкрепа, да спасим, да подадем ръка и да направим нечий живот по-малко труден...

ЦИТИРАТНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Бердяев Н.**, Съч. в 6 т., т.2, Новото средновековие. Философия на неравенството, изд. „З. Стоянов“, С, 2003.
2. **Тилкиджиев Н., Колева Св.**, 1998. Социална стратификация и неравенство. С., изд. М-8-М.
3. **Уилкинсън, Р., Пекет, К.**, 2014. Патология на неравенството. С., изд. „Изток – Запад“.
4. **Стиглиц, Д.**, 2014. Цената на неравенството. С., изд. „Изток – Запад“.
5. Сп. Социологически преглед, 2010, бр. № 1-2.
6. Сп. Социологически проблеми, 2013, бр№ 1-2..

ИНВАЛИДНОСТТА КАТО ИЗТОЧНИК НА СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА В ЗДРАВЕТО

Божидар Ивков¹

В статията са разгледани някои по-важни аспекти, свързани със социалните неравенства в здравето между две основни социални категории: *лица със* и *лица без инвалидност*. Един от най-важните резултати е установяването на факта, че инвалидността сама по себе си е сложен социален феномен и като такъв е генератор на социални неравенства и изисква трансдисциплинарен подход при изучаване на комплексните проблеми, които поражда, в т.ч. неравенствата в здравето.

Известно е, че здравето е ценност само по себе си. Социална лема е, че здравето, заедно с живота, е една от най-висшите индивидуални и обществени ценности. То е сложен, интегративен феномен, който търпи и оказва влияние върху цялостния социално-икономически контекст на дадено общество, като остава трайно свързано и подвластно на биогенетичната същност на човека. За съжаление, дори тези висши ценности са разпределени неравно сред хората и обществата, т.е. наблюдават се социални неравенства в здравето.

Същността на социалното неравенство е свързана с неравния достъп до материални и духовни ресурси: *пари, собственост, власт, престиж, образование, здравеопазване и др.* В този контекст е прието да се смята, че неравенствата в здравето „отразяват *ненужните и възможни да се избегнат* разлики в здравето, които са смятани за *несправедливост*. Намаляването на разликите в здравните състояния представлява *етичен им-ператив* (курс.м.-Б.И.), приеман

¹ Доцент, доктор по социология, ИИОЗ, БАН bivkov56@gmail.com

от мнозинството съвременни общества” [WHO, 2011: 5].

В литературата по въпроса често се прави разграничение между понятията „здравни неравенства” (health inequalities) и „здравни несправедливости” (health inequities). В този смисъл, терминът „здравни неравенства” е общо понятие, което се ползва, за да се обозначат разликите и вариациите в здравния статус на индивидите, групите и общностите. От своя страна, „здравните несправедливости” са онези неравенства, които произтичат от някаква форма на несправедливо третиране [Kawachi, I et al., 2002] или разпределение на ресурси.

Съществуват поне две групи фактори, върху които индивидите не могат да влияят пряко, в т.ч.: (1) условията на живот в ранна детска възраст; (2) контекстуалните фактори на макро-, мезо- и микроравнище. Друг е въпросът дали начинът, по който тези фактори оказват влияние върху отделните индивиди, групи и общности, може винаги да бъде оценен като справедлив или не.

По отношение на здравето *неравенства са* различията или (а) в достъпа до възможности за укрепване и поддържане на здравето и използване на медицинските услуги, или (б) в разпределението на тежестта от болестите (включваща заболяемост, инвалидност и смъртност) и на положителните характеристики на здравето в контекста на благополучието. Тези различия могат да бъдат отражение на биологични или генетични фактори. *Несправедливостите* по отношение на здравето са *тези различия в здравните показатели, които нямат неизбежен характер, предотвратими са и по своята същност са несправедливи и неправомерни*. Например принудителна здравна депривация, ограничен или отсъстващ достъп до здравни услуги поради нисък доход и др.

В периода 2015-2017 година екип от учени от БАН реализира проект на тема „Здраве, качество на живот, неравенства”, финансиран от ДФ „Научни изследвания”. В рамките на проекта бяха проведени 4 социални изследвания, посветени на изследване качеството на живот, свързано със здравето, разходите за здраве от джоба на българските домакинства и неравенствата в здравето.

Констатирани бяха непропорционално високи, в сравнение с доходите на лицата и домакинствата, разходи за здраве от джоба. Средният едномесечен разход за здраве от джоба на едно домакинство през 2015 г. възлиза на 105 лева, а на едно лице 42 лева. Разсейването около тези средни стойности показва ярко изразена диференциация, зависеща от това дали дадено домакинство е имало разход по дадена група разходи или не. Тези разлики в някои случаи достигат абсурдните 2000%-3000%. Същевременно средният месечен разход за здраве от джоба на едно домакинство на лица с увреждания, е 132,02 лв. От друга страна средният месечен доход на едно такова домакинство е 491,80 лв. Следователно, малко над една четвърт (26,8%) от средния месечен доход на домакинствата на лицата с увреждания, се разходва за посрещане на разходите за здраве. Това показва много висока натовареност на бюджетите на домакинствата на лица с увреждания с разходи за здраве от джоба, особено ако се вземе предвид и факта, че лицата с увреждания са освободени от заплащането на редица такси.

В зависимост от направените месечни разходи за здраве от джоба (табл. 1), домакинствата на лица с увреждания, се разпределят, както следва:

Таблица 1.

**Домакинства на лица с увреждания
според направените месечни разходи за здраве**

Разходи	Брой домакинства	Относителен дял (%)
До 30 лв.	46	11,7
Над 30 лв. до 60 лв.	72	18,3
Над 60 до 90 лв.	77	19,6
Над 90 до 120 лв.	57	14,5
Над 120 до 200 лв.	73	18,6
Над 200 лв.	68	17,3
Общо	393	100,00

Вижда се ясно изразената диференциация в структурата на средните месечни разходи за здраве от джоба. Само направените разходи до 30 лева биха могли да бъдат приети в рамките на допустимия според СЗО разход за здраве от джоба (между 5% и 20%). Всички останали разходи надвишават тази допустима граница с 2 до 70 пъти. Екстремните стойности на направените разходи от домакинства на лица с увреждания също са ясно диференцирани: 5 домакинства са платили между 500 и 600 лв.; 2 домакинства между 600 и 700 лв.; 2 домакинства между 700 и 800 лв. (съответно 711,62 лв. 745,90 лв.); 2 домакинства са направили разходи над 1 100 лв. (съответно 1170,69 лв. и 1460,72 лв.), т.е. 11 домакинства или 2,8% от всички изследвани домакинства, са имали екстремни разходи за здраве от джоба – над 500 лв. [Ивков, Б. 2017а]

Подобна ситуация с разходите за здраве от джоба води до сериозни здравни неравенства между двете основни социални категории: лица с и лица без увреждания. Те са ясно видими при лицата и домакинствата, живеещи с доходи под линията на бедност, както и при живеещите в големите градове и в малките населени места.

Мнозинството домакинства на лица с увреждания, са поставени в изключително тежка, несправедлива ситуация по отношение на здравето на техните членове. Подобна констатация се потвърждава от данните за съотношението доходи-разходи за здраве от джоба, представено в таблица 2.

Най-голям е относителния дял (41,8%) на домакинствата на лица с увреждания, които разходват над една трета от дохода си за здраве, а до 10% от дохода си разходват 16,4% от всички домакинства, т.е. разликата е 2,5 пъти. Може да се приеме, че около 70% от домакинствата на лица с увреждания имат високи и много високи разходи за здраве от джоба, което потвърждава двупосочната линейна връзка между инвалидността и бедността.

Таблица 2.

Домакинства на лица с увреждания според относителния дял на средните месечни разходи за здраве от джоба от чистия среден месечен доход

Относителен дял на средните месечни разходи за здраве от джоба в средния месечен доход	Домакинства (%)
До 10%	16,4
Над 10% до 20%	14,4
Над 20% до 30%	27,4
Над 30%	41,8
Всичко	100,0

Източник: **Ивков, Б.** 2017.

Трябва да се има предвид, че в най-висока степен домакинските бюджети се натоварват с разходи от джоба за медицински продукти за извън болнично лечение, т.е. преди всичко разходите за лекарства, които представляват почти 70% от всички разходи за здраве от джоба.

Резултатите от изследването на разходите за здраве на българските домакинства, ясно показват неефикасност не само на лекарствената политика у нас, но и на здравните политики като цяло, поради несъвършено законодателство, липса на гъвкавост и пазарна ориентираност на институциите и нормативната база. За съжаление, лекарствените политики и практики са по-скоро „силови“, отколкото „добри“ и „пазарни“ и в това отношение ние изоставяме от старите страни на ЕС.

Разходите за здраве от джоба на домакинствата, надхвърлящи 20% от чистия им среден месечен доход, обричат домакинствата на лица с увреждания на висока степен на депривация, на бедност и социално изключване. Във всичко това не може да се открие морал, защото животът на мнозинството се оказва без значение, а икономическите интереси на един много малък елит имат доминираща роля и важност.

По отношение на неравенствата тук ще представя само основните изводи от изследването им.

- Наличието на инвалидност/увреждания е в основата на сериозни различия, преминаващи в социални неравенства в контекста на образованието, заетостта и особено на доходите на лицата със и лицата без увреждания. Тези различия и неравенства ясно са очертани в техните социално-демографски и статусни профили. Например 15,8% от лицата с увреждания са лица с висше **образование**, докато този относителен дял при лицата без увреждания е 25%. Почти равни са относителните дялове на лицата със и лицата без увреждания със средно образование – съответно 56% и 54,9%. 28,2% от всички лица с увреждания са с основно и по-ниско образование, докато хората без увреждания с основно и по-ниско образование са 20%. Същевременно **икономически активни** са едва 17,4% от всички лица с увреждания, като 14,1% работят, а 3,3 са безработни². Малко над две трети (66,9%) от лицата без увреждания са икономически активни, като 55,6% от тях работят, а 11,3% са безработни. Почти 4 пъти (3,8) по-често лицата без увреждания са икономически активни, като 39 пъти по-често лицата без увреждания работят в сравнение с лицата с увреждания. 5 пъти по-често се срещат работещи пенсионери без увреждания в сравнение с работещите пенсионери с увреждания. При такава ситуация с образованието и заетостта на хората с увреждания, като се вземат предвид тежестта и вида на инвалидността, както и възрастта им, никак не е изненадващо, че те имат значително по-ниски доходи. В нискодоходните групи – до 400 лв. чист среден месечен доход попадат 80,3% от респондентите с инвалидност и 62,9% от респондентите без увреждания, т.е.

² Тук приемам, че всички безработни лица търсят активно работа.

разлика от 17,4 процентни пункта. В средно доходната група – над 400 лв. до 600 лв. попадат почти 2 пъти повече лица без увреждания – съответно 23,4% срещу 12,1%. Във високите доходни групи – над 600 лв., попадат 1,8 пъти по-често лицата без увреждания в сравнение с лицата с увреждания – съответно 13,7% срещу 7,6.

Между инвалидността/уврежданията и мнозинството от факторите, влияещи върху появата, развитието и трайното съществуване на „социалната роля“ на инвалидността като „социален продуцент“ на социални неравенства в здравето се наблюдава статистически значима връзка, макар и стойностите на коефициента на Крамер най-често да говорят за слаба и по-рядко за умерена сила на връзката.

- Приемайки идеята, че инвалидността представлява *ограничение* на възможностите – в резултат на хронични заболявания и увреждания, от една страна, и *ограничаване* на възможностите на хората с увреждания – в резултат на съществуващите социални бариери, от друга страна, то е напълно основателно да се приеме разбирането, че инвалидността или уврежданията предопределят по-ниско образователно равнище, значително по-ниска трудова заетост и доходи. В съвкупност тези фактори оформят значими неравенства в здравето и в достъпа до здравни услуги.

- „Колкото и да замъгляват конкретната картина за отделни субкатегории и групи лица с увреждания, тези общи констатации за двете социални категории са показател и за отсъствието на адекватни и ефективни публични политики в сферата на инвалидността, образованието, заетостта, доходите и смекчаването на социалните неравенства в обществото, в т.ч. и неравенствата в здравето“ [Ивков, Б. 2017б].

- Данните от изследването потвърждават наличието и в България на тенденцията, установена в много други страни и изследвания, а именно: като попадат и/или изпадат в резултат на инва-

лидността в най-ниските социални слоеве на обществото, мнозинството от хората с увреждания имат по-лош здравен статус.

Например ситуацията със **заболяванията на респондентите, установени от лекар** показва, че лицата с увреждания имат 2,3 до 2,6 пъти по-често установена от лекар хипертония в сравнение с лицата без увреждания. От 5,4 до 7,4 пъти по-често лицата с увреждания имат установена „исхемична болест на сърцето (стенокардия, остър инфаркт на миокарда)“ в сравнение с лицата без увреждания. Болестите на костно-мускулната система и съединителната тъкан, установени от лекар, се срещат 2,5 пъти по-често при лицата с увреждания (50,6% от всички лица с увреждания) в сравнение с лицата без увреждания (20,6% от всички лица без увреждания). Такава е ситуацията при всички заболявания и класове болести. Тези разлики могат да се приемат за естествени и очаквани, но величината им ги превръща в сериозни неравенства в здравето, като разкриват една картина на доста сериозни различия в здравето, които се задълбочават от редица социални и икономически фактори, превръщайки здравните различия в неравенства в здравето [Ивков, Б. 2017б].

- Една не малка част от различията в здравните профили на социалната категория „лица с увреждания и над 50% трайно намалена работоспособност“ и на социалната категория „лица без увреждания“, не могат да се обяснят само с биологични различия и, следователно, могат да бъдат отстранени. Например, хората с увреждания, поради недостиг на ресурси – 80% от тях попадат в нискодоходните групи – имат по-малки възможности за избор: те са по-необразовани, по-често не работят, по-често са подложени на материална депривация и др. ***Веднъж възникнала, инвалидността се оказва в основата на процесите на обедняване, маргинализация, социално изключване на мнозинството представители на тази социална категория. Това от своя страна задълбочава влошаването на здравето и повишава социалните неравенства в***

него, което е несправедливо и неморално. Наблюдава се манифестация на съвместна концентрация на фактори и взаимно засилване на негативното им влияние – например двустранната връзка между инвалидност и бедност. Това превръща социалната категория „лица с увреждания” в категория със значително по-лошо здраве [Ивков, Б. 2017б].

- Може да се твърди, че по-голямата част от представителите на социалната категория „хора с инвалидност/лица с увреждания” страдат от несправедливостта, от обстоятелства, върху които не могат да повлияят. Като понасят по-тежко бремето на влошеното си здраве, като се сблъскват с различни и повсеместни социални бариери, като попадат в най-ниските социални слоеве, техният влошен здравен статус предопределя още по-голямото снижаване на техните възможности да се трудят и да заработват достатъчно доход, за да живеят по-добре. В тази посока „работят” много често публичните и социалните политики, или безотговорното отношение на политиците, които формират и реализират тези политики. Това от своя страна означава, че лицата с инвалидност и увреждания ще продължават да живеят в условия, които все по-често и в по-голяма степен ще подлагат на по-голяма опасност тяхното здраве.

- *Инвалидността сама по себе си е един от основните фактори пораздащи и поддържащи социални неравенства в здравето.* Причините за това се откриват в съвместното и взаимно засилващо се влияние на система от фактори, като висока възраст на хората с увреждания, по-ниски доходи, вид и тежест на уврежданията, по-нисък социален статус и позиции, наличие на социални и символни бариери и др.

- Хората с инвалидност/увреждания живеят в условия на многоизмерна бедност, която разкрива наличието на различна по вид и степен депривация, изпитвана от индивидите, семействата и домакинствата в сферата на здравето и достъпа до здравеопазване, образование, начин и условия на живот. Мно-

гоизмерната бедност е пряко свързана с многоизмерно социално неравенство, в т.ч. и неравенство в здравето.

Една от най-важните характеристики на социалната категория лица с инвалидност е свързана с това, че тя не е локализирана в каквато и да е определена част на социалното и/или географското пространство, а е повсеместно съществуваща и интегрирана в общата социална среда и е немислима извън всеки общ или специфичен социален контекст. По същия начин самата инвалидност, като социален феномен, се проявява в своята тоталност. С други думи, инвалидността не е проблем само на хората с инвалидност [Райдугин, Д. 2013]. Самото съществуване на инвалидността и нейната тоталност предизвикват промени в различни сфери на живота. Колкото по-високи са количествените измерения на явлението-процес инвалидност, толкова по-големи са и промените във всички области на живота. Именно поради това, успоредно с развитието на т.нар. социален модел на инвалидността, се ражда нова интердисциплинарна област за изследването ѝ – „disability studies” (изследвания на инвалидността). Тя изисква от изследователите интердисциплинарен подход, за да е възможно решаването на различни комплексни проблеми, а това от своя страна налага осъзнаването на факта, че инвалидността е *сложен социален феномен*. Така възниква необходимост от отговор на въпроса дали, като се анализират проблемите и преживяванията на хората с инвалидност, както от субективна, така и от системна перспектива, е достатъчен интердисциплинарния подход? Или вече е необходим трансдисциплинарен такъв [Urbanowicz, Z. 2012: 445]. С други думи, поради изключителната сложност на феномена инвалидност не е ли по-добре той да бъде изследван така, че да позволява на множество учени от различни научни дисциплини да се опитват

да намират решенията на комплексните проблеми. Един трансдисциплинарен подход може да създаде възможности учените да прекрочват границите на своите основни дисциплини, без да се притесняват от опасността да бъдат обвинени в дилетантство.

Настоящият анализ е пример в тази посока. За осъществяването на онази, далеч по-обща и всеобхватна рефлексия върху неравенствата в здравето, представена в анализа на проекта, беше необходим съвместния труд на учени от различни сфери на науката – статистика, икономика, социология, медицина и здравеопазване. Това прави възможно неговото разширяване, като се използват елементи от различни научни дисциплини: социална медицина и социална епидемиология, здравен мениджмънт и организация на здравеопазването, социология на икономиката и икономика на здравеопазването, социология на медицината и социология на инвалидността, етика и социална психология. И това е необходимо, защото изучаването на социалните неравенства в здравето в контекста на инвалидността е сложен, многоаспектен и многостранен проблем, който изисква усилията на много учени от различни сфери на знанието.

Възприемането на тезата, че инвалидността сама по себе си генерира социални неравенства в здравето вече налага един доста по-широк методологически и методически, както и понятийно-рефлексивен хоризонт с цел да се изучи по-добре и по-задълбочено този феномен и да се изведат предложения за превръщане на публичните и социалните политики в тази сфера в по-ефективни и действени. И най-важното, да се изведат предложения за въвеждане на механизми за омекотяване на огромните социални неравенства, в т.ч. и неравенствата в здравето.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Ивков, Б.** 2017а. Разходи за здраве на домакинства на лица с трайни увреждания. // *Разходи за здраве от джоба и неравенства в здравето*, София, УНСС.

2. **Ивков, Б.** 2017б. Инвалидност и неравенства в здравето. // *Разходи за здраве от джоба и неравенства в здравето*, София, УНСС.
3. **Райдугин, Д. С.** 2013. Социология инвалидности: проблема, объект и предметна область. // *Актуальные вопросы гуманитарных, правовых и социально-экономических исследований*. МГГЭИ, М., 24-29.
4. **Kawachi, I, S. V. Subramanian, N. Almeida-Filho.** 2002. A glossary for health inequalities. // *Journal of Epidemiology and Community Health*, Vol. 56, pp. 647-652.
5. **Urbanowicz, Z.** 2012. Od interdyscyplinarnego do transdyscyplinarnego spojrzenia na niepełnosprawność. // *Ogrody nauk i sztuk*, № 2. DOI: 10.15503/onis2012-443-457, ss.443-457.
6. **WHO.** 2011. *Spółeczne nierównosci w zdrowiu w Polsce*. Copenhagen, WHO.

ЕТИКАТА НА РАВНОПОСТАВЕНОСТ КЪМ ХОРАТА С ТРАНСПЛАНТАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

Румяна Крумова-Пешева¹

Темата за трансплантацията на органи е една от важните и актуални теми на съвременното българско общество. Централен въпрос от клинична, психологична, етична, юридическа и религиозна гледна точка в световния опит е въпросът за донорството в неговите разновидности – от жив или трупен донор. През последното десетилетие присаждането на органи, тъкани и клетки се превърна в сериозна и рутинна медицинска практика и у нас.

Нагласата към пациентите, очакващи и с трансплантация на орган, в България все още съдържа негативни характеристики. Те са провокирани от липсата на достатъчно информираност, от неразбиране, страх и др. Този факт води до преживявания на дисквалифицираност, отхвърленост и обезцененост у самите трансплантирани лица.

Цел на настоящия доклад е да представи ситуацията на неравностойност и стремежа към равнопоставеност сред хората с реализирана чернодробна и бъбречна трансплантация. Основава се на собствен дългогодишен психотерапевтичен опит.

Въведение

Трансплантацията на органи е сравнително нова медицинска практика за България, която в последните петнадесет години

¹ Доцент, доктор на психологическите науки – СУ „Св. Климент Охридски“
rutsi@abv.bg

бележи своя подем и се превръща в рутинна област на здравеопазването. Присаждането е дейност, насочена към продължаване на човешкия живот и към оптимизиране на неговото качество.

Централен въпрос в трансплантационната медицина е темата за донорството – най-деликатната и все още неразрешена ефективно тема в световен мащаб. Даряването на орган от жив или трупен донор съдържа редица характеристики от правно, медицинско, етично, философско, религиозно и друго естество [1] [9]. То поставя и даряващия, и реципиента пред множество дилеми с екзистенциален, интрапсихичен и интерперсонален смисъл. Сред тях са психологичните и социални измерения на желанието, решението и психичната готовност, както за даряване на част от себе си в името на някой чужд живот, така и за получаването и приемането на един огромен нееквивалентен хуманен жест.

Трансплантационната психология у нас се развива успоредно с развитието на трансплантационната хирургия. Тя преминава регулярно през всички етапи, в които се осъществява присаждането на орган с цел спасяването на един болен човек. Психологичните и психотерапевтични дейности съпътстват пациента на всяка една стъпка от клиничните процедури по трансплантацията. Те се явяват допълнителна грижа и още едно равнище на подкрепа в изключително трудните моменти и периоди на очакване, реализиране на трансплантацията и на физическо, и на психично интегриране на новия орган.

Цел

Цел на настоящия доклад е да представи ситуацията на неравностойност и стремежа към равнопоставеност сред хората с реализирана чернодробна и бъбречна трансплантация в България. Основава се на собствен дългогодишен психологичен и психотерапевтичен опит с пациенти, нуждаещи се от присаждане и с осъществено присаждане на орган. Включва продължителни

клинични наблюдения върху психичния и физически травматизъм, върху преработването на разнородни трудно преодолими за личността събития и факти, както и върху сложните етапи на последващата реадаптация и ресоциализация на личността.

Методи и изследвани лица

Настоящият материал се основава на клиничния опит и наблюдение с 97 случая на пациенти (56 жени и 41 мъже) с чернодробни (33 случая) и бъбречни трансплантации (64 случая), осъществени в Университетска болница „Лозенец“ – София в периода 2003-2017 г.

Таблица 1.

Разпределение на случаите

Пациенти	Мъже	Жени	Общ брой
Чернодробна трансплантация	12	21	33
Бъбречна трансплантация	29	35	64
Общо	41	56	97

С пациентите са провеждани следните професионални процедури:

- психологично консултиране в предтрансплантационния период (период на очакване на присаждането),
- психологично консултиране в ранните етапи на следтрансплантационния период,
- психотерапия след изписването от болничното заведение, на амбулаторен принцип,
- психологично консултиране на семейството на пациента във всички етапи на медицинските дейности по заявена потребност и желание от страна на близките,
- психологично консултиране на медицинските екипи, ан-

гажирани с осъществяването на трансплантационните дейности [5] [6].

Психотерапевтичните интервенции са със средна продължителност от пет години. Честотата на сесиите е един път седмично, а времетраенето на срещата – петдесет минути.

С пациентите са реализирани и проучвания, свързани с промяната в тяхното качество на живота, с измененията в телесния имидж и с отношението към донора. Проучванията са провеждани с анкетни форми, конструирани специално за целта.

Консултирането на медицинските екипи е реализирано с оглед изграждането на най-ефективен подход към болния съобразно неговите личностни особености, емоционално състояние, житейска ситуация, психотравматични събития и др.

Резултати и обсъждане

Централен въпрос в трансплантационната практика е въпросът за донорството, от което тя неизбежно зависи. Продължаването на живота за много хора с диагнози „де-компенсирана чернодробна цироза“ и „хронична бъбречна недостатъчност – терминален стадий“ е обвързано с темата за намирането на трупен или жив донор. В България даряването на орган от жив човек е регламентирано законово само в случаите на близки родствени връзки. Когато е възможно някой член на семейството да даде част от себе си в името на някой друг, за реципиента възникват множество дилеми от психологичен и етичен характер като:

- страх за живота на донора,
- страх за здравето на донора,
- страх за взаимоотношенията с донора,
- страх за бъдещето и др. [7] [9].

Решението и за донора, и за реципиента е изключително

сложен и многопластов въпрос. У очакващия даряване на нов орган човек, наред с вътрешните противоречия, съществуват и голям брой обстоятелства, поставящи го в неблагоприятна позиция на зависим, нуждаещ се и дълбоко уязвим [8]. Болните често споделят усещане за обреченост, негативно различие с останалите и отчаяние. Сблъскват се с неразбиране и недостатъчна толерантност от страна на околните.

При случаите на трупно дарение се проявяват специфични психични трудности, произтичащи от:

- очакването и надеждата, че от някой критичен инцидент ще се появи евентуалният дарител,
- вината, че твоят живот трябва да бъде заплатен с цената на нечий чужд живот,
- осъзнаването, че е необходима като единствена алтернатива подобна „размяна“ и др.

Парадоксален факт в трансплантационната медицина и в трансплантационната психология е фактът, че присаждането носи характеристиките на животоспасяваща процедура за голям брой болни. В същото време то се явява сериозно психотравматично събитие. Източниците на травматизма са свързани с:

- диагностицирането на заболяването,
- дилемата: в България или в чужбина да се извърши операцията,
- проблемът с дарението,
- въпросът за спешността на хирургичната интервенция,
- спецификите на периода на очакването,
- сънищата и мистичната връзка с дарителя и др.

Периодът на очакване на присаждането за пациентите с чернодробно заболяване се характеризира с редица особености, очертаващи риск за живота и терминален характер на болестта. Здравословното състояние се влошава бързо и прогресивно. Болните рязко се изолират от всякакъв вид социални контакти и социални активности. Все по-трудно с течение на време-

то понасят продължителните и чести наложителни хоспитализации. Усещането е за непрекъсната витална застрашеност. В резултат на цялата ситуация очакващите чернодробна трансплантация бързо се инвалидизират. Те възприемат самата трансплантация като неотложна перспектива във времето. Идеята за новия орган става единствена възможност за оцеляване.

При пациентите, очакващи бъбречна трансплантация, здравословното състояние в продължение на годините в хемодиализа постепенно се влошава. Последователно във времето тези болни се изолират също от всякакъв вид социални контакти и социални активности. Все по-трудно с развитието на болестта понасят хемодиализните процедури. Усещат постоянна тревожност за състоянието и живота си и неусетно и постепенно се инвалидизират. Те възприемат трансплантацията като далечна перспектива във времето, носеща чувството за не-зависимост и свобода на функционирането. Идеята за присаждането за тях се явява защитна психична стратегия пред темата за смъртта.

В предоперативния период за болните се активизират редица страхове и опасения, свързани с:

- рисковете за физическото оцеляване,
- рисковете за психичното функциониране,
- множеството хоспитализации с болезнени медицински процедури,
- социалната изолация и инвалидизация и др.

В периода след хирургичната интервенция е от съществена важност:

- психичната преработка на травматизма, който съдържва присаждането на орган,
- физическото и психично справяне с т.нар. критични периоди с риск от отхвърляне на органа,
- приемането на промяната в телесния и в цялостния имидж (идентитет) на личността,
- новото автономизиране и интегриране на факта на транс-

плантацията в общия аспект на личната история на пациента и др.

Характерни са някои важни етични аспекти, които доминират съзнанието на пациентите в продължителни периоди от време като:

- страх от съвестта – „трябва ли да умре някой друг, за да живея аз”,
- благодарност и задълженост към донора и към семейството на донора,
- страх от загуба на идентичност – фантазни идентификации,
- стремеж към поправяне на „злото” и др.

След успешно провеждане на процедурата по трансплантацията на орган възникват въпросите за физическото му и психично интегриране, както и за реадaptацията и ресоциализацията на индивида. С особена сериозност се проявяват темите за психичното преработване на политравматизма, необходимостта от приемане на промяната и от постигането на нови взаимоотношения с околните.

Новото връщане към социалното функциониране често „среща” трансплантирания човек с дисквалификациите, съжалението, неразбирането от страна на останалите – познати и непознати, с отхвърлянето и отбягването [4]. Ресоциализационните стремежи и усилия се съпровождат от тенденция индивида с присаден орган да бъде поставян в ниска и неравностойна позиция, което рефлектира в неговото психично пространство в усещането, че е човек „втора ръка”. Този факт провокира различни преживявания от гнева, агресивното отреагиране до самосъжалителните чувства, потиснатостта, апатията и повишения депресивитет.

Поставянето на трансплантираните граждани в неравна на другите обществена позиция в повечето случаи се дължи на недостатъчната информираност в социума по темата на присаждането и донорството на органи. Пример за това е неинформираността и интерпретирането на чернодробната цироза като заболяване, причинено единствено от алкохолна зависимост. Факт

е, че в медицинската практика има достатъчно подобни случаи, но е категорично и становището, че броят на неалкохолните цирози също е прекомерно висок. От друга страна, негативната социална нагласа към злоупотребяващите с алкохол пациенти не може да отмени тяхното право на живот точно толкова равнопоставено, колкото и на останалите. В световния опит тези пациенти фигурират в листите на чакащите за трансплантация с условието да посещават психиатрична, психологична и психотерапевтична помощ за справяне с проблемите на зависимостта [3].

Провокациите на неравнопоставеността са корелативни в голяма степен, както с липсата на информация, така и с липсата на желание за информиране, със съпротивата пред него, с феномените на отричането, със страховете и др. Избягването причинява преживяване за неравнопоставеност и неравностойност и поставя редица хора в позицията на унизително и недостойно съществуване, противно на тяхното желание и усилие за автономизиране. Показателен пример в това отношение са трудностите, които срещат трансплантираните пациенти при намиране на работа. Професионалната им реализация е поставена под въпрос в много случаи поради общото непознаване на проблема. Работодателите са с очакването, че такъв човек е болен, ще отсъства от работа, ще създава проблеми. Поради тази причина индивидите с присаден орган често получават отказ и отречен шанс за развитие.

Важно е да имаме предвид, че трансплантационната процедура е насочена от една страна към продължаване на човешкия живот, а от друга – към оптимизиране на неговото качество [2]. Пациентите са в необходимост до края на съществуването си да приемат медикаментозна терапия, но идеята на медицинските грижи е насочена към това те да стават с времето по-здрави и по-жизнеспособни. Периодичните ТЕЛК-институции валидизират този факт с годините при един благоприятен развой на интегриране на новоусвоенния орган.

За трансплантираните хора се осъществява психологична и

социална ситуация, в която те се чувстват физически и психически стабилни, но обществените нагласи ги интерпретират и приемат като болни и предпоставят рисковете да ги инвалидизират постепенно и трайно. Смятаме, че подобна тенденция е дълбоко увреждаща и негативна и е необходимо да бъде променена. Промяната е сложен психичен и социален процес, но също така е акт на етично, уважително, толерантно и равнопоставено отношение към Другия, независимо и наред с неговите различия. Още повече, че психотерапията, която много от пациентите посещават, подпомага активно тенденциите към нова автономност, увереност и емоционална и личностна стабилност.

Заключение и изводи

Етиката на равнопоставеност към хората с трансплантация в България предполага толерантност към различията, уважение към личността на Другия, както и уменията за емпатия и хуманност. Способността да оценим уникалността на един човек е обвързана с качествата за откриване на взаимност и взаимозависимост. Този факт предполага зряло психично и социално общуване, което е критерий и за обществена зрялост. Приемането на различния човек на индивидуално ниво е гаранция за равностойност и на равнището на общностните корелати. Истината е релативно понятие, което предполага и правото и привилегиата всеки да бъде различен.

С идеята за качествена промяна в обществените нагласи към трансплантираните хора е напълно допустимо, че би се променила и оптимизирала и тяхната равнозначност с всички останали. На основата на това се налагат следните изводи:

1. Незрялото и патологично, защитно отношение допуска неравнопоставени интер-персонални взаимодействия.
2. Зрялото отношение предполага равнопоставено общуване.
3. Етиката на личните и на социалните взаимоотношения е

свързана с толерантността към различията.

4. Етичността изисква уважение към личността на Другия и към неговата уникалност.

5. Търсенето на равнопоставеност е критерий за равнището на психична и обществена зрялост.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Owen S., Fukunishi I., Allen T., Herti M.** (2005, February). Live Organ Donation: Social context, Clinical Encounter, and the Psychology of the Communication. // *Psychosomatics* (46), 1 – 6.
2. **Smith, D., Loewenstein, G., Jepson, C., Jankovich, A., Feldman, H. & Ubel, P.** (2008). Mispredicting and misremembering: patients with renal failure overestimate improvements in quality of life after a kidney transplant. // *Health Psychology*, Vol. 27 (5), 653 – 658.
3. **Stilley, C. S., Miller, D. J., Gayovski, T., & Marino, I. R.** (1998, October 1). Psychological characteristics of candidates for liver transplantation. // *Clin Transplant.* (5), 416-424.
4. **Tilney, N. L.** (2003). *Transplant. From Myth to Reality*. Yale: Yale University Press.
5. **Кримова-Пешева Р.** (2011). *Психотерапия и трансплантация, С., „Унис-корп“*.
6. **Кримова-Пешева Р.** (2011). *Изследвания по трансплантационна психология. С., Издателство на Техническия университет.*
7. **Кримова-Пешева Р.** (2011). *За някои психологични аспекти на донорството на органи. С., Издателство на Техническия университет.*
8. **Кримова-Пешева Р.** (2017). *Психологично консултиране в медицинската практика. С., „Интервю Прес“*.
9. **Кримова-Пешева Р.** (2017). *Донорството на органи – желание, решение и готовност. С., „Интервю Прес“*.

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРСКОТО КНИГОИЗДАВАНЕ – СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА И ТЕНДЕНЦИИ

Карамфил Манолов¹

Изследването на социалните неравенства в предприемачеството в българското книгоиздаване в настоящата статия се базира на резултатите от три, проведени от мен, емпирични социологически изследвания на предприемачеството в книгоиздаването, осъществени съответно през 1994 г., 2008 г. и 2016 г.

Социално-демографски неравенства сред предприемачите в книгоиздаването

Според емпиричните данни от трите социологически изследвания налице са съществени различия по отношение на основните социално-демографски характеристики на книгоиздателите – пол, възраст, образование, квалификация, семейно положение, които очертават принадлежността им към една или друга стратификационна група в обществото.

Ще започна с различията относно **половата принадлежност** на българските книгоиздатели – ако през 1994 г. общо 71,8% от българските книгоиздатели са мъже и само 28,2% са жени; през 2008 г. мъжете и жените са вече почти по равно представени – 51% са мъже и 49% са жени; тенденцията на плавно увеличение на броя на жените предприемачи в книгоиздаването продължа-

¹ Професор, доктор на социологическите науки в ИИОЗ, БАН
karamfil.manolov@abv.bg

ва, за да се стигне до ситуацията през 2016 г., когато жените са почти два пъти повече от мъжете, съответно жените са 63,3%, докато мъжете са 36,7%.

Що се отнася до **възрастовите различия** между книгоиздателите, според емпиричните данни от изследването от 1994 г., най-значимо са представени книгоиздателите във възрастовия интервал 38-42 години – 23,6%. В зависимост от сектора, в който работят (публичен или частен) – в публичния сектор най-голям дял заема възрастовата група 48-52 години (31,6%), докато в частния сектор най-голям дял заема възрастовата група 38-42 години (27,1%). Средната възраст на всички книгоиздатели през 1994 г. е 44 години.

Изследването от 2008 г. показва известно „остаряване“ на книгоиздателите – най-голям дял в общата им възрастова структура вече заемат книгоиздателите във възрастовия интервал 48-52 години – 16,2%. В публичния сектор най-значимо представена е групата в интервала 53-57 години (30,8%), докато в частния сектор – групата в интервала 48-52 години (16,2%). Средната възраст на всички книгоиздатели през 2008 г. е 48 години. Както се вижда, тенденцията е към нарастване на средната възраст на книгоиздателите и изместване на преобладаващите възрастови групи към по-високите възрастови граници.

През 2016 г., обаче, тенденцията се обръща – налице е „подмладяване“ на предприемачите, занимаващи се с книгоиздаване. Най-голям дял в общата възрастова структура на книгоиздателите заемат предприемачите във възрастовата група 43-47 години (18,3%), като средната възраст на всички книгоиздатели през 2016 г. е 47 години.

Съществени възрастови различия се наблюдават и между книгоиздателите, заети в публичния и в частния сектор.

Сред управителите в публичния сектор през 1994 г. (държавни издателства и издателства на обществени организации, които представляват 21,3% от всички български издателства по това време) липсват представители в най-ниските (23-32 г.) и

най-високите (над 58 г.) възрастови групи. Липсата на последните се обяснява с пенсионната възраст, а липсата на ниските възрастови групи се обяснява с изискванията и критериите за управленско-административна кариера в публичния сектор, където ръководен пост се заема след определена възраст (в случая тя е 33-37 години), когато се предполага, че кандидатът е натрупал достатъчно професионален опит и би могъл да се справя успешно с ръководната работа. Затова и най-значимо представена в този случай е възрастовата група 48-52 г. (31,6%). Същите тенденции се забелязват и при изследванията през 2008 г. и 2016 г. В публичния сектор отново липсват представители в най-ниските и най-високите възрастови групи. Продължават да действат същите критерии и изисквания за управленско-административна кариера на управителите на издателства в публичния сектор.

Що се отнася до книгоиздателите в частния сектор, там резултатите и от трите емпирични изследвания показват, че при частните книгоиздатели се наблюдават всички възрастови групи (от 23 г. до над 63 г.) с изключение единствено на изследването от 2016 г., което показва липса на представители в най-ниския възрастов интервал 23-27 години. Средната възраст на книгоиздателите в частния сектор обикновено е малко по-ниска от общата средна възраст на книгоиздателите, с изключение на 2016 г., когато двете възрасти са равни – съответно 43 г. през 1994 г. (при обща средна възраст 44 г.); 47 г. през 2008 г. (при обща средна възраст 48 г.) и 47 г. през 2016 г. (при обща средна възраст също 47 г.).

Съпоставката на данните за публичния и частния сектори показват съществени различия – при частните книгоиздатели липсват възрастови и административни ограничения за заемане на ръководния пост в издателството, поради това те са представени обикновено във всички възрастови групи и средната им възраст като правило е по-ниска общата средна възраст за всички книгоиздатели; докато при издателите от публичния сектор ниските и високите възрастови групи обикновено липсват и

средната им възраст надхвърля общата средна възраст на книгоиздателите. Причините за тези различия са свързани със специфичните изисквания относно заемането на ръководния пост в двата сектора – публичен и частен. В публичния сектор изискванията към възрастта, трудовия стаж, квалификацията и професионалния опит действат като неотменни правила в управленско-административната кариера. В частния сектор по-важни са мотивацията, финансовите възможности и индивидуалната и/или групова инициатива, за да се започне издателски бизнес, а ръководният пост се заема по право.

Според емпиричните данни от изследването от 1994 г. в преобладаваща си част – 78,7% – българските книгоиздатели са **семейни**, само 10,1% от тях не са семейни, а 11,2% са разведени; през 2008 г. семейните книгоиздатели са 67,6%, несемейните са 18,0%, разведените са 8,1% и вдовец/а са 6,3%; през 2016 г. семейните са вече 60%, несемейните – 16,7%, разведените са 20%, а вдовец/а са 3,3%. Както се вижда, делът на семейните намалява през годините, но все пак те са преобладаващите, особено сред частните книгоиздатели, където съпрузите обикновено заедно движат издателския бизнес. Известен факт е, че не малко големи издателства в чужбина, а и у нас в миналото, са започнали именно така, като семеен бизнес и са израснали до сериозни фамилни издателства.

Образователното равнище на българските книгоиздатели е изключително високо. Това се потвърди и от трите проведени емпирични социологически изследвания. Съгласно изследването от 1994 г. висше образование имат 96,6% от книгоиздателите, през 2008 г. те са 92,8%, а през 2016 година са 96,7%. По-ниските образователни степени са представени на такива нива, че са статистически незначими случаи, т.е. те са по-малки от стохастичната грешка и затова не могат да се приемат за типични. Те по-скоро са отклонения от правилото, което е: висше образование. Друго не би могло и да бъде, тъй като спецификата на издателската професия изисква задълбочени знания в доста области,

заедно с развит и школуван естетически усет и вкус. Трябва да се отбележи, че по-ниските образователни степени (основно и средно образование), доколкото изобщо ги има, се срещат само сред частните издатели. Но те, както вече отбелязах, не са типизирани черти на съвременния български книгоиздател, а са случайни отклонения от правилото: висше образование.

Пъстра и интересна картина се разкрива във връзка с **професионалната подготовка** на книгоиздателите, когато се сравнят емпиричните данни от трите социологически изследвания.

Според данните на изследването от 1994 г. сред квалификационните форми, чрез които книгоиздателите придобиват професионална подготовка, доминира *личният професионален опит*. Желязното правило – квалификация чрез работа – са следвали 58,4% от издателите. През 2008 г. обаче това е валидно вече само за 38,7% от тях. Същото се потвърждава и през 2016 г. – 38,3% от книгоиздателите следват това правило.

След личния професионален опит идва ролята на *самообразованието*. То отваря пътя за непрекъснатото усъвършенстване. През 1994 г. 42,7% от българските книгоиздатели са усъвършенствали професионалната си подготовка чрез самообразование. През 2008 г. обаче този стремеж бележи спад и вече само 36,9% от книгоиздателите се развиват професионално чрез самообразование. Тази тенденция продължава и през 2016 г., когато едва 23,3% от книгоиздателите са използвали самообразованието като средство за професионално развитие.

В една народна поговорка се казва, че *занаят не се учи, а се краде*. Умният, интелигентен професионалист винаги би могъл да научи полезни за работата си неща от своите колеги. През 1994 г. близо една четвърт от българските книгоиздатели – 22,5% – споделят, че са усвоили професионални умения чрез *овладяване на споделян опит на поведици в професията колеги*. По този начин те усвояват проверени в практиката професионални знания и умения. Обаче страхът от нелоялна конкуренция все пак надделява, защото изследването от 2008 г. показва, че вече само

10,8% от книгоиздателите се осланят на споделения опит на колеги. Тази тенденция се запазва и през 2016 г., когато 11,7% от книгоиздателите споделят, че са използвали опита на колеги.

Развитието на формите на професионална квалификация на книгоиздателите през годините намира отражение и във факта, че ако през 1994 г. нито един от изследваните книгоиздатели не посочва като преминалата форма на професионална подготовка *завършен курс по книгоиздаване в университет*, през 2008 г. такъв курс са преминали 9,9% от книгоиздателите, а през 2016 г. – 10%. Тези резултати са израз на факта, че българските висши училища вече се адаптират към променената ситуация в страната и са започнали обучение по книгоиздаване.

1. Неравенства, произтичащи от родовия и професионален произход на предприемачите в книгоиздаването

Една друга страна на неравенствата в предприемачеството в книгоиздаването очертават различията в родовия и професионален произход на книгоиздателите. Във връзка с това нека да видим дали българският предприемач в книгоиздаването продължава определени родови традиции и от какви професии идва, съгласно данните от трите социологически изследвания.

Обобщението на емпиричните данни позволява да бъдат изведени три основни източника на ресурс за българското книгоиздаване:

- *друга професия на умствения труд* – 57,3% от книгоиздателите през 1994 г. са дошли от друга професия на умствения труд (преводач – 7,1%; журналист – 18,6%; учител – 8,6%; инженер – 8,5%; преподавател във ВУЗ – 4,2%; юрист – 4,3%; лекар, писател, дизайнер, музикант, кинокритик, сценарист, режисьор с по 1,4%); през 2008 г. техният дял спада до 45,9% (а

сферите, от които идват са: преподавател – 9,9%, чиновник – 9%, журналист – 8,1%, редактор – 2,7%, икономист – 1,8%, учен – 1,8%); през 2016 г. делът на предприемачите, дошли от друга професия на умствения труд намалява още до 40% (а професиите, от които идват са: журналист – 20%, учител – 8,3% и юрист-консулт – 3,3%);

- *винаги са били в издателската професия* – 39,3% от книгоиздателите през 1994 г.; приблизително също толкова и през 2008 г. – 37,8%; и рязко покачване на дела им до 60% през 2016 г., което говори вече за традиция в книгоиздаването;

- *били са безработни* и за тях издателската дейност е един нов трудов и жизнен шанс – 3,4% от книгоиздателите през 1994 г.; които нарастват до 16,2% през 2008 г.; последвано от рязък спад – тази категория липсва напълно през 2016 г.

В професионалния произход на книгоиздателите се откриват съществени различия, когато се вземе в предвид сектора в който работят.

Според емпиричните данни от 1994 г. в публичния сектор най-голям дял – 78,9% – от управителите на издателства винаги са били в издателската професия. Те просто следват административно-управленската си кариера в едно и също издателство. Само 21,1% от тях са дошли от други интелектуални професии: учен – 10,5%; учител – 5,3%; преподавател във ВУЗ – 5,3%. Тези книгоиздатели ръководят предимно издателства на обществени организации.

От резултатите от изследването от 2008 г. става ясно, че вече 53,8% от книгоиздателите в публичния сектор винаги са били в издателската професия, но макар и намаляващ, техният дял пак си остава най-висок спрямо останалите; запазва се делът на дошлите от други интелектуални професии – 23,1% като те се разпределят така: учен – 7,7%, преподавател – 7,7%, юристконсулт – 7,7%; но вече има и една част книгоиздатели, които преди да се заемат с тази дейност са били безработни – 23,1%.

В частния сектор ситуацията е коренно различна. Най-големи са дяловете на частните книгоиздатели, които идват от друга интелектуална професия – 67,1% през 1994 г. и 49% през 2008 г. На второ място са книгоиздателите, които винаги са били в издателската професия – 28,6% от частните книгоиздатели през 1994 г., като техният дял през 2008 г. нараства до 35,7%. Причината е, че в годините след 1989 г. започват постепенни съкращения на персонал в много държавни издателства и част от съкратените специалисти се заемат с частно книгоиздаване. По този начин държавните издателства се превръщат в инкубатори на нови частни книгоиздатели, които влизат в частното книгоиздаване със своя професионален опит, инфраструктура от бизнес контакти и самочувствие. Има и една част от книгоиздателите в частния сектор, които са били безработни преди да се заемат с издателска дейност – 4,3% през 1994 г. и 15,3% през 2008 г.

И ако, що се отнася до професионалния произход на днешните книгоиздатели, все пак има някаква приемственост, не така стоят нещата по отношение на родовата традиция. Едва 12,4% от книгоиздателите през 1994 г., 9,9% през 2008 г. и 10% през 2016 г. потвърждават, че техни близки и роднини са се занимавали с книгоиздаване. Както е известно, поради национализацията на частните издателства след 1944 г., родовата традиция в книгоиздаването у нас е прекъсната. И все пак една част от днешните книгоиздатели се опитват да възкресят тази традиция. Надеждата е, че с оглед на бъдещето тази тенденция ще укрепва и ще се разраства.

В заключение, социалният произход на днешните български книгоиздатели води началото си от три основни извора:

- интелектуалните професии, от които са се рекрутирали новите предимно частни книгоиздатели;
- държавните издателства, които представляват инкубатори на кадри;
- възкресяването на родовата традиция в книгоиздаването, което поражда надежди за бъдещето.

2. Неравенства, произтичащи от личните доходи на книгоиздателите и печалбите на издателствата им

Разпределението на личните доходи на книгоиздателите и реализираните от издателствата им печалби очертава една друга картина на ярки социални неравенства. Резултатите от проведените емпирични социологически изследвания показват високо подоходно разслоение сред книгоиздателите. Като цяло 48,5% от книгоиздателите през 1994 г., 50,4% през 2008 г. и 55,5% през 2016 г. са получили лични доходи през последния месец и издателствата им имат реализирана печалба; 2,2% от книгоиздателите през 1994 г., 8,1% през 2008 г. и 11,7% през 2016 г. обаче не са получили лични доходи през последния месец, но издателствата им имат реализирана печалба; 27% от книгоиздателите през 1994 г., 21,6% през 2008 г. и 16,7% през 2016 г. са получили лични доходи през последния месец, но издателствата им нямат реализирана печалба; и 20,2% от книгоиздателите през 1994 г., 19,8% през 2008 г. и 16,7% през 2016 г. нямат получени лични доходи през последния месец и издателствата им също така нямат реализирана печалба.

Тук по-специално внимание заслужават третият и четвъртият случаи. Що се отнася до третия случай, тези 27,0% през 1994 г., 21,6% през 2008 г. и 16,7% през 2016 г. от книгоиздателите, които имат получени лични доходи, но издателствата им нямат реализирани печалби, са главно от публичния сектор. Те редовно получават щатните си заплати без оглед на това дали има или няма печалба за издателството. А при четвъртия случай въпросните 20,2% през 1994 г., 19,8% през 2008 г. и 16,7% през 2016 г. от книгоиздателите, които нямат получени лични доходи за последния месец и издателствата им не са постигнали печалба, в преобладаващата си част са от частния сектор. За тях жизненият риск е значително по-голям, отколкото за управителите на изда-

телства от публичния сектор.

Когато се анализират емпиричните данни за ръста на печалбата на издателствата и ръста на личните доходи на книгоиздателите общо за цялата изследвана съвкупност, се установява, че между тях има положителна рангова зависимост. Казано на популярен език, нараства ли количествено печалбата, нарастват количествено и личните доходи. И обратно – намалява ли печалбата, намаляват и личните доходи

Ситуацията обаче коренно се променя, когато тази рангова взаимовръзка се анализира в зависимост от сектора, в който се практикува издателската професия. В публичния сектор посочената рангова взаимовръзка отсъства, или е равна на нула. Това означава, че управителите на издателства от публичния сектор са на щатно заплащане и техните лични доходи не зависят от ръста на реализираната печалба. В частния сектор интересуващата ни рангова взаимовръзка е отрицателна, т.е. нараства ли печалбата на издателствата, намаляват личните доходи на книгоиздателите. И обратно, намалява ли печалбата на издателствата, нарастват личните доходи на книгоиздателите. Това означава, че интересът за инвестиции в издателството и интересът за лично потребление при частните книгоиздатели влизат в откровен конфликт, от който произтичат далече отиващи последици, касаещи издателския успех. Частните книгоиздатели, за да инвестират в издателствата си, се налага да ограничават ръста на личните си доходи за потребление. Или ако искат да увеличат личните си доходи с оглед на разширено потребление, те трябва да ограничават инвестициите в издателствата си. Двата вероятни изхода от тази свободна борба на интереса за лично потребление и интереса за инвестиции изправят един срещу друг аскета и хедониста у частния издател, които не му дават спокойствие, постоянно го раздвояват и поставят на изпитание волята му за успех. Тук ние се изправяме пред една класическа ситуация, дошла от времето на ранния европейски капитализъм, която още храни мита за създаващия се сам частен предприемач (**Вебер 1993**).

3. Неравенства, произтичащи от материалния стандарт на книгоиздателите

Да видим доколко получените от книгоиздателите лични доходи за последния месец ги удовлетворяват. Общо 70,8% от книгоиздателите през 1994 г. заявяват, че не са удовлетворени от доходите си и само 28% са удовлетворени; през 2008 г., вече 49,5% от книгоиздателите са удовлетворени от получените доходи, но приблизително също толкова – 48,6% – не са удовлетворени; и през 2016 г. ситуацията е коренно преобърната – вече 72% от книгоиздателите са удовлетворени от доходите си и само 27,6% не са удовлетворени. Удовлетвореността на книгоиздателите от личните им доходи е тясно свързана с оценката им за постигнатия материален стандарт на живот, доколкото тези доходи са предназначени да го осигуряват.

Стратификацията на книгоиздателите от гледна точка на нивото на постигнатия материален стандарт изглежда така: през 1994 г. 7,9% от книгоиздателите оценяват материалния си стандарт като висок, 62,9% като среден и 29,2% като нисък; през 2008 г. 4,5% го оценяват като висок, 82% като среден и 13,5% като нисък; през 2016 г. 8,3% от книгоиздателите определят материалния си стандарт като висок, 85% като среден и 6,7% като нисък. Както си вижда, отчетливо преобладава оценката „среден материален стандарт“.

Нека да видим как оценката за нивото на постигнатия материален стандарт е обвързана с удовлетвореността на книгоиздателите от получените лични доходи.

От книгоиздателите, които през 1994 г. оценяват материалния си стандарт като висок, 87,5% са удовлетворени от получените лични доходи, докато 22,5% не са доволни; през 2008 г. 100% са удовлетворени; но през 2016 г. 60% са удовлетворени, а 40% не са удовлетворени. Взаимовръзката между удовлетвореността от личните доходи и преценката за висок материален

стандарт е устойчива и положителна.

От книгоиздателите, които през 1994 г. оценяват материалния си стандарт като среден, 29,1% са удовлетворени от получените лични доходи, докато 70,9% – не са удовлетворени; през 2008 г. 50,5% са удовлетворени, а 47,3% са неудовлетворени; и през 2016 г. 58,8% са удовлетворени, а 41,8% са неудовлетворени. Анализът на статистическите зависимости освен това показва, че липсва взаимовръзка между удовлетвореността от личните доходи и преценката за среден материален стандарт. Това означава, че личните доходи нямат ясна ориентация към материалния стандарт, а се насочват някъде другаде.

И накрая, от книгоиздателите, които през 1994 г. оценяват материалния си стандарт като нисък, само 8% са удовлетворени от личните си доходи, докато 92% са неудовлетворени; през 2008 г. 26,7% са удовлетворени, а 73,3% са неудовлетворени; и през 2016 г. 25,0% са удовлетворени и 75,0% са неудовлетворени. Тук вече взаимовръзката между двете оценки е отрицателна, т.е. оценката за нисък материален стандарт предизвиква все по-нарастваща неудовлетвореност от личните доходи. И обратно.

4. Заключение

Тук се опитам да представя накратко неравенствата в българското книгоиздаване като изследвам различни страни от живота на предприемача-книгоиздател, отнесени към различни времеви периоди от развитието на книгоиздаването у нас с цел да пресъздам една възможно по-цялостна картина на живота на книгоиздателите, представяйки по този начин и социалния тип на предприемачеството в книгоиздаването.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Вебер, М. 1993. *Протестантската етика и духът на капитализма*. С., „Хермес-7“.

ГРАДСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ – ЕДНА АЛТЕРНАТИВА ЗА РЕДУЦИРАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ НЕРАВЕНСТВА И ИЗКЛЮЧВАНЕ

Албена Накова¹

Развитието на градското земеделие като социално значима дейност първоначално е свързано с осигуряването на храна и допълнителни доходи за бедните градски жители в развиващите се страни [Dubelling, M. et al., 2010]. С неговото разпространение и в развитите страни на Европа и Северна Америка обаче, фокусът постепенно се отмества от продуктивните характеристики на градското земеделие и се пренасочва към онези негови характеристики, които определят значимостта му не толкова по отношение на производството на храна, колкото по отношение на позитивните ефекти, които то оказва в процеса на производство на храна върху големи социални групи и градски общности в социален план [Lohrberg, F. et al., 2016], а именно засилване на процесите на общуване, изграждане на социални взаимоотношения, формиране на общности от съмишленици, повишаване на качеството на живот на градските общности. Така, ако първоначално практикуването на градско земеделие има като непосредствена цел редуциране на базисни социално-икономически неравенства, дължащи се на неравнопоставеност по отношение на доходи и материално положение на определени социални групи, то впоследствие с все по-широкото разпространение на практиките на градското земеделие, неговата насоченост се измества в посока на редуциране на социални неравенства в сферата на социалната включеност, общуване и взаимодействия.

¹ Доцент, доктор по социология в ИИОЗ, БАН albena_nakova.manolova.abv.bg

Вследствие на това от началото на 90-те години на миналия век, когато основно започват научните изследвания по проблемите на градското земеделие, и до днес неговото място като тема в обществените науки и в частност в социологията става все по-значимо, поради многообразието от важни и актуални обществени въпроси, които то поставя. Тук се отнасят проблемите на модерното рисково общество като несигурност и бедност, неравенства и социално изключване, доверие, солидарност, социална справедливост, гражданска активност и участие и др.

Анализът в настоящата статия се базира на данни, представляващи резултати от проведени фокус-групови дискусии в рамките на проект „Градското земеделие като стратегия за повишаване на качеството на живот на градските общности“, реализиран от екип на ИИОЗ с подкрепата на Фонд „Научни изследвания“ към МОН, и се отнася за практики на градско земеделие на територията на Столична община.

Най-разпространената дефиниция на градското земеделие в световен мащаб е тази, формулирана от FAO, според която градското земеделие (включващо и крайградски земеделски практики) представлява отглеждане на растения и животни във и около градовете [FAO, 1998].

В рамките на разглеждания проект изхождаме от разбирането за градското земеделие като за социално значима дейност, обхващаща отглеждането на растения и животни за храна в градска и крайградска среда, както и свързаните с тази дейност процеси, като преработка, маркетинг на продуктите и др., която може да се осъществява от индивидуални или колективни актьори, на общинска, държавна или частна земя, с пазарен или непазарен характер, но и която предоставя като продукт освен храни и екосистемни, образователни и социални услуги, и/или ползи.

Тук ще се опитам да представя ролята на градското земеделие за редуциране на социални неравенства в аспекта на социалната включеност и възможността то да се превърне в път за социално приобщаване и създаване на взаимоотношения чрез

думите на самите участници във фокус груповите дискусии. Ще започна с една от най-разпространените практики на градско земеделие – създаването на комунални градинки от хора, проявяващи интерес към практикуването на градско земеделие.

Съсед на комунална градинка в село Герман:

„Живея в покрайнините на София, в село Герман. Срещу прозореца ми е т. нар. споделена градинка на един наш познат Влади. Страшно много хора се запознахме благодарение на неговата градинка. Той се занимава основно със зеленчуци, с био-земеделие. И не го прави с комерсиална цел. Никога нищо не е било продавано на пазара. А винаги, когато дойде време за прибиране на реколтата, Влади започва да разнася едни торбички и ние получаваме картофи, лук, домати и т.н. Изключително впечатляващо е упорството, с което го прави и как постепенно започна да въвлеча все повече и повече хора, но никога не насила. Просто казва: „Ела, опитай, дори и да не ти хареса, просто ще бъдеш един ден сред добри хора в приятна компания и можеш да се откажеш, ако не ти харесва”.

И ако в това изказване се съдържа, изразен най-общо, начинът, по който практикуването на градско земеделие води до въвлечането на хората във взаимоотношения и формирането на общности от съмишленици, следващите думи на същия участник в изследването конкретизират начина, по който градското земеделие способства за възстановяването на изгубени връзки между поколенията и за приличането на възрастните хора към активен социален живот и взаимоотношения.

„Бабите от селото се включиха в градинката на Влади и му помагаша в първите години изключително много и с любов. Идваха, за да го погледат как работи и да дадат съвети. Бабите от селото преживяваха изключително трудно това, че техните наследници са напълно откъснати от земята и че предпочитат лю-

теница от „Метро“ и домати от магазина, които са гръцки и отказват да работят земята и тя пустее. А самите те вече са възрастни и не могат физически да се справят с това. Но за Влади бабите се оказаха безценни, защото те идваха всеки ден да му наглеждат реколтата, да гледат дали е засадил правилно растенията и да питат защо не е сложил на домати амониева селитра. И Влади започна да огранотява бабите и да им обяснява защо не трябва да се тори с амониева селитра, което беше сложен и труден процес. Но всичко това не донесе никакви негативни емоции, точно напротив.”

В това изказване се очертава ясно и идеята за предаването на знания и опит между поколенията посредством градското земеделие, като се утвърждава ценността на всяка от генерациите и значението на специфичния опит, който тя носи за развитието на градското земеделие.

Същата тема – за градското земеделие като средство за социално приобщаване на възрастните хора, които са загубили голяма част от своите социални контакти и живеят изолирано, – подхваща и един друг от участниците във фокус-груповите дискусии, който е инициатор и организатор на друга комунална градинка, този път в междублоковото пространство в кв. Надежда.

Създател на комунална градинка в Надежда:

„Тук по-скоро целта ни не е какво ще произведем, а взаимоотношенията. Това е един идеален начин за социализация на възрастните хора. Защото те имат опит, живели са в друго време, занимавали са се със земеделие и знаят как се прави, а аз няма как да знам, ако някой не ми го покаже. Така че това е един много добър начин за социализация между поколенията, което в нашето общество липсва в много голяма степен, защото сега възрастните хора са много затворени, седят си по апарта-

ментите или по пейките пред блока и нямат поводи за социални контакти, както е било преди 20 – 30 години.”

Върху градското земеделие като път за социално приобщаване, засилване на междусъседските контакти и взаимодействие, покрай неговото практикуване и формиране на общностно чувство у преди това изолирани и непознати един за друг съседни, акцентира и един друг от участниците във фокус групите дискусии:

„Преди много години живеехме в един голям блок в Младост. Една жена се беше завърнала от чужбина и ни разказа следното: „Отидох през пролетта, разчистих всичко пред блока и насадих цветенца. Хората от блока си изхвърляха боклуците през прозорците и продължиха да ги изхвърлят, но аз нищо не казах, мислех си дано сами се сетят. Пак почистих.” И така тя чистила няколко пъти сама мястото пред блока, не се карала на съседите за това, че си изхвърлят боклука върху цветята, които вече са пораснали. Дори боядисала входа, вложила свои средства, не им натяква. В началото им било безразлично, но до края на лятото всички хора от блока се включили в поддръжката, решили да пребоядисат целия вход, отпред никой повече ни си хвърлял боклуците. Изчезнали и всякакви опити да се хвърлят боклуци от прозорците на апартаментите. На следващия сезон се оказало, че в градинката пред блока жената вече не била сама, дошли още няколко съседни. Започнали да предлагат и други растения да засадят, да се договарят как ще изглежда градинката, ако засадят и лоза и т.н. Така че представете си по този начин градското земеделие – една такава малка градинка и хора, които са достатъчно емоционални и интелигентни и правят нещата, но не те карат насила да се включиш. И не те съдят, ако не се включиш... И ако тази жена без кой знае колко старания е променила целия вход, защо една градинка да не промени цялата общност наоколо. Хората в личен план може би ще продължат да бъдат същите, но няма да искат навън да продължат да бъдат тези по-лоши версии на самите себе си. Ще искат да

бъдат по-добри версии на себе си. Хората се променят и имат нужда да получават одобрението на околните. И ако това е една градинка, на която всички се радват, всички ще изпитват нужда да се включат в нея.”

Всъщност тези думи, казани от един обикновен човек, който няма претенциите да развива научна теория, а само да обобща преките си наблюдения, са една много добра илюстрация на това, което известният канадски социолог Малкълм Гладуел, обличайки го в теоретична форма в книгата си „Преломен момент” [Gladwell, M., 2000], е нарекъл „теория за счупените прозорци”. Своеобразното наименование на тази теория, водеща началото си от двама американски криминолози и социолози – Джеймс Уилсън и Джордж Келинг [Wilson, J. and Kelling, G., 1982], идва от примера, който те използват, за да илюстрират идеите си: ако в една сграда е счупен един прозорец и никой не го ремонтира, то след определено време в тази сграда няма да остане нито един здрав прозорец. Цикълът, който започва с един счупен прозорец, е спирала надолу и резултатът може да бъде опустошителен. Счупеният прозорец дава сигнал, че безредието е позволено, дори нещо повече – поощрява го. Развивайки тяхната идея, М. Гладуел, който изучава социалните епидемии, твърди, че човек нарушава закона не само (и даже не толкова) заради лоша наследственост или неправилно възпитание. Огромно влияние върху него оказва това, което вижда около себе си, средата, в която е поставен. Тя му показва какво е позволено и се одобрява и какво – не. Гладуел твърди, че преспяността е епидемия и е заразителна. Тя може да започне с един счупен прозорец и да обхване цяла една общност. Развитието на тази епидемия обаче може да се контролира и в него може да настъпи поврат, ако се коригират елементи на средата, в която епидемията се разпространява. Като продължение на теорията на Малкълм Гладуел в позитивна посока е все по-широкото използване днес на метода *place making*, едновременно като процес и като философия, при който ревитализирането на

физически пространства се разглежда като начин за възстановяване на общности. Всичко това, пречупено през призмата на градското земеделие и социалните неравенства, означава, че развитието на практики на градско земеделие може да преобърне процесите на акумулиране на неравенства в процеси на акумулиране на предимства чрез промяна на средата, до която прилагането на тези практики води. А за възможността това да се случи свидетелстват цитираните по-горе думи на участник във фокус груповата дискусия.

За способността на градското земеделие да съдейства за засилване на процесите на социална включеност и ангажираност и за задълбочаване на междусъседското общуване показателно е изказването и на един друг участник във фокус-груповите дискусии, като в този случай става дума и за една друга, наблюдавана на територията на Столична община, практика на градско земеделие – биоградинките в училища и детски градини.

Възпитател в училище с изградена биоградинка:

„При нас така се случи миналата година, че останахме без разсад и тогава дойде една комшийка и каза: „Аз разбрах, че имате градинка, а нямате разсад, аз имам повече разсад, искате ли да ви го дам?“. На мен ми стана много мило, защото ние бяхме направили разсад в кофички обаче, той стоеше на втория етаж на училището и един ученик отишъл и изхвърлил всичкия разсад – от горе – долу. Когато тази комшийка предложи да ни даде разсад, на мен ми дойде идеята да започна да питам и други съсед, понеже около нас, на Павлово, са къщи. И започнах да ходя от дворче на дворче и да искам: дай това, дай онова. И хората даваха. Даже един съсед, който продава и беше сложил цена 50 ст. за коренче домати, на нас го даде без пари. Каза: „За децата, да се учат.“

Пример за това как практикуването на градско земеделие може не само да стимулира междусъседското общуване и контакти, но и да способства за преодоляване на противоречия, когато е налице противопоставяне на интереси на субекти, развиващи различни практики на градско земеделие или противопоставяне на интереси на субекти, практикуващи и непрактикуващи градско земеделие, което ги поставя в неравностойно положение и дори поражда противоречия между тях, са следващите две изказвания на участници във фокус-груповите дискусии.

Първото се отнася за комуналната градинка в Герман, която е разположена в непосредствено съседство с животновъдна ферма.

Съсед на комунална градинка в село Герман:

„Например едно от притесненията на Влади по отношение на стопанството, което се намира в съседство с него (в съседство с него има животновъдна ферма), беше, че кравите, които са пуснати на свобода да пасат по полето може да му повредят зеленчуците. Влади искаше да постави телена ограда, за да предпази животните да не изтъпчат насажденията. Но от фермата го помолиха да не поставя телена ограда, защото животните могат да се наранят на нея, ако се закачат. И тогава той постави едни оранжеви ленти, за да ги отблъскват и те да не влизат в неговата градина. И досега не е имало никакви проблеми между тях. Между другото, те дори започнаха да му предоставят безплатно тор.”

От това изказване се вижда как взаимното зачитане на интересите и съобразяването с тях води до създаване на отношения на сътрудничество и взаимопомощ между различните субекти на градско земеделие, т.е. неравенството на интересите в този случай не се оказва пречка за добросъседското съжителство, точно обратното, то се превръща във фактор за неговото задълбочаване, в повод за изграждане на сътрудничество.

Второто изказване се отнася за училище с изградена биоградинка в кв. Лозенец.

Преподавател в училище с биоградинка:

„Това, което направихме, за да сме полезни и на съседите е, че на оградата на нашето училище поставихме саксии с подправки и цветя. Тъй като имаме много ограничено пространство, се опитваме да въвеждаме всякакви нови технологии като вертикални лехи, висящи лехи. Направихме по оградата на училището от бирени бутилки лехи, като сме се старали да правим всичко възможно най-устойчиво. В тях засадохме различни подправки, цветя. Сложихме табели, с които карахме съседите и случайните минавачи – по идеята на градчето Тодмордън във Великобритания, – да се включат в нашия проект, да си късат безплатно подправки. Оставяхме лятото, когато училището не работи, бутилки с вода, за които се грижим винаги да са пълни, на които пише „Моля, полей ме!“. И с удоволствие забелязахме, че все повече и повече от съседите се включваха в това да поливат цветята и зеленчуците в градинката ни.”

Това е един пример за добро взаимодействие между субекти, практикуващи и непрактикуващи градско земеделие, като в този случай разликата в позициите не им пречи да си сътрудничат и всеки от тях да извлече ползи за себе си от това сътрудничество.

Но за съжаление, налице са и обратните случаи, когато е трудно да бъде намерен баланса между различните интереси на субектите, включени и невключени в практикуването на градско земеделие. По тази причина същата биоградинка в училище в кв. Лозенец се превръща и в повод за остро противопоставяне от страна на други съседни на училището.

Ето как продължава изказването на същия участник във фокус-груповата дискуссия:

„Но в същото време срещнахме от други наши съседни ог-

ромен отпор. Специално съседите ни от задната страна на двора, дългогодишни жители на кв. Лозенец казаха: „Какви са тук тия зеленчуци, ходете на село да си ги садите, ние тук сме в центъра на София, какво ще ни загрозявате, пречите ни, шумите ни, децата идват тук отзад и ни пречат, това си е нашият двор”. При положение, че това тук всъщност е нашият двор, има ограда и т.н. След което решихме да направим компостер, сглобихме компостери, пак казаха: „Какви са тези компостери тук, боклук, идват гарги, събират боклуците!”. Започнаха да ни хвърлят в компостера фасове, пластмасови бутилки и т.н. След това започнаха да ни създават невероятни проблеми с община Лозенец. Започнаха да викат пожарната, какво ли не се сетиха, постоянно бяхме подложени на проверки. Ние направихме всичко според силите си да ги омилостивим, децата им направиха специално изработени картички с вълна. Лично аз съм ходила да им ги пускам по пощенските кутии. Поканихме ги на презентация да им обясним какво е компостиране, показахме им проекта на Софийска община за раздаване на безплатни компостери, обяснихме им, че това е нещо, което се стимулира и т.н. Абсолютно нищо не ги убеди. И до този момент, вече четвърта година, отидем ли отзад в градинката, винаги се появява някоя леля и започва да вика. И досега продължаваме да имаме големи проблеми с тях.”

Какво по-убедително доказателство от това, че когато човек не иска да види хубавото, не иска да прогледне за положителните неща, нищо не може да го накара да промени мнението си и да отстъпи от позицията си, дори когато тя е неоснователна. Понякога се стига и до такова нарушаване на нормите за обществено прието поведение, което преминава в групата на криминалните прояви.

Възпитател в училище с биоградинка:

„Ние имахме засадени декоративни храсти около биоградинката, с цел да я отделят и обособят, и някой ни ги открадна. При нас дойдоха доброволци от една банка да ни помагат да засаждаме цветя. И както донесоха цветята, така храстите изчезнаха... На другия ден разбрахме, че храстите ги няма, просто изчезнаха... Някой вероятно е използвал момента и ги е откраднал.“

Но дори и подобни негативни прояви не могат да затъмнят и отменят позитивните ефекти от градското земеделие върху социалните взаимодействия и общуване. Може би най-впечатляващият пример в това отношение е станалото световно известно градче *Тодмордън* във Великобритания, придобило известност именно със своето градско земеделие.

Добрият пример на градчето Тодмордън във Великобритания:

„Може би сте чували за градчето Тодмордън във Великобритания, което практикува градско земеделие до такава степен, че всъщност цялото градче се е превърнало в една зеленчукова градина. Зеленчукова градина има пред кметството, пред полицейското управление, общо взето всички в града от администрацията до гражданите са се включили. Дори хората, които имат частни имоти са ги разградили, за да е свободен достъпът навсякъде. Навсякъде се сядят зеленчуци, като градините са отворени за ползване и употреба от всички преминаващи. С времето обаче забелязали, че хората въпреки това не смеели да влизат в градините и да си късат зеленчуци. Затова започнали да поставят специални табелки, на които пишело: „Моля, влезте, вземете си безплатни зеленчуци“. Постепенно до такава степен се развило земеделието в Тодмордън, че започнали да идват хора от цял свят, които посещавали градчето, за да видят гради-

ните и да се снимат пред зеленчуците. Така се развил изключително силно туризма и градчето се замогнало икономически.”

Ето едно безусловно доказателство за това как нещо, създадено и развивано не с цел икономическа печалба, а преди всичко с цел генериране на социални ползи за градчето и неговите граждани, засилване на социалното общуване и взаимодействия, има като пряк резултат и икономически просперитет. По този начин ограничаването на социалните неравенства се превръща в средство за ограничаване и на икономическите неравенства, а генерирането на социални ползи – в средство за генериране и на икономически ползи.

И като обобщение на социалните ползи от практикуването на градско земеделие в посока на редуциране на социалните неравенства и изключване, в посока на развитие на социалното общуване и взаимодействия, ще завърша с думите на един от участниците във фокус-груповите дискусии, които са наистина показателни.

За социалната полза от градското земеделие:

„Това с градското земеделие започваш да го правиш, не защото си длъжен или някой ти го е казал, а защото си полезен с това. Например, хората, които се събират в тези комунални градинки около блоковете, е за да общуват. Да, от това няма да се върнат данъци или да се генерира някаква икономическа полза за общината, но не може да се вложат средства само в идеи, от които има пряка икономическа полза, трябва да се влага и в развитието на хората. А градското земеделие е един вид развитие на хората. Общуването между хората, това че си полезен с нещо, те прави по-малко агресивен. И ти вероятно няма да счупиш стъклото на съседа, който е паркирал на мястото ти пред блока, все пак до преди малко сте поливали доматиите заедно.”

Ето как „поливането на доматиите заедно”, т.е. градското

земеделие, се превръща в път за преодоляване на социалната изолация, на социалния стрес и агресия, в начин за засилване на социалното общуване и формиране на общности от „съмишленници“, т.е. в инвестиция в социалното развитие на хората и средство за редуциране на социалните неравенства.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Dubbeling, M.**, H. de Zeeuw, R. van Veenhuizen. (2010) *Cities, poverty and food: multi-stakeholder policy and planning in urban agriculture*. Practical Action Publishing.
2. **FAO** (1998) *The State of Food and Agriculture. Feeding the Cities*. Rome, FAO.
3. **Gladwell, M.** (2000) *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*. Little, Brown and Company, 304.
4. **Lohrberg, F.**, L. Licka, L. Scazzosi, A. Timpe. (Eds.) (2016) *Urban Agriculture Europe*. Jovis Verlag GmbH.
5. **Wilson, J.**, G. Kelling. (1982) Broken windows. // *The Atlantic Monthly*, № 3.

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА НЕРАВЕНСТВАТА: „ОТВОРЕНИ ИНОВАЦИИ” ЗА РЕВИТАЛИЗАЦИЯ НА МЕЖДУБЛОКОВИ ПРОСТРАНСТВА

Вяра Ганчева¹

Представеният по-долу анализ използва резултати от научно-изследователски проект на тема „Културна идентичност и енергийна ефективност при ревитализацията на междублоковите пространства на панелните комплекси в София”. Финансираният от Фонд „Научни изследвания” (с бенефициент УАСГ и с ръководител проф. д-р, арх. Йордан Радев) проект има за цел да разработи подход за планиране и ревитализация на междублоковите пространства на панелните комплекси в контекста на архитектурно-културното наследство и устойчивото развитие.

Преосмислянето на градското планиране и създаването на нови механизми за градоустройство е изправено пред сериозни предизвикателства: загуба на природни ресурси в градовете, социална поляризация, задръствания и замърсяване на въздуха, комерсиализация на историческите дадености и загуба на идентичност, упадък и загуба на публични пространства или липса на достъп до такива за голяма част от хората. Ситуацията днес напомня за т.нар. „трагедия на публичните блага”, когато в рамките на една система на споделени ресурси индивидите, действащи според собствените си интереси, с поведението си застрашават общото за всички индивиди благо, като го изчерпват или влошават качеството му посредством колективните си действия. [Hardin, G. 1968]

¹ Главен асистент, доктор по социология – ИИОЗ, БАН ganchevav@yahoo.com

Проблемът – натрупване на неравенства

Междудисциплинният екип, част от който е и авторът, проведе десет теоретични и емпирични изследвания – териториално-устройствени и нормативно-правни анализи, урбанистични, социологически, финансово-икономически, културно-антропологични, статистически проучвания. Бяха събрани количествени и качествени, субективни и обективни, външни и вътрешни оценки, свързани с обитаването на панелните комплекси в столицата. Проучени бяха 1059 междублокови пространства, разположени в 69 жилищни комплекса в София, от които като казуси за изследване (след седем последователни итерации) бяха избрани три: в „Дружба-2“, „Левски-В“ и „Обеля-1“. Бяха реализирани социологически анкети на обитатели, дълбочинни интервюта с експерти, широко обществено допитване чрез сайта на проекта (<http://blockareas.bg/>) и обработка на статистически данни от НСИ.

Подбраните междублокови пространства са в най-необлагодетелстваните части на панелните комплекси на София, където има най-тежки проблеми със социалното и пространственото включване. Обобщен, анализът на градското пространство констатира следното състояние на подбраните казуси за изследване – междублокови пространства (МБП) и съседните едропанелни жилищни сгради в съответния имот :

- нееднороден социален статус на обитателите;
- negliжиране и значителна незаинтересованост на обитателите от околните жилищни блокове към естетиката на пространствата;
- безstopанственост по отношение алейните настилки и градинска мебел;
- отсъствие на ефективно осветление, кошчета за смет, битови и архитектурни паркови елементи и т.н.;
- нецелесъобразно, кампанийно поддържане на тревните площи и дървесно-храстовата растителност и цветята;

- хаотичен и непланиран строеж на търговски обекти;
- нараснали прояви на антисоциално поведение, пресъпност и вандализъм;
- нараснало усещане за несигурност и санитарно-хигиенна безопасност;
- неосъзнати, но категорично различни виждания на обитателите относно бъдещото развитие на квартала;
- силно ограничено използване по предназначение на тези пространства за отдых на майки с малки деца, по рядко пенсионери и много рядко ученици.

Комбинацията от културно-антропологични и социологическите изследвания, реализирани в рамките на проекта, показва, че натрупаните неравенства, водят до отчуждение и конфликтност в социалната среда.

Теоретична конструкция на Пиер Бурдийо за връзката между физическо и социално пространство (структурата на отношенията между различните видове капитали) ни позволи да преоткрием и тестваме междублоковото пространство като обективиращи „разпределения на различни видове блага и услуги, както и на достъпа на групата актьори до тях, в зависимост от физическото им разположение“. [Bourdieu, P. et. al. 1993: 161]

Предпоставката, която следвахме, че с оглед на разполагането на капитали се увеличават или намаляват шансовете на достъп до тези блага и услуги, позволи, чрез изследването на структурата на физическото пространство, да се реконструира социалната структура, обективизирана в него. Например, взаимната допълнителност между мръсотия и бедност разкри как, вместо междублоковите пространства в панелните комплекси да са общо благо, споделени пространства за обитателите, да са достъпни, свързани, уютни, атрактивни и привлекателни, те са „ничия земя“.

Резултатите от проучванията потвърдиха хипотезата за множествена уязвимост на обитателите, като в случая пространс-

твената сегрегация е само физически израз на социалните неравенства. Доказано беше, че вместо да са част от екологичните, социални, икономически и културни градски мрежи, които насърчават активността, здравето и благополучието на гражданите, и носят ползи за общността, въпросните междублокови пространства са затрупани от автомобили мръсни „задни дворове“, символи на отчуждението, обедняването и дестратификацията.

Идентифицираната множествена уязвимост на обитателите е следствие на моноцентричния модел на разрастване на градовете – в дългосрочен план той превърна панелните комплекси в „градски спални“, лишавайки ги от едновременно от социални, здравни, образователни и културни услуги.

В публичните – общодостъпни, но не и общи в социално-психологически смисъл, пространства, общото благо е загърбено. По този начин обединените в мрежа занемарени междублокови пространства образуват своеобразна периферия. „Периферният град“ – панелният комплекс, получава своя периферия – междублоковите пространства (МБП). Поради това те не са „публични пространства“ *sensus stricto*, което гарантира лошо качество на живота, заради липсващите придружаващи услуги, заради неудобствата и недоизградената инфраструктура за обитателите.

Едно от доказателствата, че междублоковите пространства, са „периферия на периферията“ е, че за тях даже нямаше правна дефиниция към момента на проучването. Ето защо за целите на проекта беше дадено следното работно определение: *„междублоково пространство е свободният терен в застроени с еднопанелни жилищни сгради урегулирани поземлени имоти – общинска или държавна собственост, отредени за благоустрояване, озеленяване, паркиране, спортно-развлекателни, или други дейности за задоволяване на потребностите на обитателите на прилежащите и съседните едропанелни жилищни сгради в съответния имот.“*

Неглижирането на междублоковото пространство като публично пространство е омаловажаване на значението му като

общо благо, като обществено място за задоволяване на потребностите на обитателите от чист въздух, от място за спорт, отдих и развлечения.

Установената маргинализация на обитателите в МБП на изследваните казуси в „Дружба-2“, „Левски-В“ и „Обеля-1“ намира израз в едновременната им физическата отдалеченост от здравни, образователни, социални и културни услуги, тоест в затруднения достъп до общи блага, от една страна. От друга страна, неин израз са и липсата на сигурност, на детски, спортни площадки, на пейки за отдих в междублоковото пространство, създаващи неудобства за живеещите.

Акумулираните пространствени, но също и социални, икономически, екологични и културни неравенства водят до натрупване на отрицателни ефекти и проблеми със социалното включване на обитателите на комплексите, респ. затруднено изграждане на общностна идентичност. Неблагоприятните последици в индивидуален и в обществен план са разпадащи се общности и формиране на „аморален фамилизъм“. Понятието е използвано през 1958 г. от антрополога Едуард Бенфийлд, за да опише определен тип поведение, присъщо за разпадащите се традиционни общности, които не успяват успешно да се модернизират. „Аморалният фамилизъм“ описва начина на мислене, при който всички значими социални връзки се свеждат до лоялност в рамките на семейството [Banfield:1958].

Решението – от акумулиране на неравенства към акумулиране на предимства

Изход от натрупването на неравенства е т.нар. „*трансформативна иновация*“, чрез която може или трябва – обратното, – да се акумулират предимства и да се възстанови равнопоставеността между центъра и периферията.

Ревитализацията, според нас, е именно такава трансфор-

мативна/системна иновация. Тя може да се разбира като процес на акумулиране на предимства – екологични, социални, икономически и културни.

- *Ревитализацията* е процес на подобряване на състоянието на западнали райони и подпомагане на хората, живеещи в тях, да подобрят качеството си на живот, като възстановителният процес създава определена рамка за устойчиво развитие, при това не само за настоящите, но също и за бъдещите поколения;

- *Ревитализацията* е интегрирано управление и възстановяване на градската среда чрез публично-частни партньорства и с активното участие на гражданите;

- *Ревитализацията* е една нова индустрия в подкрепа на устойчивото развитие, която включва иновации в социалната, културната, икономическата и екологичната област.

- *Ревитализация* е и общото динамизиране на развитието на конкретна територия чрез споделяне на ресурси, умения, знания и време в дефинирана стратегическа рамка – система от стратегически цели, приоритети и мерки.

За целите на изследването приемаме, че **ревитализацията е интегрирана интервенция (в социалната, икономическата, екологичната и културната област) за о(б)живяване, реконструкция и обновяване на градски устройствени зони /в случая междублокови пространства/ в общ интерес, вкл. за по-качествени и пълноценни обитаване, бизнес, транспорт и комуникации, отдих и развлечение.**

Реализацията предполага интегрирани инвестиции, чрез които да се осигурят необходимите условия и предпоставки за устойчиво развитие във всички негови аспекти сега и в бъдеще.

Процесът – „отворени иновации“ за ревитализация на пространството, на общността и на връзката между тях

Предполагаме, че конструирайки физическо пространство и увеличавайки достъпа до блага и услуги, т.е. като го ревитализираме/социализираме, увеличаваме не само физическия, но и социалния капитал.

Така, следвайки „Теорията на счупените прозорци“ на канадския социолог *Малкълм Гладуел*, представена в книгата му „Повратна точка“ [Gladwell, M. 2000.], можем да предположим, че възстановявайки междублоковите пространства, можем да ревитализираме общността...

Целта е *системна промяна* – постигане на устойчиви и жизнеспособни МБП. Управлението на градската промяна в тази връзка включва както планиране, проектиране и визуализиране на избраните интервенции, така и моделиране на изграждането на общност, респ. прилагане на интегриран подход за градско обновление.

Иновацията следователно, е свързана както с концепцията за преобразуването на физическата среда, така и с решаването на твърде сложна задача – създаването на общност чрез архитектурно-урбанистични похвати и чрез устойчиви във времето решения за пространството, за общността и за ресурсите.

Най-подходящият научен метод за изпълнението на горните научно-приложни задачи, свързани с ревитализацията на МБП, е методът на „отворените иновации“. *Чесброу* определя отворената иновация като „целенасочено използване на входящи и изходящи потоци на знание за ускоряване на вътрешните иновации, и разширяване на пазарите за вътрешно използване. Отворените иновации е парадигма, която предполага, че предприятията могат и трябва да използват външни и вътрешни идеи, и вътрешни и външни пътеки към пазара“ [Chesbrough, H, 2003].

„Отворените иновации“ могат да бъдат характеризирани като интерактивно създаване на стойност в рамките на интеграционния процес между организацията, нейните целеви клиенти и водещи потребители, за да се генерира и ускори взаимното споделяне на знания.

„Отворената иновация“ първоначално е разбрана и изпълнявана като набор от сътрудничества между две организации, които отварят вътрешния иновационен процес. Днес, ние сме свидетели на много случаи, в които концепцията е използвана за регулиране на значителен брой участници с множество роли в иновационния процес.

„Отворената“ иновация, следователно, изисква създаването на общо пространство за среща на различни актьори и заинтересовани страни – както производители на знания и на изследователски продукти и технологии, така и техни потенциални потребители или просто засегнати групи и лица.

Необходима е *синергията на три вида отворени иновации*:

1. Отворена иновация за ревитализация на пространството чрез **потребителски ориентиран дизайн**, който е холистичен метод, отчитащ всички фактори и взаимодействия, влияещи на контекста, в който се предоставя услугата или се проектира социално въздействие. Той синтезира някои основни методи като включване на заинтересованите страни в иновациите, създаване и тестване на прототипи на различни решения. Следователно, той може да се операционализира като дизайн за проектиране на социално въздействие, като процесът на интервенция се разделя на различни части (виж схемата по долу), а изпълнението може да бъде проследено в контекста на различните партньорски условия.

Разбира се, тук трябва да се имат предвид ограничената рационалност на избора на хората и социалните им предпочитания, за да се вземат окончателни решения. Неслучайно един от авторите на идеята за **архитектура с отворен код** говори за „внимателно ангажиране с политиката“ и обръща внимание върху пре-

дизвикателствата, рисковете и възможностите при участието на гражданите в архитектурни решения. [Schaban-Maurer, B. 2013]

2. Отворена иновация за ревитализиране на общността, чрез **плейсмейкингът/PlaceMaking**, който е многомерен подход към планирането, проектирането и управлението на обществените пространства. Той представлява специално фокусирано върху общността градско развитие, което отчита различните културни идентичности и е ориентирано към щастието и благосъстоянието на хората. Възниква като движение, което бързо набира популярност в Европа и САЩ, и предизвиква гражданското общество активно да участва в процеса по сътворяване на атрактивни публични места. Процесът започва с интегриране на мнения, превеждането им във визия и план, и последователно изпълнение на плана.

Концепцията за създаване на място – Плейсмейкинг/PlaceMaking се появява през 60-те години, когато писатели като *Джейн Джейкъбс* и *Уилям Х. Уайт* предлагат впечатляващи идеи за проектиране на градове, обслужващи хора, а не само за автомобили и търговски центрове. Работата им се фокусира върху важноста на оживените квартали и привличането на хора в публичните пространства. Джейкъб защитава гражданската собственост върху улиците, а Уайт подчертава важните елементи за създаване на обществения живот в публичните пространства. [Project for Public Space]

„Правенето/създаването на място“ вдъхновява хората колективно да си представят и преосмислят обществени пространства. Той е продължителен процес на сътрудничество, който засилва връзката между хората и местата, които споделят. Акцентът на вниманието при него е върху физическите, социалните и културните идентичности.

Членовете на общността участват в целия процес на урбанистично планиране, започвайки от вземането на решения и стигайки до реализирането на дадена стратегия. Аргументът е, че това е ключово условие за изграждането на социално и прос-

транствено устойчива, хармонична и жизнена градска среда, както и за консолидирането на самата общност.

3. Отворена иновация за регенериране на ресурсите, посредством възможностите и услугите на **комуникативно планиране/съвместно планиране.**

Например, търсейки решения за енергийна ефективност, можем да се обърнем към метода на „отворените иновации“, планирайки, заедно със заинтересованите страни, определени интервенции. Причината е, че този процес на избор измежду различни алтернативни решения осигурява постигането на консенсус и може да добави стойност в ревитализиращото се МБП. Например, сътрудничество между творческите индустрии, индустриите за здравословен начин на живот и ИКТ, както и избор на нови енергоспестяващи решения.

Освен това, този метод е съвместим и с другите два подхода – потребителски ориентирания дизайн и правенето на място/плейсмейкинг, като и логично ги допълва. Планирането с участието на заинтересованите страни води до тяхното повишено чувство на самоуважение, самореализация и собственост. В допълнение, ориентацията към изпълнение на общи цели подобрява релевантността и качеството на работа и може да се прилага в широк кръг от ситуации

Обстойното проучване на капацитета за развитие на подобен вид иновации е съществен елемент от изследователския процес. То дава възможност да се изгради научно-методичната основа, върху която в следващи проекти да се осъществи на практика експерименталното прилагане на т.нар. „жива лаборатория“ в процеса на ревитализиране на МБП.

Заклучение

Последните проучвания в областта на архитектурата с отворен код се ориентират към „дизайн на социалното въздейст-

вие”, „дизайн на обществения интерес”, „отворена архитектурна мрежа”, като по съответни начини комбинират дизайнерската практика и социалните услуги. Надеждата е, че така може да се избегне трагедията на публичните блага, за която стана дума в началото на този текст.

Както казва Ян Геел: „В едно общество, което все повече се приватизира с частни домове, коли, компютри, офиси и търговски центрове, публичният компонент на нашия живот изчезва. Все по-важно става... да можем да се срещнем с нашите съграждани лице в лице...Общественият живот в качествените обществени пространства е важна част от демократичния и пълноценен живот” [Project for Public Space, **Jan Gehl**].

За решаването на проблема – натрупването на неравенства, решение може да се търси в превръщането им в предимства чрез трансформативна иновация. За целта е необходим синтез на три вида отворени иновации – за ревитализиране на пространството/архитектура с отворен код, за ревитализация на общността и за ревитализация на връзката между тях, респ. съвместно планиране за регенериране на ресурси.

Обединението на трите вида отворени иновации – потребителски ориентирания дизайн, плейсмейкингът и комуникативното планиране формират хардуера, софтуера и оргуера за ревитализация на МБП. С тяхна помощ създадената от архитектите Отворена модулна система „О-модус“ за временно преместваеми обекти с елементи (Каталог) и сценарии (по три за всяко междублоково пространство), ще даде възможност на заинтересованите страни да избират модули, и да комбинират различни варианти.

В заключение – жизнеността на модела определено зависи от ключовите за ангажирането на ползвателите на МБП *въпроси за правата и собствеността*. Само ако хората и техните обединения, напр. сдруженията за етажна собственост, бъдат *овластени* да определят процеса на ревитализация на МБП, ще има устойчивост. Ако са ангажирани чрез личния си интерес,

ползвателите могат да развият ревитализацията като социално приемлива – екологосъобразна, икономически жизнеспособна, – т.е. като интегрирана интервенция в общ интерес, превръщайки неравенствата в предимства.

БЕЛЕЖКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Понятието и терминът произлизат от есето от 1833 година на викторианския икономист Уилям Форстър Лойд, (**Lloyd, William Forster (1833)**). *Two lectures on the checks to population*. England: Oxford University. Retrieved 2016-03-13), който използва хипотетичния пример с ефекта от нерегулираното потребление за пасище на общите земи на едно село (тогава наричани разговорно „*the commons*”). Столетие по-късно понятието придобива широка гражданственост благодарение на есето на еко-лога Гарет Хардин от 1968 година (**Hardin, G (1968)**). „The Tragedy of the Commons”. *Science*. 162 (3859): 1243–1248. doi:10.1126/science.162.3859.1243)
2. **Bourdieu, P. et. Al.** (1993): *Das Elend der Welt. Zeugnisse und Diagnosen alltaeglichen Leidens an der Gesellschaft*. Paris.
3. **Banefield, E.** (1958) *The Moral Basis of a Backward Societ*.
4. **Gladwell, M.** (2000) *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*, Little Brown.
5. **Chesbrough, H.** (2003) *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Boston: Harvard Business School Press.
6. **Schaban-Maurer, B.** (2013) *Rise of the Citizen Practitioner: A Phronesis-Based Approach to Citizen Engagement and Social Policy*, December 27.
7. Project for Public Space, https://www.pps.org/reference/what_is_placemaking/
8. Project for Public Space, Jan Gehl, <https://www.pps.org/reference/jgehl/>

ГРАЖДАНСКА /НЕ/АКТИВНОСТ – ЕКОЛОГИЧНА /НЕ/СВОБОДА

Даниела Василева¹

*Политика на екологията ли е
нужна на съвременното българско об-
щество или екология на политиката?*

В последните почти три десетилетия темата за неравенствана придобива особено значение и излиза напред в дневния ред както на изследователите, така и на обикновените хора. Тя е особено значима не само на национално равнище, а е и остър проблем на глобално равнище. Особено важно място в нея заема проблематиката, свързана с екологичното неравенство. Сблъсъкът на неравенствата от всякакъв характер е сблъсък, който може да се разпознае на всички равнища в публичния и частния живот на хората – от равнището на глобалното оцеляване до равнището на екзистенциално оцеляване на нашата планета и човечеството.

Развитието на човешката цивилизация през XXI-я век се характеризира с изключителни постижения, надхвърлящи и най-смелите очаквания; постижения, немислими само едно поколение назад и дори в детските години на сегашното поколение на средна възраст. Наред с тях се появяват и нови сериозни, дори екзистенциални предизвикателства, засягащи самите условия на съществуване на човечеството. Както отбелязва важността на този проблем, проф. д.с.н. Анна Мантарова [Екология и хуманизъм: 102-114], тези предизвикателства фокусират вниманието на

¹ Докторант в ИИОЗ при БАН.

изследователите и обществото като цяло върху релацията „общество – природа“. В днешните реалности на все по-ограничени природни ресурси е напълно обосновано да се обърне внимание и на релацията между екологичните рискове и екологичните неравенства, гражданската активност и гражданските свободи. Днес в тези връзки може да се открие нов смисъл и ново значение, тъй като проблематика е наднационална, надконтинентална – става въпрос за глобална проблематика, засягаща цялото човечество. Отговор на въпроса има ли връзка между социалното неравенство и бедността, от една страна, и екологичното неравенство – от друга, търсят все повече учени и специалисти, работещи в различни области на обществения живот – еколози, социолози, икономисти, специалистите по устойчиво развитие, експерти в сферата, свързана с проблемите на правата на човека, и т.н. Очевидна е връзката и нейното значение нараства ежеминутно, понеже тя би могла да се разглежда и в по-широк смисъл като релация „екологични рискове – общество – природа – екологична политика“. В България този въпрос е от огромна важност в последните години. Социологическо проучване, проведено от Института по социология към БАН, показва че броят на хората, които смятат, че състоянието на околната среда е „тежък проблем“, е нараснал на 33.6% от населението на нашата страна, което отрежда на проблема едно доста водещо място в съзнанието на хората. Или с други думи, проблемът за състоянието на екологията и съответно на рисковете, породени от това неблагоприятно състояние, вече битува доста трайно в съзнанието и битието на българското общество.

Важността и актуалността на проблема, свързан с екологичните неравенства, се свързват и с редица глобални, европейски и национални проблеми и тенденции, отнасящи се до диалектиката между съвременната гражданска активност и култура, от една страна, с екологичните рискове, от втора, а и с политиката по отношение на околната среда, от трета.

В литературата се срещат най-различни определения на ес-

теството и спецификата, за функционалността и феноменологията на екологичния риск, в които едно или друго понятие за риск най-често се обвързва било с особеностите на влиянията на околната среда върху хората, било като съответен обект на неблагоприятно въздействие или като източник или проводник (посредник) на такова негативно въздействие, но вече от страна на човека върху различните природни дадености или екологични процеси.

Развитието на научното познание е сложен процес, който е подвластен на присъщи на изследователския процес закономерности. То е резултат на стремежите и на човека да опознава непознатото, а и да разкрива сложни взаимовръзки и зависимости, но обикновено, освен че е в отговор на познавателни потребности, научното търсене има и съответна приложна насоченост, определяща се и от предизвикателствата, или от проблемите, които различни сфери на обществената практика поставят. Изследването на темата, свързана с гражданската активност и екологичните рискове, на взаимовръзките между двете, т.е. на релациите „човек-природа“, е особено актуална и несъмнено заслужава изследователските интереси да бъдат насочени към нея по-дълбоко, но, разбира се, също и по-комплексно.

Днес Европа е много чувствителна към екологичната проблематика заради състоянието на природата и отицателните антропогенни въздействия върху нея. Гражданското общество в различни ситуации произвежда относително висока гражданска активност, тъй като плътността на населението е много висока, т.е. на относително неголяма площ са разположени държави, вървели дълго по пътя на индустриализацията с всичките съпътстващи я последствия. Достигнато е, макар не във всичките ѝ региони, високо равнище на икономическо развитие и потребление, което, от своя страна, има своя резонанс в отношението „общество – природа“, защото културата на отношението към опазването на природата и нейните ресурси определено изостава. Едновременно с това, хуманистичната идея и демократичният дух са донякъ-

де и силно разпространени – те намират свои изрази и в действията на гражданското общество в съвременна Европа.

България не прави изключение в този процес. Десетилетия наред научната мисъл фокусира вниманието върху тази проблематика. Национални и наднационални институции, неправителствени организации или структури на ЕС разработват определени системи от мерки и нормативи, целящи редуциране на екологичните рискове и стабилизиране или дори подобряване на ключови параметри на околната среда. За да бъдат обаче ефективни управленските решения и действия, е нужно те да се базират на постиженията на съвременното научно знание, а и да са съобразени с конкретния социален контекст, в който се генерират екологичните рискове – много съществено обстоятелство, което прави непреходна и злободневна актуалността на конкретните изследвания.

Ето защо релацията „екологични неравенства – гражданска активност – екологична политика” е научно поле, нуждаещо се от по-особено изследователско внимание, тъй като важноста и разнопластовостта на тази връзка до голяма степен показва и равнището на съзряването и проявите на демокрацията в една правова държава.

Независимо че в българската научна литература вече има немалко публикации, изследвания и интерпретации по сходни проблеми, в социологически ракурс темата за зависимостите и взаимодействията между гражданското общество и екологичните политики не е достатъчно конкретно и пълно разработена. Още повече, че част от изследванията са правени преди години и се отнасят към по-частични, а и по-отдалечени във времето проблемни сфери, заради което те не покриват достатъчно изчерпателно проблемно-тематичния кръг за релацията „гражданско общество – екологична култура”.

Освен това, гражданското общество може да се представи и като специфична форма на организиран обществен живот, който обикновено би трябвало да е доброволен и да възниква

спонтанно. Зараждането на гражданското общество има много дълга история, като доста сведения за него има още и от древните полиси Атина и Рим.

В Атина гражданството е било провокирано по различни начини да участва в управлението на държавата. Гражданин в този полис е бил всеки свободно живеещ човек, имащ съответни задължения да участва регулярно в приемането на важни държавни решения. Така гражданите са градели политическа общност, която не може да бъде наречена истинско гражданско общество, тъй като от нея са били изключвани робите и жените. В Рим нещата с гражданството са стояли донякъде по-различно. Там също гражданите са били свободни хора, обаче не всички от тях са участвали в управлението, което по време на империята се е упражнявало от аристокрацията. При това положение гражданите образуват плебса – народа на Рим, а аристокрацията е управлявала, като се съобразява донякъде и с интересите на народа. По този начин гражданите на Рим са сформирали и своето т. нар. „правово гражданско общество“.

Времето от 17 век до началото на 21 век е изпълнено с утвърждаването и развитието на гражданското общество, характерно за промишлената цивилизация. В тези три-четири века се появяват и развиват множество социални явления, отношения, процеси и дейности, които бележат цяла и доста различна епоха в историята на човечеството. В Англия, Германия Франция, Италия, Испания или в почти всички европейски страни в това преломно историческо време и битие се водят тежки битки за нови обществени отношения, за нови форми на собственост и власт, за свобода, за национална независимост, за ново законодателство и държавно управление, за нови материални и духовни ценности. Зародилата се промишлена цивилизация се разгръща и стига своя апогей, а в рамките ѝ се заражда ново общество – глобално информационно общество.

Тази тема придобива особена актуалност и в Източна Европа през 80-те години. С навлизането на държавите от бившия

социалистически блок в пост-социалистическия етап и в прехода им към демократично управление темата за гражданското общество навлиза в един нов изследователски етап. Тя става особено актуална в периода след 1989 г. и в България, когато в чл. 4, ал. 2 от Конституцията на Р България за първи път е и записано значението на понятието „гражданско общество“. Според някои автори, само по себе си, гражданското общество е неполитическа, невластова гражданска част от обществото, което е донякъде доста необосновано твърдение. Невъзможно е да съществува гражданско общество, което да е лишено от съответна гражданска активност. А тази взаимовръзка сама по себе си гарантира до голяма степен и екологичното равенство между хората и природата както в национален, така и в глобален мащаб.

В годините след 1989 г. се появяват доста примери, социални и управленчески практики, разкриващи непоследователни и даже противоречиви, а и многолики тенденции във взаимодействията между гражданската активност и култура, от една страна, и екологичната политика при управлението на различни партии и коалиции – от друга. Освен това процесът на изграждане, оформяне и публично доказване на новото българско гражданско общество изобщо не е толкова еднопосочен и непротиворечив, колкото понякога някои изследователи се стремят и опитват да го представят на публиката. Напротив, той има своите особени и мащабно проявяващи се противоречия и разнолики профили. Тази негова разнообразна форма, както и формите и степените на реализацията му (обективно и субективно) предпоставят, но и изискват едно по-задълбочено и комплексно научно проучване и анализиране на същността, „интериора“ и „екстериора“ на съвременното българско гражданско общество, а и на неговите връзки и зависимости от реално текущата политика в сферата на екологичните реалности и проблеми.

От друга страна, екологичните политики, които нееднократно са били анонсирани като проекти и солидни ангажименти от различни управленчески екипи и неправителствени структу-

ри, също не са непротиворечиви, нито последователно осъществявани. Определено може да се каже, че днес у нас съществува доста релефно очертана тенденция на доминация на икономическите фактори и ползи, които реално ограничават и даже нерядко елиминират присъствието и значението на екологически, а чрез тях вече и на чисто демократичните и хуманистичните ценности и процеси. Тази реална и мащабно проявяваща се противоречивост и теоретически, но и практически се нуждае от един доста по-задълбочен и всеобхватен, а също и мултидисциплинарен анализ на връзките между гражданското общество и екологичната политика в годините след 1989 г.

През есента на 1989 г. „Екогласност“ организира събирането на подписка за огласяване на екологичните проблеми в страната. Тази подписка стои в основата на едно от малкото знакови събития в историята на българския преход към демокрация. На 3 ноември 1989 г., след първата мащабна самоорганизирана гражданска демонстрация по улиците на София в най-новата история на страната, въпросната подписка е внесена в Народното събрание – в последния ден на работата на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа по въпросите на околната среда, на която България по онова време е домакин. Подписката е съпроводена от петиция, в която демонстриращите граждани предявяват искания за по-мащабни обществени реформи и разширяване на човешките права. Този граждански акт може да се приеме и като начален пункт на зараждането на гражданската активност в най-новата история на нашата страна след 1989 г. [Кръстанова].

Въпреки че има немалко активни стъпки на обществеността в тази насока, екологичните каузи все още не са приоритет на гражданското общество в България. Макар екологичната политика да съществува формално – „на хартия“, тя няма достатъчно последователна и устойчива реализация, а и реалните екологични проблеми са значими в България, но са обект на внимание и интерес за отделни слоеве на обществото – главно младежки

слоеве и структури, а екологичните политики се използват главно за защита на определени инструментални, преди всичко корпоративни и местни интереси, които често вземат превес, затова и обществеността живее с усещането за крайно недостатъчна и дори напълно липсваща, или пък за реално и ефективно действаща екологична политика. Всичко казано по-горе е неоспоримо доказателство и за това, че в съвременното българско общество хората живеят в условия на дълбоки екологични неравенства.

Според някои днешни изследователи и експерти, в периода 1944-1989 г. категорията „гражданско общество“ е била отречена и дамсана като категория на буржоазното общество, вредна и опасна за теорията и практиката. След разпадането на тази система обаче настъпил процес на създаване на цялостна политическа, правна, социална, икономическа и духовна система, регулираща създаването на нови собственически отношения, „естествени“ след разпадането на тоталитарната обществена система. Преходът от авторитарен социализъм към демократично, гражданско общество е и преход от общодържавна и групова собственост към частна (в класическия ѝ вид) собственост. Демократизацията като естествен и закономерен процес открива нови възможности за едно по-съвременно и свободно мислене, за други типове съзнание и поведение на гражданите, за чувство за лично достойнство и ценност, за предприемчивост, или за творчество, а и за избор, поемане на лична политика и стратегия от цели и поведение.

Днес гражданското общество формално се представлява най-вече от различни знайни и незнайни неправителствени организации, граждански сдружения и всевъзможни конюнктурни граждански инициативи. Те се включват в общественно-политическия живот на страната в търсенето на решения по наболели, доста важни за обществото проблеми.

Съществен проблем, който стои на дневен ред, е опазването на околната среда, която в условията на прехода е доста силно застрашена. Днес в България са създадени голям брой неправи-

телствени организации, които работят по този наболял проблем.

Един добър пример е организацията „Зелени балкани“, която е създадена от не-формална група от студенти и научни работници от Института по екология. В своята дейност организацията полага усилен труд за запазване на биоразнообразието на територията на нашата страна. Тази гражданска активност се ползва с подкрепата на обществото и редица нейни акции водят през годините и до по-широк обществен отглас.

Повечето от проблемите, свързани с опазване на биоразнообразието и околната среда, са причинени от недалновидно управление и преексплоатация на природни ресурси. Нарастването на броя на населението в световен мащаб и промяната в начина на живот са свързани с все по-нарастващи нужди от природни ресурси. С главоломни темпове се увеличава антропогенният натиск върху природата, което поставя под заплаха съществуването на множество местообитания и видове. В тази връзка, част от работата на организацията цели управлението на природните ресурси с по-устойчиви във времето темпове, възпрепятстване на недалновидна политика, разследване и предотвратяване на закононарушения, свързани с използването на природните ресурси. Дейността на организацията през последните години е насочена към следните екологични проблеми:

През март 2008 г. Държавната агенция по горите бе единствената българска институция, която разпореди временно спиране на сечта на горите до изясняване на случая с т.нар. „дървена мафия“. Друг компетентен орган, а именно Министерство на околната среда и водите, пък наложи единствено наказателни актове с цел узаконяване на незаконното строителство на лифт и път, което обаче продължава и понастоящем.

Екологичната мрежа Натура 2000 в България е на път да бъде приета в пълния и обем (34% от площта на България), предложен от учени и неправителствени организации. Първоначално държавните институции възнамеряват да допуснат в Натура 2000 не повече от 5% от площта на България, т.е. площта на

вече съществуващите български защитени територии. Но ежеседмичните граждански протести, информационните кампании за Натура 2000 в цялата страна и интензивната комуникация с българските институции и Европейската комисия, а правителството ни бе заплашено от спиране на европейските структурни фондове и постепенно прие 33,89% от територията на България в Натура 2000. Очаква се да бъдат приети и допълнителни територии, вкл. Рила-буфер.

В световен план следвоенното бурно икономическо развитие на САЩ и Западна Европа се отразява твърде осезаемо на природата и предизвиква сериозни, продължителни, дори необратими промени, които засягат големи групи от населението. На много места те се превръщат в изключително тежки и трайни проблеми. Стремителният демографски прираст и ускореното икономическо развитие на страните от третия свят също увеличават антропогенния натиск и генерират значителни негативни промени в околната среда. Изсичането на тропически гори, неустойчивите практики на земеползване, водещи до ерозия и опустиняване, отделянето на все повече метан от увеличаващите се оризища в Азия прерастват от локални в глобални проблеми, засягат цялата земна еко-система. Озоновата дупка, предизвикана от мащабни емисии на въглеродни газове парников ефект, глобалното затопляне, промените в климата, включително зачестилите наводнения и суши, разрастването на пустините, намаление на питейната вода са само част от конкретните образи на повсеместните антропогенни промени на околната среда.

Всичко казано по-горе недвусмислено и категорично показва, че проблемът, свързан с екологичната несвобода се изостря все повече, а и в бъдеще ще става все по-актуален. Свободни и равни, или несвободни и неравни сме днес? А в бъдеще..?

Вместо заключение, ще припомня думите на безсмъртния велик хуманист Махатма Ганди: „Има достатъчно ресурси на земята, за да се задоволят нуждите на всички, но те няма да стигнат, за да утолят собственическата жажда на неколцина”.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Гражданското общество и правата на личността. 1997. София.
2. Екология и хуманизъм. Хуманитарни измерения и аспекти на екологическите проблеми. 2013. Съставители: Любен Димитров, Максим Мизов, София, „Авангард Прима”.
3. Конституция на Р България. 1991 г.
4. Кръстанова, Радосвета. 2012. Зеленото движение и зелените партии в България. София.

РАВЕНСТВО И НЕРАВЕНСТВО: ФЕМИНИСТКИ ПЕРСПЕКТИВИ

Татяна Батулева¹

Според речника „Мериам-Уебстър“ думата на 2017 година, т.е.тази, която е била най-търсена през изтеклия период, е „*феминизъм*“. В същия речник дадената за феминизма дефиниция е „теория за политическото, икономическото и социалното *равенство* на половете“ и „организирана дейност в защита на женските права и интереси“. Сред причините, довели до интереса, се посочват „Женският марш“ във Вашингтон и женските протести като цяло, както и скандалите по повод признанията за преживяно сексуално насилие в рамките на кампанията *#MeToo*, тръгнала от средите на шоубизнеса. „Съучастието“ на феминизма и равенството има дълга история; то обаче предполага разнообразни измерения и подходи, мотивирани от различните теории и различните политически цели, които те преследват.

Равенството като твърдение

В контекста на първия, или андроцентричния феминизъм в основата на равенството стои съзнателно търсено заличаване на разликата между женско и мъжко. Различието се възприема за основен източник на несправедливост и неравнопоставеност на женското. Във философски контекст това търсено отъждествяване се интерпретира като осигуряване на достъп до субектността и трансцендентността. При първия феминизъм е налице тен-

¹ Доцент, доктор по философия – ИИОЗ, БАН tanbat@abv.bg

денция към приравняване на „различие“ и „неравенство“. При това различieto се разглежда като негатив не само в качеството си на социален конструкт, който по-късно ще бъде наречен *джендър* (социален пол, социопол), а и като природна даденост. Превърналата се в сентенция фраза на Симон дьо Бовоар „човек не се ражда жена, а става жена“ се съпътства от негативирането на свързаните с майчинството дейности като раждане, кърмене и отглеждане на детето и обявяването им за най-прекия път към пропадане в иманентността. Придобито и вродено, социално и природно, различieto се разглежда като *източник на неравенство*. Ако приемем, че мъжкото и женското са двете страни на една опозиция, то най-общо казано, равенството изглежда постижимо чрез приравняване на едната страна към другата. Проблемът идва от това, че, постулирайки необходимостта от отъждествяване с мъжкото, този, неслучайно наричан андроцентричен феминизъм, имплицитно допринася за налагане представата за малоценност на женското. Наред с това, лишавайки различieto от неговата специфика – да бъде „нещото между две неща“ (С. Агасински), т.е. нито само у мъжа, нито само у жената, той отправя „различieto“ изцяло към женския полюс: възглед, напомнящ традиционната патриархална позиция, приемаща мъжкото за еталон, а женското – за негов негатив.

Равенството като взаимна незаменяемост на мъжкото и женското

Напротив, феминизмът на различieto, или диференциализмът, есплицира тезата, че не преодоляването на различията между мъжа и жената, а съхраняването им е път към установяване на равенството. Равенството вече не е синоним на отъждествяване и премахване на различията, а на тяхното запазване. Разликата по пол с нейните и анатомични, и социални белези става център в теоретичните размисли на диференциалистките.

Тя се разглежда като универсална и играе ролята на модел на останалите различия.

Един от основните упреци към този тип феминизъм са, че всъщност неговата цел не е едно – родено от запазване на различията – равенство, а изграждане на нова йерархия, на две самотни, изолирани една от друга вселени, в които поотделно господстват мъжки или женски ценности. Без да навлизаме в подробности, ще кажем, че във философски план диференциализмът почива върху визията за свързаност, релация, взаимност. Затова една от неговите най-видни представителки – Люс Иригаре, – от тезата за „етика на половото различие“ преминава към теорията за „двусубектната култура“, акцентираща върху равнопоставеността на мъжкото и женското. Силвиан Агасински пък създава теорията на „смесеността“, в която всеки от двата пола е изправен срещу собствената си липса, а универсалното се изгражда не по пътя на присвояване или изключване, а на основата на приобщаване и интегриране. Във всички диференциалистски визии един от акцентите е *преодоляването на йерархиите* (т.е. подчертава се, че не различието като такова, а неговото включване в йерархия, в която водещо е или мъжкото, или женското, е пагубно), така че най-често подобен упрек звучи доста несъстоятелно.

Друг тип упреци към диференциализма, идващи от средите на самите феминистки, са центрирани около оста *есенциализъм-антиесенциализъм*: запазване на женското... ама какво женско, ако го има, това предполага предпоставяне на някаква същност... Един от възможните отговори на подобен упрек дава Деридата по повод на Левинас, който, от една страна, разглежда женското като предетически произход на етиката, а от друга, остава верен на традиционните визии за жената като вътрешност, „интимност“, „гостоприемство“. Обяснението на Деридата за тези два несъвместими есенциалистски и антиесенциалистски прочита е, че „женското“ означава място на „противоречие на формалната логика“: то не може да бъде разбрано без допускане на същност, чийто онтологически статут е в това да бъде промен-

лива (1). А още преди Дерида Люс Иригаре също твърди, че качеството на връзката между мъжко и женско не може да се разглежда по модела на логическа операция, че тяхното единство не е диалектическо, а различието помежду им не е резултат от натрупване на количествени изменения в качествени. Всеки от двата пола има своя специфика, своя сила, но и свои дефицити и негативирането на единия ощетява не само другия, но и човечеството като цяло. Значи при диференциализма равенството произтича от взаимната незаменяемост на мъжкото и женското (2).

Равенството като борба със структурните неравенства

Други феминистки теории правят паралел между различни типове групови особености, общото между които е фактът, че те, по една или друга причина, са източник на неравнопоставеност. Пример за подобен подход, в който неравнопоставеността на женското се анализира в тясна връзка с други типове неравенства представлява лансираната от Айрис Марион Ъънг „политика на различието“. Феминистката авторка прави разграничение между *политиката на културните различия* и *политиката на позиционните различия*. Ако за политиката на културните различия е типичен нормализиращият дискурс на толерантността, който се ограничава до въпроси на правосъдието и свободата, но не засяга равните възможности за развитие, политиката на позиционните различия изисква да се вземат под внимание процесите, които по различен начин ситуират мъжете и жените, като последните са по-уязвими за доминация, експлоатация и изключване. Политиката на културните различия е напълно адаптирана към либералната парадигма и имплицитно разглежда „джендърната справедливост“ в нормите на равноправно третиране. Тя налага един сляп за различията идеал, който оба-

че не е решение, а част от проблема, защото на практика затвърждава неравностойното положение, в което се намират членовете на исторически изключените групи. В замяна на това политиката на позиционните различия атакува структурните неравенства, т.е. тези, при които позицията на дадена социална група е такава, че насочените към равноправие действия на институциите на практика водят до ограничаване на възможностите за реализация на членовете ѝ. В този контекст отчитането на различията отново е крайъгълен камък, осигуряващ стабилността на равенството; тези различия обаче са разглеждат не само в джендърен контекст, а като част от няколко типа позициониране, чийто белег е неравностойността – напр. инвалидността, принадлежността към дадена раса и към определен пол. Тази теория залага на изваждане на светло на различните дискриминационни практики, които, макар и открито осъждани, продължават да съществуват и да генерират неравенство (3).

Равенството като част от политическия проект на феминизма

Ярък политически израз на феминистките борби за равенство представлява *паритетаристкият проект*. Неслучайно Жьоньовиев Фрес нарича паритета „политическа дума за *равенство*”, одежда на *равенството*, практическо „средство за фабрикуване на *равенство*” (4). В качеството си на равно представителство на двата пола в институциите, паритетът е средство да направим обществото по-справедливо. Той обаче носи своята амбивалентност. Според Сенак-Славински, тя се дължи на факта, че понятието покрива концептуално и паритетния *принцип*, и неговата конкретна *практическа реализация*: така, докато принципът апелира към безусловно равенство, неговият юридически израз легитимира равенство в различието, т.е. равенство, съществуващо при определени условия, или условно равенство (5).

Равенство и неравенство – българският контекст

А ето и специфични за родния феминистки дискурс прочити на равенството и неравенството. Единият от тях е свързан с визиите за характера на равенството в социалистическата държава, или т.нар. *еманципация*. Някои са склонни да приемат тълкувания, изповядвани от западни феминистки, че това било фалшиво равенство, че социалистическата държава играела ролята на „Бащата“ и това възпроизвеждало една латентна патриархалност. Други приемат, че напротив, тук повече от всякъде другаде водеща е спецификата на контекста и наблягат на създадените още през българското Възраждане традиции, обосновавайки неуместността на подобно опекунство. Всъщност, често подобна е реакцията и на представителките на т.нар.наречения *„черен феминизъм“*, според които извоюването на равенство с мъжете не бива да се придружава от нов тип неравенство, почиващо върху презумпцията за знаещия и можещ Запад и изостаналия, догонващ и готов да прилага чужди модели останал свят (6).

Редица български изследователи (М. Мизов, Т. Коцева, Ж. Стоянов) изтъкват факта, че социалистическото законодателство създава солидна система от гаранции на женския труд: платен отпуск по майчинство, запазване на работното място, платени отпуски в случаи на боледуване на децата. Коцева тълкува равенството при социализма като съчетание на формално равенство и диференциран подход към специфичните различия на половете, т.е.като нещо, което по-късно ще бъде наречено „позитивна дискриминация“ (7). Други (Р. Стоилова) виждат в съвременното българско общество явления, свидетелстващи за непряка дискриминация. По-завоалирана и по-трудно уловима, тя се изразява в „прилагането на привидно неутрално условие, критерий или практика, които биха поставили в неравностойно положение лица въз основа на техния пол“. Конкретен пример, посочен от Стоилова, е депривацията по линия на възрастта: тя е

много по-силна при жените заради негативните образи, които налагат поведения в зависимост от пола (8).

Насилие и неравенство: една реципрочна връзка

Бихме могли да приемем, че насилието е висша форма на неравнопоставеност. В този смисъл ни се ще да обвържем феминистките ракурси към равенството с възникналия в българското общество шумен дебат „за” или „против” ратифицирането на Истанбулската конвенция. Конвенцията се фокусира върху връзката между насилие и неравенство: от една страна, насилието представлява „нарушение на основното право на живот, свобода, достойнство, сигурност и равенство и е резултат от вече съществуващо неравенство”, а от друга, засилва неравенството между мъжете и жените, т.е. става причина за него. Достатъчно конкретна, конвенцията атакува онова насилие, което е насочено срещу жена в качеството ѝ на жена, или което засяга предимно жените. Позитивен момент е и нейният превантивен характер: санкционира действия, които „водят до или има вероятност да доведат до физическо, сексуално, психическо насилие, или икономическа вреда, или страдание на жените, включително заплахи за извършване на такива действия (...)” (BGRF.ORG). Фокусирана е както върху публичното, така и върху частното пространство; отчита историческите корени на насилието, както и обусловеността му от определени социални структури и джендърно обусловени роли; изхожда от предпоставката за неразривната, *реципрочна връзка* между насилие и неравнопоставеност.

„Равенство” на малцинствата?

В Обяснителния доклад към Конвенцията се посочва, че понятието за джендър се базира на двата пола – мъжки и женски; то

означава, че има социално конструирани роли, поведения и атрибути, които дадено общество смята за приемливи за жените и мъжете; в тази връзка насоката е „да се изкореняват предразсъдъците, обичаите, традициите, които са базирани на (...) на стереотипираните джендър роли“. Тук може да се запитаме: откъде е това недоверие към джендъра и възприемането му като път към налагане на многообразие от полови идентичности, което пролича от дебатите по повод ратифицирането на Истанбулската конвенция, които, вместо върху насилието и борбата с него, се съсредоточиха върху спор, придобил формата на „що е джендър и има ли той почва у нас?“. Ето част от споделени във форумите мнения: „имате ли идея колко много вече са половете в класацията на либералите?“; „засега списъкът на половете е LGBTQIP2SAA, но имайте предвид, че всеки ден се пръква по някой нов пол“; „от феминизъм до феминизъм разликата е огромна, едни феминистки се борят за равни права на жените с мъжете, други се борят за смачкване на белите хетеросексуални мъже, трети се борят за много полове, за кое равенство на половете говорите?“ ...

Всъщност понятието „джендър“ отдавна е придобило гражданственост и е напълно легитимно. Ако мъж и жена означават същества, които по природа, физически и морално са различни, джендърът разчупва тяхната природна идентичност, като отчита влиянието на начина, по който са конструирани половете в исторически и културен план, както и зависимостта им от социалните отношения. Тук възниква въпросът: възможно ли е джендърът като конструкт, означаващ социално обусловените роли и променливите особености на индивидите като функция на пола, да заличи изначалната дистинкция мъж-жена. Отговорът зависи от тълкуването на понятието в отношението му към пола и разликата по пол.

В контекста на куйър-теориите, които разширяват безкрайно границите на търсеното равенство, не само джендърът, но самият пол се разглежда като конструкт. Техните представители не приемат деференциалистката теза за водещата роля на различието мъжко-женско. Т.напр. Джудит Бътлър отхвърля не

само разделението „мъж-жена“, но и това между пол и джендър; не само джендърът, но и полът се разглеждат в перформативен план: съществували множество джендърни идентичности без отношение към първоначалните анатомични или социални дадености. Тези нови, „подривни“, *куиър-идентичности* развенчавали претенцията („догмата“) за наличие на два пола, която само привидно била универсална; а всъщност, обаче, била изградена върху хетеронормативността (9), която налагала на индивидите една полова идентичност.

Става ясно, че не джендърът или полът, а интерпретирането им като тотално откъснати от природните дадености, води до тълкуване, обявяващо изначалната дистинкция „мъж-жена“ за нищожна в полза на многообразието от джендърни идентичности. Възникват въпроси: как да търсим проекциите на възможното равенство в пространство, в което и опозициите, и включените в тях елементи са размити до безкрайност, където няма водещо изначално различие?; и не се ли превръща подобно пространство в капан за реалното равенство в полза на едно латентно, не така видимо, но не по-малко опасно в перфидността си неравенство? Може би няма да бъде излишно да си спомним теорията на Насим Талеб и неговото правило за т.нар. *непримирумо малцинство*, според което *достатъчно е едно малцинство да достигне нищожно малък размер (3-4% от цялото население), за да успее да го подчини на своите желания и да установи диктат и то така, че на наивния наблюдател да му се струва, че изборът зависи от предпочитанията на мнозинството*. Изводът му е, че „нетолерантното малцинство може да контролира и да унищожи демокрацията; нещо повече, ясно е, че рано или късно то ще унищожи нашия свят“ (10).

Но да се върнем към *куиър-теориите*: безкрайното конструиране на джендъри, откъснати от биологичния пол като опит за установяване на съвършено равенство, при което да няма изключени, се оспорва от диференциалистките. По думите на Агасински, например, то е „троянски кон“ в редиците на феминизма.

Агасински отстоява позицията, че наличието на *два пола* – мъжки и женски, – е свързано с биологичната организация на човешкия род и различния начин, по който те участват в прокреацията. Това, разбира се, не изключва факта, че съществува разнообразие от *сексуалности*. Според феминистката авторка, пол и сексуална ориентация не са взаимно предопределени, нито взаимно заменяеми. Разгледани в социален план, те (полът, от една страна, и сексуалността, от друга) дефинират различни оптики. Затова подмяната на едното с другото, респективно на пола от сексуалността, води до напрежение между движенията срещу хомофобията и феминистките движения, насочени към защита на женските свободи. Агасински е пределно ясна: „(...) *полът не определя сексуалността, но сексуалността не премахва пола*” (11).

Феминистката авторка приема категорията „*джендър*”, но оспорва начина, по който тя се тълкува от *куиър-теориите*. Агасински посочва, че според Бътлър това да си мъж или жена е нещо като „*културни доспехи, които всеки може да грабне и да се накичи независимо от пола си*”. *Каква борба за равенство там, където категорията „жена” не съществува, а жените нямат нищо общо помежду си*, пита тя. И още: как без тази категория да се осмислят начините на присвояване, на което жените са били и продължават да бъдат обект? Според Агасински, теорията на Бътлър не обосновава наличието на „*подривни*” идентичности и подривен феминизъм: *напротив, тя е подриване на феминизма*. Убедена е, че както борбата срещу сексизма, за равенство на двата пола, така и тази за равноправие на различните сексуални ориентации имат право на свой „град”. В същото време, обаче, е не по-малко убедена, че *куиър-идентичностите* (т.е. тези, които почиват върху различните сексуални ориентации, не биха могли да изместят изначалната разлика по пол). *Куйър-теориите „не престават да ни набиват в главите, че всичко е култура, всичко е конструктор, без да се запитат как се е създала самата история на културите”* (Пак там, с. 6). Заедно с природата те се опитват *да прогонят самия живот, да девитализират жи-*

вото човешко тяло, което е резултат и от природна, и от културна еволюция (Пак там, с. 7). Тук ще припомним и думите на Люс Иригаре: на въпроса защо лансира тезата за двусубектна (мъжка и женска), а не множествена култура, тя отговаря, че често завръщането на еднообразието („на Единия“) протича именно под маската на привидното многообразие.

В своето богатство и разнопосочност визиите за равенството – като тъждество или съхраняване на различието, принцип и практическа реализация, равнопоставеност на двата пола, или равноправие на разнообразните сексуални ориентации, – очертават еволюцията на различните феминистки теории. Те са предизвикателство и отговорност за бъдещето, бъдеще, в което „човешкото приключение“ (Агасински) да бъде съхранено в неговата мъжка и женска определеност.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Derrida, J.** 1997. *Adieu à E. Levinas*. Monoscope.org.images.
2. **Batuleva, T.** The Ethics of Difference and the Two-Subject Culture in the Works of Luce Irigaray, *Philosophical alternatives*, 2015-3.
3. **Young, I. M.** 2000. *Inclusion and Democracy*, Oxford University Press.
4. **Fraisse, G.** 2001. *La controverse des sexes*, P..
5. **Sénac-Slavinski, R.** 2008. *La Parité*, P.
6. **Raynova, Y.** *Gender-Debetten awischen "Ost" und "West"*, IAF, Wien, 2008. Вж. също: **Spivak, G.**, *Can the Subaltern Speak*, Basigstoke: Macmillan.
7. **Мизов, М.** *Българката, преходът към демокрация и властта. // Съвременната жена. Роли и образи*, ЮЗУ "Н. Рилски", 2010. Също и: Коцева, Т. *Равенство, различие, различия. Продължаващият феминистки дебат* – bauw.bg.com.
8. **Стоилова, Р.** 2012. *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.*
9. **Бътлър, Дж.** 2003. *Безпокойствата около родовия пол. Феминизмът и подриването на идентичностите* – ИККХ.
10. **Талеб, Н.** 2017. *Най-нетолерантните побеждават. Диктатът на малцинството* – www.memori/bg/2017.
11. **Agacinski, S.** 2012. *Femmes entre sexe et genre*, P., „Seuil“.

СУБЕКТИВНАТА ПРЕДСТАВА ЗА СЕБЕ СИ В КОНТЕКСТА НА СОЦИАЛНОТО РАВЕНСТВО / НЕРАВЕНСТВО

Манол Манолов¹, Маргарита Бакрачева²

Концептуализиране на възприеманите изисквания в контекста на етичните ценности и норми

Образът за себе си е многоаспектен и включва реалната и идеалната представа за себе си, както и очакванията на средата и значимите други. По този начин се отразява процесът на изграждане на идентичността, задвижвана от вътрешни търсения и надличностни очаквания, които се интегрират или противопоставят. Своеобразната ориентация и включеност на личността преминава през опитите за балансиране между знанието за себе си, изискванията нахлуващи отвън и представата, очертаваща допускания синхрон между себе си и социалното. Това включване, протекло успешно или не, дава живот на надперсонално. Получили своето отражение в субекта, социалните очаквания получават нови прояви в действителността. Трудно е същите да се определят като обективна действителност дотолкова, доколкото те не представляват такава за всички, а представляват само за субекта. Формулирането на отделните „собствени светове“ обаче, създава движение в интересубективните преживявания. Движението, от своя страна, може да се илюстрира с епитета „лавинообразност“. Динамиката, многолюдието, разминаването

¹ Асистент, докторант във ВТУ, e-mail: manolov.manolov@gmail.com

² Доцент, доктор по психология – ИИЧН при БАН, e-mail: m.bakracheva@abv.bg

в поколенията и постоянната промяна, настъпваща от дихотомията между смъртта и раждането от една страна и социалната памет от друга, оставят отпечатъците на надперсоналното. При всички обстоятелства, посочената динамика в контекста на интер- и интрасубективните преживявания е по-интензивна от самата измяна на надперсоналните „критерии“, които определят и категоризират личността. Бъргър определя предното като означаващо, „че всяка социална ситуация, в която се намираме, не само е дефинирана от нашите съвременници, но е и предопределена от нашите предшественици. Тъй като човек не може да разговаря с прадедите си, техните недобре премислени конструкции са като правило по-трудно отстраними от изградените в наши дни. Този факт е точно уловен в афоризма, че мъртвите са по-могъщи от живите...“ [по Йонкова, 2008]. Това може да бъде интерпретирано като *персистиращата памет*, оставаща в изградените ценности, морал, норми и т.н. Отделянето на индивида от същите, независимо от неговата воля, е възможно да води до проявления на равенството и неравенството. Не всички неравенства, обаче, следват от естествени различия, защото има и такива, които следват от бинарната логика и йерархиите, установявани по силата на желанието да има център, да има един, преди да има двама, да има единично преди двойно. Сред най-популярните практики за толериране днес е егалитаристкото утвърждаване на всеобщото равенство, на законовата равнопоставеност като компенсация на естествените различия и свързаните с тях фактически неравенства [Минева, 2013].

Въпреки институционалните опити за параметриране на надперсоналното, динамиката на комуникациите и информациите, навярно, е довела съвременното общество до ужаса на еднакваността. Фрагментарното, локалното, автентичното се предпочитат в посока на субективизацията и релативизацията на традиционната символика като алтернатива на едновременно глобализиращия и глобализационен модерен стремеж към

универсализъм чрез унификация и стандартизация. Философски размисъл върху етоса на съвременната моралност, белязан от напрежението между глобално мислене, на което ни обрича епохата, и локално действие, на което единствено сме способни заради своята смъртност и преходност [Минева, 2016].

Изследванията сочат, че характерът и съдържанието на предпочитаните от българските граждани ценности очертават нагласи, типични за традиционния тип културна система. Открит е един категорично очертан набор от предпочитания, на челно място сред които е материалната осигуреност, следвана от здравето и семейството. Съвременното общество, обаче, както и посочената динамика създават условия базисните ценности да бъдат изместени. На тяхно място се появяват инструментални ценности. В развитите общества тези инструментални ценности получават негативни морални оценки. Йерархията на инструменталните ценности с времето търпи промени. От труда например, водещ до удовлетворяване на базисните потребности, напред се установяват парите и съвсем категорично заемат централно място. Субективното мислене преминава в категориите „тук“ и „сега“, което е повлияно и от постмодернисткото фаворизиране на настоящето, и от характеристиките на макросредата [Мантарова, 2015].

Разгледаното по-горе дава основания етическото и надперсоналното да бъде поставено в контекста на субективната представа за себе си. С други думи, да се проследят три компонента:

- рефлексии на социалното, изискваното от страна на обществото;
- субективната представата за реален и идеален аз;
- възникващите конфликти между трите компонента.
- Търсените компоненти представляват и цели на настоящото изследване.

Концептуализиране на несъответствията в Аз-а

Теорията за несъответствията на Аз-а на Хигинс описва липсата на несъгласуваност между представата на индивидите за това какви са, какви искат да бъдат и какви смятат, че другите очакват от тях да бъдат. Така се разграничават *три вида представи*: какъв съм Аз (реален Аз); какъв бих искал да бъда (Идеален Аз) и какъв трябва да бъда според очакванията на другите (Очакван Аз). Несъответствия могат да възникват между всяка от тези три вида представи, което поражда различни по интензивност и продължителност афекти [Higgins, 1989]. Най-общо, при несъответствие между Реален и Идеален Аз-образ емоциите, са разочарование и неудовлетвореност от себе си, а при несъответствие между Реален Аз и Очакван Аз се преживяват срам и объркване, защото хората не са удовлетворили очакванията на другите. Несъответствие възниква когато има разминаване между оценката за себе си и реалния Аз и идеалния Аз – ориентация, която в известна степен е локализирана в бъдещето и представата какъв иска да бъде човек. Високата степен на несъответствие води до изживяване на негативни емоции като неудовлетвореност, разочарование, тъга. Според данни от изследвания, това е свързано като цяло и с по-ниска самооценка. Описани са различни комбинации и свързаните с тях емоции, както и значението на степента на несъответствие от периода на изживяване.

Сред многото резултати се изтъква, че по-силното разминаване на това, което човек мисли, че е, и това, което мисли, че трябва да бъде, е свързано с по-висока склонност към отлагане на изпълнението на задачите [Ferrari et al., 2007]. Възможно обяснение е и във връзка с преживявания и търсения смисъл. Когато човек не влага личен смисъл в задачите, които трябва да изпълнява, те са част от очаквания Аз. Разминаването между реалния и очаквания Аз поставя индивида под натиск и създава негативен емоционален тон. Възможен начин за справяне

е избягване на поведението, произтичащо от очаквания Аз, като се отлага изпълнението на свързаните с него задачи. Алтернативният подход към това несъответствие е да бъде извършвана дейност, в която индивидът не влага личен смисъл, което е свързано с усилия, а при успешно изпълнение би донесъл предимно облекчение, но не и усещане за удовлетворение. Ето защо може да бъде предпочетена стратегията на отлагане на изпълнението на задачите. По този начин хроничното, ненужно отлагане се разглежда като функция на смисловия дефицит в дейността на индивида, т.е. липсата на смисъл в действията, задачите и целите води до вътрешно отдръпване от тях, което намира израз в многократното отлагане на изпълнението им.

Постановка на изследването

Замисълът на изследването е да се потърси какви са представите на хората за това какви са желания им образ и възприеманите очаквания на другите за това какви трябва да бъдат. За целта помолихме изследваните лица да напишат в свободна форма 5 думи или израза, които описват **Какви са** (Чертите, или характеристиките, които мислят, че притежават); **Какви искат да бъдат** (Чертите, или характеристиките, които искат да имат, за да бъдат идеални); **Какви смятат, че „трябва да бъдат”, според очакванията на другите** (Чертите, или характеристиките, които вярват, че другите очакват от тях да притежават). Изследвани са 190 лица, 31% мъже и 69% жени на възраст 12 – над 40 г. (11% 12-18 г., 19% 19-25 г., 25% 26-30 г., 27% 31-40 г. и 18% над 40 г.). Изследването е проведено в периода юни-август 2016 г. с помощта на електронната платформа survey.bg.

За Аз-категориите са използвани 3 експерта за отнасяне на думите (изразите) към категории. Като първа стъпка бяха извадени всички отговори и направен честотен анализ. Втората стъп-

ка беше тримата експерта с ниво на съгласуваност 81% да определят думите, които са синонимични. След обединяването по сходство на използваните генерирани думи, третата стъпка беше отнасяне на думите по категории. Смесовата натовареност на думите доведе до решение на експертите да бъдат изведени следните категории:

1. Лични себенаочени (доказващ се, решителен);
2. Лични насочени към другите (обичлив, загрижен);
3. Социално значими (умен, успешен);
4. Социално повърхностни определения (жена, „пич“);
5. Лични негативни определения (мързелив, нагъл);
6. Използвани са честотен анализ, кръстосани таблици, еднофакторен дисперсионен анализ

Получени отговори по категории

За категорията Реален Аз са получени 1044, за Идеален Аз 807, а за Очакван Аз – 724 отговора. Отговорите са много разпръснати и обхващат огромна палитра думи, изрази, дори поговорки.

По честота за Реален Аз с честота над 10 пъти са посочени отговорен, добър, честен, умен, искрен, упорит, забавен, чувствителен, мил, наивен, добронамерен, интелигентен, амбициозен, състрадателен, разбиращ, толерантен, не знам, доверчив, всеотдаен, отзивчив, любознателен. За Идеален Аз думите с честота над 10 пъти са Смел, търпелив, спокоен, уверен, силен, решителен, умен, оптимистичен, амбициозен, отговорен, як. Тук се отбелязва много по-голяма дисперсия. С честота над 10 са смел, търпелив, спокоен, уверен, силен, решителен, умен, оптимистичен, амбициозен, отговорен. За Очакван Аз: отговорен, силен, уверен, смел, решителен, спокоен, толерантен, честен. В тази категория за разлика от аз реално се появяват формулировки в пожелателна форма: да имам искрени приятели;

Да ме обичат повече; да мисля повече за себе си; Да направя света по добро място; Да не ми пука; Да не ми пука какво мислят другите; Да не се гневя толкова за глупости; да не съм дребнава; да не съм задръстен; Да не съм расистка; Да продължа да танцувам; Да разсъждавам; да се науча да се грижа и за себе си; да се отпускам по течението; Да си отворя мои фризьорски салон; да убия всички комари преди лягане; да умея да обичам; Да умея да прощавам; да чувам не само да слушам; Не толкова доверчив; Не толкова дълбоко преживяваща; не толкова емоционална; Не толкова наивна; не толкова отговорен; не толкова отдадена; По-недоверчива; По-решителна; Посилна; По-уравновесена; по-адаптивна; по-безшумен; повече чувство хумор; по-внимателна; повърхностен; по-предпазлива; по-респектираща. За тази категория има използвани и сентенции: Аз съм отговорна за собствените си действия и за тези на децата ми; Ако можеш, помогни, ако не – не пречи; Както и социално условни категории „трябва“; Падай, ставай, но върви. Не спирай да се движиш. Ако си ограничен физически, прави го мисловно; Не прави това, което не искаш на теб да ти правят; Не съди хората, без да си влязъл в техните обувки; бъди послушна; бъди сериозна; Вярвай в чудеса; Да бъдем себе си!; да владее емоциите си; да влизам в час; да внимавам на кого помагам; да знам какво искам; да мисля повече за себе си; да мога да определя важните неща; Да не правя зло никому; Да не се бъркам в живота на другите; Да не се лигава; Да не съдя другите ,има кой да го прав; да пазя тишина; да слушам

В табл. 1 са представени броя отговори за трите вида Аз-а по обобщени категории.

Таблица 1.

**Честота на отговорите, генерирани от изследваните лица
за Реален Аз, Идеален Аз, Очакван Аз**

	реален аз	идеален аз	очакван аз
Лични себеутвърдителни	285	346	287
Лични, насочени към другите	439	230	229
Социални-повърхностни	111	141	27
Социални интеракции	89	32	132
Лични негативни	122	42	26
Непопълнено	279	513	298

Наблюдава се много голямо различие в липсата на генерирани отговори по отношение на Идеалния Аз. Явно това е тази част от личните стремежи, която затруднява хората в себерефлексията им в по-висока степен в сравнение с оценката на своето Реално Аз и възприеманите очаквания на другите към тях.

По отношение на Реалния Аз има и значително повече лични негативни описания. Такива фигурират обаче и при Идеалния, и при очаквания Аз, което е интересен въпрос, който подлежи на допълнително проучване.

Интересни резултати се получават и в категорията „социално повърхностни отговори“, каквито фигурират най-много по отношение на Идеалния и във висока степен по отношение на Реалния Аз, а са застъпени и в Очаквания Аз.

Категорията социални интеракции не се определя от участниците в изследването във висока степен за описване на Реалния и Идеалния Аз, но е изразена при очаквания Аз. Това може да се приеме за тенденция при себеописанията хората да са насочени основно към себе си и оценката, която получават във взаимодействията с другите, но не и към качеството на самите взаимодействия.

По отношение на Реалния Аз според отговорите, изследва-

ните лица смятат, че са насочени основно към другите. Това логично обяснява по-високия брой отговори, които дават за желанния образ за себе си и възприемания модел на образ, насочен към тях. Там категорията на личните себеутвърдителни характеристики е водеща. С други думи, общата тенденция е изследваните лица да смятат, че от тях се очаква и самите те да желаят да придобият и развият качества, които ги издигат и утвърждават сред другите. За своите характеристики, насочени към другите очевидно оценката им е, че те са достатъчно добре развити. Това обуславя липсата на личен стремеж и възприемане на по-ниска степен на натиск да развият такива умения.

По отношение на съответствията между използваните категории, към които са отнесени отговорите на изследваните лица, сме потърсили дали има съответствие или несъответствие (например насочен към себе си Реален Аз и компенсация с насочен към другите Идеален Аз и други съвпадения, и несъвпадения).

Фигура 1. Обобщени категории отговори за реален, идеален и очакван Аз

Разлики по пол и възраст в отговорите на изследваните лица

По отношение на посочената на първо място категория самоопределения, която приемаме като най-индикативна, сме направили сравнение по пол. За Реалния Аз не се наблюдава значима разлика. Такава има обаче за Идеалния (14,098; ,015) и Очаквания Аз (Хи-квадрат 19,895; ,001.) (табл. 2).

Таблица 2.

Разлики в дадените категории отговори по отношение на Реален, Идеален и Очакван Аз при двата пола

Реален Аз	лични себеутвърдителни	лични насочени към другите	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непопълнено
мъже	22,4%	41,4%	12,1%	5,2%	13,8%	5,2%
жени	32,6%	42,4%	12,1%	7,6%	4,5%	,8%
Идеален аз	лични себеутвърдителни	лични насочени към другите	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непопълнено
мъже	34,5%	15,5%	31,0%	,0%	3,4%	15,5%
жени	47,0%	25,8%	16,7%	3,0%	,8%	6,8%
Очакван Аз	лични себеутвърдителни	лични насочени към другите	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непопълнено
мъже	17,2%	29,3%	12,1%	10,3%	5,2%	25,9%
жени	42,4%	23,5%	2,3%	15,2%	3,0%	13,6%

Отговорите в категориите са представени в проценти поради доминиращата част жени в извадката. Като цяло дамите имат по-малък брой липсващи отговори и по-нисък процент лични негативни самоопределения. За Реалния Аз и при двата

пола най-голям процент от отговорите в своите самоописания и двата пола дават на качества, които описват тях самите по отношение на другите, следвани от личните себеописателни качества и характеристики.

По отношение на Идеалния Аз ранговете при мъжете са желани и себеутвърдителни качества, следвани от социално повърхностни категории и в еднаква степен качества, насочени към другите или липса на отговор. Жените поставят на първо място желани качества, които ще ги изтъкнат като личности, следвани от социални и комуникативни качества и социално повърхностни категории. За Очаквания Аз мъжете смятат, че другите очакват от тях да са по-загрижени за взаимоотношенията, докато дамите смятат, че очакването към тях е да бъдат по-асертивни.

Ако приведем категориите в някои от често използваните думи, дамите смятат, че са загрижени, внимателни, умни, талантливи, а биха искали да бъдат по-твърди, по-самостоятелни, нежни, доверчиви, красиви, като очакването към тях е да бъдат по-смели, решителни и целеустремени. За Реалния Аз мъжете смятат, че са толерантни, помагачи, умни, смели, решителни. Те биха искали да бъдат по-решителни, целенасочени, мускулести, атрактивни и загрижени. Възприемането им за очакванията на другите е, че трябва да са по-мили, грижовни, търпеливи и да се фокусират върху собствените си цели.

За различните възрастови групи сме посочили ранговете на избраната водеща категория за Реален, Идеален и Очакван Аз (табл. 3).

Таблица 3.

**Рангове на категориите характеристики,
описващи Реалния, Идеалния и Очаквания Аз
при различните възрастови групи**

Реален Аз	възраст				
	12-18 г.	19-25 г.	26-30 г.	31-40 г.	над 40 г.
лични себеутвърдителни	5	3	3	4	2
лични насочени към другите	5	2	6	2	3
социални повърхностни	3		5	1	2
социални интеракции	2	4	4	3	5
лични негативни	4	1	2	5	4
непопълнено	1		1		1
Идеален Аз	възраст				
	12-18 г.	19-25 г.	26-30 г.	31-40 г.	над 40 г.
лични себеутвърдителни	5	1	2	1	5
лични насочени към другите	2	3	3	2	6
социални повърхностни	3	3	4	4	1
социални интеракции				5	3
лични негативни	1				2
непопълнено	4	4	1	3	4
Очакван Аз	възраст				
	12-18 г.	19-25 г.	26-30 г.	31-40 г.	над 40 г.
лични себеутвърдителни	4	1	4	1	4
лични насочени към другите	5	5	2	2	1
социални повърхностни	1		6	6	3
социални интеракции	2	2	3	4	2
лични негативни	3	4	5	5	
непопълнено	2	3	1	3	5

Дискусия

Поставено в контекста на предмета на настоящата работа, в най-голяма степен се наблюдава конфликт между самоопределянето на изследваните лица с лични характеристики, насочени към начина, по който другите възприемат участниците. По от-

ношение на несъответствията, те са свързани с преобладаващото определяне на Идеалния аз със лични себеутвърдителни характеристики. Заявеното и желаното себеутвърждение е възможно да предизвика конфликти както между Идеално и Реално, така и между Идеален и Очакван Аз. Общото между Реалното и Очакваното Аз е насоченото към другите функциониране. Разликата е, че в Реалния Аз се разкрива в по-висока степен моралното, етичното, докато в интеракциите при Очаквания Аз стои активното включване на Другостта като фактор, който определя актуалното функциониране. Идеалният Аз може да бъде разглеждан само като цел, но не и като нещо, което е обективно. В този смисъл, неравенствата, рефлексии на Аз-а, се определят от негласното възприемано изискване от субекта. Това изискване се изразява в насочването на субекта към социалната динамика, включваща Другия и стремежът Другостта да бъде съобразена с тези очаквания. Посочването на морални, етични и други надперсонализатори, които определят личността, може да се разглежда като компонент на въздействието на постмодерното общество и неговите изисквания върху субекта, който ги поставят в плоскостта на своите интеракции в действителността. От друга страна, остава мястото на идеалния образ, който е насочен към личното утвърждаване. То, от своя страна е директният път към Другостта. От тази гледна точка, може да се допусне, че равенствата и неравенствата имат произход в българската извадка именно от дефицитарното себепознание и себеутвърждаване, което се възприема на индивидуално ниво.

Въпреки ограниченията на изследването, основно поради малкия брой участници, този общ извод отваря някои насоки за бъдещи проучвания. Те биха могли да бъдат насочени към изграждането на рамка за послания към младите хора, която да има по-различна насоченост и да разчупи модела на „възприемани очаквания“ в реална и просоциална насока извън формалния аспект, следвайки същевременно ясно очертаните дефицит за нужда от по-висока степен на асертивност, очертана като идеален образ.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Higgins, E. T.** (1989) Self-discrepancy: A theory relating self and affect. // *Psychological Review*, 94, 319–340.
2. **Ferrari, J. R., M. Driscoll & J. F. Diaz-Morales** (2007). Examining the self of chronic procrastinators: Actual, ought and undesired attributes. // *Individual Differences Research*, 5, 115–123.
3. **Бакрачева, М., & Манолов, М.** (2016). Представи за реален, идеален и очакван аз и връзка с жизнения смисъл и дереализацията. // *Knowledge*, 371 – 378.
4. **Йонкова, К.** (2008). *Дебатът между моделите на човешкото поведение*. Велико Търново: Астарта.
5. **Мантарова, А.** (2015). Ценности и проекологично поведение. // *Етика и развитие: българският контекст, сборник студии*, 349 – 389.
6. **Минева, С.** (2013). *Постмодерни дискурси на етиката 2*. София: Проектория.
7. **Минева, С.** (2016). Що е постмодерна етика? // *Етически изследвания*, брой 1, 4 – 13.

ИГРА СЪС СТЪКЛЕНИ ТОПЧЕТА – РАВНОПОСТАВЕНОСТТА КАТО УСЛОВИЕ ЗА МОРАЛНО РАЗВИТИЕ

Емилия Маринова¹

В един скъп детски магазин, сред пъстрите и ярки, грабващи окото играчки, там, на най-долния рафт, видях платнена торбичка, завързана с връвчица. Разхлабих възела и от нея се изтъркаляха малки и големи, блестящи и слънчеви стъклени топчета...Цяло съкровище! Отдавна никъде не бях виждала, а въщи имаше само едничко – от синьо непрозрачно стъкло, очукано, но все така красиво.

Нито една от девойките зад щанда не знаеше за какво служат тези топчета и как се играе с тях.

Вземам повод за настоящия текст и от едно изследване на съвременната геймърска култура, което е публикувано в брой 2, кн. 2, 2017 на списание „Етически изследвания“ – единственото българско електронно списание по етика. В него се проследява значението на взаимното договаряне между участниците на електронните игри като желан и напредна етап в геймърството. Като се опира на данните от интервю, авторът достига до изводи, които коментират формирането на правилата на играта в хода на електронните игри. „Участниците, посочва авторът, – се подчиняват на законите, изградени в рамките на своята група, като търпят наказателни санкции при дадени нарушения“, което се отразява благоприятно върху спазването на правилата. Прави се препратка към Л. Колберг и към формирането на конвенционалния морал. Твърди се, че „електронните игри с правила се

¹ Доцент, доктор по философия – ИИОЗ-БАН ema_mariova@abv.bg

отразяват върху успешността на вземане на решения в реалния живот, извън света на дигиталните игри, макар на пръв поглед същите тези игри да са средство именно за откъсване от ежедневието и неговите проблеми” [Христов, Хр. 2017].

Въпросът за влиянието на електронните игри с правила върху моралното формиране е прелюбопитен разрез в изследването на геймърската култура. Той има две страни, едната от които акцентира върху когнитивните процеси, свързани с усвояването на правилата на играта, и втората, която поставя тежестта върху социална плоскост. Въпросът може да бъде поставен обаче и подвеждащо – дали в хода на играта с правила напредъкът по отношение на самите правила и тяхното усвояване влияе върху формирането на морала. Такава постановка е етически некоректна, защото моралът не може да се свежда до усвояване на някакви, макар и важни, правила, норми, знания и пр., които впоследствие субектът по своя воля и усмотрение реактивира в своя живот и житейски избори. В противен случай автономията на моралния субект и уникалността на индивидуалния избор остават непостижим проект.

В психологически план има достатъчно убедителни изследвания, които придават на правилата инструментална функция, полагайки тяхното формиране и развитие в една далеч по-широка социална плоскост. Тази постановка е залегнала още в началото на системните обективни изследвания на морала и аналозиите с получените резултати и направените изводи са уместни.

И тук е моментът отново да извадим торбичката със стъклените топчета. Подобно на стария и вечно млад магьосник в света на детското мислене – Жан Пиаже, който изследва тайнството на детската игра с правила [Piaget, J. 1932, Маринова, Е. 1998].

Квадратът е начертан. Броилката е преброена. Детските очи са вперени като омагьосани в надпреварата на топчетата – стъклени и мраморни, ярки и сиви, малки и големи. Вълшебството е в надпреварата. Вълшебството е в точността. Но вълшебството е и във вълшебните думички. Думичките, които могат да ти по-

могат да започнеш пръв. Думичките, които могат да ти помогнат в момент на грешка, но могат и да те „разорят“. Които могат да превърнат правото в задължение, успеха – в неуспех, грабежа – в законен акт. Които напомнят на победителя за толерантността към противника и за правото на реванш.

Вълшебните думички на социалната игра.

Кога детето ги чува? Кога детето ги научава? Кога детето ги използва по предназначението им? Кой измисля правилата? Вечни ли са те? Могат ли да се променят? Когато татко е бил дете, как е играл? Може ли детето само да измисли някакво правило? Това правило истинско ли е или не? То като другите правила ли е? Децата ще го спазват ли? Какво означава да се договориш?

Това са въпросите, на които се търси отговор в първата глава на „Моралното съждение на детето“, озаглавена „Правилата на играта“. В нея се проследява как правилата на социалната игра се усвояват и как те се осъзнават от децата.

Моралното правило е поставено в центъра на моралния живот на детето. Играта „на топчета“ при момченцата и, отчасти, „на криеница“ при момиченцата е благодатна почва за изучаването му. Играта „на топчета“ е наситена с правила, забрани и нюанси, които децата сами кодифицират или уточняват помежду си преди да започне самата игра. Всъщност уточняването на правилата при по-големите деца се оказва изключително емоционално.

При момиченцата се изучава играта на криеница, която, обаче, е сравнително бедна на правила и не дава големи възможности за интерпретация. Може да се предположи, че това изследване е добавено за пълнота, за да се покаже, че резултатите от анализа са валидни както за момченцата, така и за момиченцата.

Ясно се очертават три стъпки в развитието на детската игра с правила. На първата стъпка за детето правилото е нещо като ритуал. На втората – то стриктно спазва правилата. На третата – то се договаря с другите деца за правилата и участва в социал-

ния контрол. Страница след страница Жан Пиаже ни води в света на детското правило. Там тригодишната Жаклин създава пред нас ритуализираната схема на своята игра, криейки и намирайки топчето по един и същ начин. Шестгодишният Мае и седемгодишният Вид играят всеки по своите правила, без да се договарят един с друг. Десетгодишните Бен и Нюс установяват твърди общи правила и ги съблюдават стриктно, но все още имат значителни различия в познаването на правилата. Дванадесетгодишните Рит, Гро и Вюа изпитват особено удоволствие в това да съгласуват правилата, по които ще играят, като се стремят да предвидят всички възможни конфликтни ситуации и предварително се договарят как ще постъпят в такъв случай.

Детската игра със стъклени топчета, както и подобните социални игри с правила за деца, е умален игрови модел на реалния социален свят, в който отношенията към предметите се опосредства от отношенията между хората. Това е една, макар и умалена, но реална платформа за изграждане на реални социални взаимодействия между деца от различни възрасти и различен културен, имотен и образователен профил на основата на равенството, равноправния диалог, сътрудничеството и договарянето.

Социалната общност определя регламента и има функциите на законодател. В нея се договарят правилата, въвеждат се нови. Тук правилно и морално се припокриват, а моралното правило е със силата на закон. Далеч не е случайно, че една и съща игра се нарича различно и има свой специфичен регламент не само в различните области на страната, но и в различни махали на едно и също селище. Стъклените топчета за едни са ашици, а за други – лимки, бубички (Шумен, Добрич, Варна), абета, гуди, сирийчета, соденки (София), джамини, джаминки (Пловдив), билички (Бургас), пеперудки (Велико Търново), коски (Благоевград), а още бешки, стъкларки, гечки, гелнички, гилнич-

ки, върлаци, тройче, мачички, куртаци, и пр.² За да се промени правилото, е необходима промяна в „законодателството“, което се прави, макар и на коленца, но твърдо, честно и справедливо. След което играта продължава, вече с променени правила.

Контролът също принадлежи на групата. Тя определя правилата, но и контролира изпълнението им, като законодателите са и носители на контролната функция. Контролирайки спазването на правилата, те нямат друг избор, освен да упражняват контрол и върху себе си. В противен случай те стават измамници и губят своята социална позиция. И обратното – справедливото поведение, коректността, добрата игра, добрите правила са гаранция за лидерската позиция в социалната група на играещите. В играта всеки участва със своето лице и своята лична история, участниците в играта са „от нашата тайфа“, „пришълец“, възрастният също не може да се прикрие, той трябва да защити правото да играе, доказвайки своята не-авторитарност. Накратко, в реални условия има една неприкритост и искреност на участниците, която трудно може да бъде манипулирана. Ако някой някъде е откраднал топчета, ако е мамил, ако е нарушавал правилата, т.е. ако е нечестен, то той е добре известен на децата и няма как да надене маска – лицето му го издава. Социалният престиж се легитимира чрез морала, моралът гарантира социалния статут.

Достъпът до играта изисква уважение към установените правила на конкретната игра, което означава и уважение към социалната общност. Възрастният може да бъде част от тази социален свят, единствено ако съблече одеянията си на авторитета и се лиши от силата на притежател на последната истина за това как се играе, ако захвърли правата си на оценител на добро и зло, правилно и неправилно, ако се сниши от своя пиедестал на образец и законодател и смирено влезе в играта „като равен

² (http://www.peika.bg/statia/Staklenite_topcheta_ot_nasheto_detstvo_kade_kak_se_kazvat_l.a_i.91464.html)

с равни” – „на коленца”, „на четири крака”, като всички.

Генезисът на детската игра с правила показва как социалното пространство се разпластява. Успоредно с едностранното уважение, авторитета на възрастния авторитарността се формират отношения на взаимно уважение и кооперация. В същото време процесите не спират до тук, те не се затварят единствено в социалната сфера. Според Ж. Пиаже, те имат свой интелектуален и афективен аналог. Важен извод е, че договарянето, равнопоставеността, равноправният диалог, сътрудничеството, които се установяват между децата, дават онзи решаващ социален тласък, който прави възможна моралната автономия. Тезата е успешно доразвита при Л.Колберг, при който формално-структурният анализ на моралното развитие осмисля операционалната обратимост и равновесието на социалните, когнитивните и афективните структури.[Blatt, M., Kohlberg, L. 1975; Higgins, A., Power, Kl., Kohlberg, L. 1984; Kohlberg, L. 1976.]

Сега да се върнем към нашата реалност и да се опитаме да потърсим шумните тайфи деца от различна възраст, които имат свои игри, свои любими дворове, свои автентични правила. По тротоарите едва ли вече ще видим някъде разчертана „дама”, няма по дворовете и разгорещени групи от момчета на различна възраст да играят на стъклени топчета, заобиколени от „кибици”, не се чуват шумни броилки, не се виждат момиченца-факири на скачане с въже, дори „Кралю-порталю не е отворил портите....

За съжаление, демографският срив се е отразил сериозно на добре познатите детски общности по местоживеене, като ги е видоизменил до групи от по няколко подрастващи на близка възраст. Това е проблем, свързан и с демографските процеси, със социалната сигурност в големия град и промяната на начина на отглеждане на малките деца, които се оказват под постоянно попечителство от възрастните (майки, баби, гледачки и пр.). Тази промяна е пагубна за установяването на системно общуване между деца и подрастващи от различна възраст, които да водят социален живот като единна общност, детска тайфа.

Намаленият брой деца на единица площ от градската среда ощетява децата откъм възможност за равнопоставен диалог и партньорство по повод правилата на тяхната обща дейност. Единствено тогава, когато детето има възможност да общува с друг като интелектуално и социално равен, когато поеме отговорност за своя избор, сам го спазва и контролира спазването му от останалите, едва тогава правилото се превръща в инструмент за морално развитие. Това е достойнството на договарянето, сътрудничеството взаимодействието на децата – установяването на равнопоставеност в социален, интелектуален и морален план.

Общуването между равнопоставени субекти създава онази среда, която захранва процесите на морално израстване. И тъй като виртуалната среда е с тенденция да стане новата социална платформа на подрастващите, няма как да не се запитаме дали виртуалното пространство не е заместител на междублоковото пространство, на двора, на улицата, където обитаваша старите детски тайфи, където се играеше.

Възможно ли е живото социално общуване на децата и подрастващите по повод игрите с правила да се компенсира във виртуалната среда? Тук, в новото виртуално пространство, не се ли създават условия за нова форма на детската тайфа, която носи характеристиките на реалната – постоянно ядро, социална структура, общ предмет, общи правила, общи ценности и др. Може ли общуването по повод правилата на виртуалните игри да запази онези характеристики на реалното, които са свързани с равноправния диалог и сътрудничеството? Създава ли виртуалната игра с правила онази социална среда, в която се реализира духовното и морално израстване на децата и подрастващите?

Въпросите са много. Те имат връзка със същността и спецификата на социалната комуникация във виртуална среда, една тема, която изисква задълбочени изследване и анализ. На друго място съм разгледала сюжетните виртуални игри и тяхното благотворно влияние върху социализацията на децата, като съм показала, че те са носител и адаптор на основните средства за мо-

рално възпитание – на вербалните морални изисквания, на моралните стимули, моралните модели, моралните образци и на реалния морален опит [Маринова, Е. 2006]. В настоящия текст фокусът е различен – той е върху равнопоставеността на социалните отношения в условията на виртуални игри с правила като предпоставка за морално развитие на децата.

Тук ще открия *два риска*, които водят до неравенства, проистигащи от спецификата на виртуалната среда като заместител на реалната.

Първият риск се отнася до съмнителния равен достъп на детето и подрастващия до виртуалната среда, в зависимост от причини, свързани с имотното състояние, образователния ценз, териториалната уседналост и пр. Никоой не може да ме убеди, че новите информационни технологии са еднакво достъпни до децата и младежите в големите градове и в затъntenите краища на страната ни. Лично съм се убедила, че в Родопските села дори стандартните телевизионни програми не са познати. В същото време и в провинцията няма шумни детски тайфи, защото цели райони са обезлюдени...

От друга страна, когато технологиите са достъпни, особеностите на възрастовото развитие и спецификата на технологичния процес изместват възрастовия праг на участниците във виртуалното общуване в сравнение с тези от старата детска тайфа значително нагоре. Разбира се, че има електронни игри, които са създадени за деца под седем години, но тук ни интересува единствено възможностите, които виртуалната среда предоставя за общуване на деца от различна възраст по повод на обща социална дейност – игра с правила. Изместването на възрастовия праг има свои позитивни страни, които са свързани с формирането на нов тип екипност, но има характеристики, които ощетяват социалното общуване между децата.

Ясно е, че дори малкото дете (3-7 г.) да може да борави с мишката, то няма как да се договаря и общува пълноценно с други деца във виртуалната среда. Такова придвижване на въз-

растта на участниците в игровата дейност води до изключване от възможността за участие на деца, които са в ранна и в предучилищна възраст. Езиковата грамотност и писмената култура стават непреодолим фактор, който дава предимства и нарушава равнопоставеността. За по-малките деца, тези от ранна и предучилищна възраст, остават детските площадки, където те играят с „външно“ регламентирани правила и контрол. Практически в настоящия момент играта с правила във виртуалното пространство е достъпна за по-големите деца и младежи, при които моралното мислене би трябвало да е на друг етап от своето развитие.

Детската игра с правила е повод да се заявят сериозни промени в социалната среда, в която израстват съвременните деца. Тези промени са рискови по отношение на равноправния диалог и сътрудничеството, които се установяват по естествен път между деца от различни възрасти, обединени от обща територия и общи социални дейности.

Затрудненият равноправен диалог и сътрудничество по повод детските игри с правила има морални импликации, които са не само етически, но и обществено значими. Анализът на компенсационните механизми на базата на формиращата се нова виртуална култура е наложително и неизбежно. В настоящия момент въпросите са повече от отговорите. Дали те са формулирани правилно?

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Blatt, M., Kohlberg, L.** 1975. The effects of classroom discussion upon children's level of moral judgement. // *Journal of Moral Education*. 4,129 – 161.
2. **Higgins, A., Power, Kl., Kohlberg, L.** 1984. The Relationship of Moral Atmosphere to Judgements of Responsibility. // *Morality, Moral Behaviour, and Moral Development*. Kurtling, W., Gewirtz, J. /Eds./, New York, Willey.
3. **Kohlberg, L.** 1976. Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach to socialization. // T. Lickona (Ed.), *Moral development and behavior: Theory, research, and social issues*. New York: Holt, Rinehart & Winston , 31 – 53.

4. **Piaget, J.** 1932. *The moral judgment of the child*. New York: Free Press.
5. **Маринова, Е.** 1998. *Жан Пиаже. Два морала*. С., М&М.
6. **Маринова, Е.** 2006. Компютърните игри и малките деца. // *Морал и социализация на децата и младежите в България*. С., Изд. „Фабер\$, 183 – 189.
7. **Христов. Хр.** 2017. Етиката и естетиката на противоречивото. Кратък очерк на геймърската култура. // *Етически изследвания*, 2017 бр. 3, кн.2.
http://www.peika.bg/statia/Staklenite_topcheta_ot_nasheto_detstvo_kade_kak_se_kazvat_l.a_i.91464.html (достъпен на 01. 01. 2018)

ЕТИКА НА ДИГИТАЛНОТО РАВЕНСТВО

Даниела Сотирова¹

В този доклад се проблематизира дигиталното равенство в етическа перспектива с намерението да се предложи концептуална рамка за морално-философското му анализиране. Равенството като идея и идеал, имащо и етически прочит, винаги е било положено и тълкувано в социален контекст. А настъпващите днес промени в социума в следствие на дигитализацията са уникални по обхват и бързина на масов ефект. Затова е нужно изясняване на термини от различни нива на анализа на такива комплексни въпроси: какво е дигитализация, що е дигитален свят и равенство в него, има ли смислови нюанси в етиката на равнопоставените отношения в тази нова реалност. Тук ще бъде направен е опит *да се определят концептуалните рамки на етическия анализ* с различните му равнища, включително – в аспекта на приложна етика и такива нейни нови разновидности като т.нар. техноетика. Проблемите, от които се тръгва в подобно начално изследване, са «изконно философски»: какви са разликите между дигитализация и виртуалност, между термините *свят, среда и реалност*; има ли „последници“ за етическото осмисляне на равенството при избор да се фокусиране върху едно от трите понятия по-горе? Променя ли се *равенството като равни възможности* в дигиталния контекст? Що е социално научване и предаване на опит в дигиталния свят? Каква е моралната представа за равенство при „преобърнатите посоки“ на научаване, когато младите (дигитално родените) учат старите, – дигиталните „заселници“? Културата на поколенията, понятието за опит и ли-

¹ Професор, доктор по философия в Технически университет – София.

чен пример, ценността на образованието като меритократическа стълба за издигане са доста променени.

Разсъжденията по тези нови комплексни проблеми могат да се структурират чрез различни подходи, аналогии и хипотези. В случая ще се придържам към модела (образа, метафората) за *дигиталния свят като за пъзел*. Разбира се, възможни са и други аналогии. Вероятно, едно широко разтворено „ветрило“ от подходи и перспективи, в крайна сметка, би било подходящият познавателен инструментариум, за да се ориентираме в етиката на дигиталния свят и да осмислим ключови проблеми на равенството в него.

Какво е състоянието на артикулиране и експертно обсъждане на проблема етика на дигиталното равенство и свързаните с него теми? И у нас има вече социологически, философски, а от там – и етически разработки за дигиталното *неравенство* [**Проданов**, Х. 2012]. Създадени са и групи от професионалисти в информационните технологии и правото, които се „докосват“ до етическите измерения на дигиталното неравенство като Изследователският център за право на информационните технологии.² Има вече и достатъчно правна литература на български като двутомника „Право на информационните и комуникационните технологии“ на проф. д-р Георги Димитров [**Димитров**, Г. 2014]. В тези текстове и професионални среди спорадично се чува призивът: време е да се създаде екип (общност) за етиката на информационните технологии. Тук естествено следва да се има предвид академичната дейност в сходна посока на колегите и от Софийски университет, на проф. Силвия Минева и други философи около нея, които академично се занимават с кръга етически проблеми в постмодерния свят и информационните технологии [**Минева**, С. 2016].

Следователно, има ясна потребност и първоначална „заяв-

² Виж: <http://www.netlaw.bg/bg>)

ка” да се говори публично и експертно за етика на дигиталното и в т.ч. – за етика на дигиталното равенство. Ако хуманитаристите не откликват адекватно – качествено и бързо – на тази динамично променяща се тематика, то това, уви, не би било за първи път, когато философи и етици изостават от определена нова обществена потребност. Някакъв специфичен кабинетен нарцисизъм и нежелание да се вгледаме в реалността може да ни попречи за поемем интелектуалната задача-предизвикателство, както това се е случвало през последните десетилетия с нови области на приложната етика като *медицинска етика*, *биоетика*, *бизнес етика*, *медийна етика*, в които *етиците* и *хуманитаристите* не бяха равностойни участници в дебата, доминиран често от лекари, прависти и др.

На подобен фон от дефицит на своевременна хуманитарна реакция и рефлексия върху непознати проблеми впечатляват инициативи и „иновации” на колеги от техническите науки. Например, има учебен курс по...*етично хакерство*, както и теоретичен семинар за начинаещи и за напреднали, монография и учебник с това заглавие [Цокев, А. 2016]. В мрежата е откриваемо следното рекламно съобщение: „...по време на семинара „Етично хакерство” ще обсъдим следните теми: ...как хакерите проникват в компютърни системи – ще обсъдим всяка от основните фази при хакерска атака;...пене-трейшън тестинг/тестове за проникване (етично хакерство) – как и защо да използваме похватите, прилагани от хакери...Предлага се практическа демонстрация на реални хакерски атаки към специално създадени за тестова цел мрежи, сървъри и уеб приложения на срещани атаки...”³. Тук смисълът на *етика* и *етическо* е изкривен до степен на безсъдържателност с оскърбителна дързост.

Философите и етиците трябва да настояват на разумността и поне – на здравия разум при фриволна употреба на общо-

³ <https://softuni.bg/trainings/1574/ethical-hacking>

вешки понятия и морални категории от колеги от частните науки и софтуерни специалисти.

Как да се определят възможните *цели (тематични пространства)* в изследователската област, условно наречена етика на дигиталното равенство? *Първо*, нужно е да се уточни смисъла на всяко от трите понятия в горното словосъчетание, като така се очертае *концептуална рамка* за осмисляне на равенството и на дигиталното равенство като етически проблем. Нека не забравяме, че силата на моралната философия е именно в систематичната рефлексия. Независимо от разликите между идейните и идеологическите изходни позиции на колегите-хуманитаристи, анализиращи тази категория, е безспорно следното: *равенството е аспект на социалния контекст на битието на индивидите и общностите*. Във всяка от възможните перспективи – като политическо равенство, на което набляга либералната демокрация, или в аспекта на равенството в достъпа до материални ресурси, до доход и до богатство, равенството е компонент на общественото битие на *homo sapiens*. В модела на т.нар. социална държава (т.е., във времето след втората половина на 19 век в Германия до последните десетилетия на 20 век) се е изтъквало *равенството на възможностите за достъп до публични услуги, публичните разходи и тяхното разпределение*. Стремещт към максимално равенство в преразпределението и социалната справедливост са били водещи тук.

Равенството *на възможностите* е базисното съдържание на понятието равенство в повечето обществено-политически доктрини. Равенството *не е равност (изравняване и усредняване) и еднаквост*. То е в идеята-презумпция, че всеки, независимо от класа, раса, етнос, възраст, пол има неизменно *право да се състезава и да постига позиции* сред себеподобните. Равенството изисква да се отнасяме към хората по идентичен начин като имащи „като че ли“ еднакъв статус и власт (сила). Презумпцията за еднакво почтително отношение би следвало да присъства в контакта с другия. Но *как да се справяме с изходните неравен-*

ства, свързани с генетика (пол, етнос), качество на родителство и семейна среда, възраст и поколенийни различия, образователна система? Този безбрежен въпрос има множество конкретизации – например, изследванията показват, че в контекста на равенството в достъпа до образование и до култура днес са от особено значение ранното предучилищно образование и броят на книги в дома като показатели за това как образователната система в обществото се грижи за равнопоставеността на децата [PISA Results, 2015].

Адекватно и евристично изглежда възприемането на равенството като своеобразен портал (порта), която трябва да е оставена отворена или поне – незаклучена за всеки, който има сили, инструменти (средства) да се доближи до нея и да я отвори, за да направи следваща крачка в житейските си избори. Равнопоставеността на индивидите гарантира, че *има път през вратата на възможностите* за онези, които се нуждаят, желаят и могат.

В тази картина изплува следният въпрос: могат ли високите информационни технологии да се разглеждат като **нов социален инструмент за изравняване**? (Под информационни технологии имам предвид както *достъп до интернет, широколентов достъп, компютри, таблети, мобилни телефони и т.н., така и достъп до високотехнологични работни места*, такива като разработчици и изследователи на данни, инженери по разработване на операции и др. престижни, иновативни и отлично платени днес трудови занятия. Едно неотдавнашно мое непредставително проучване сред студенти с не-технически специалности в ТУ – София, изучащи публична администрация и стопанско управление, показва следното: на въпроса „с какво искате да се занимавате след като завършите?“ най-чести са следните два отговора „с киберсигурност“ или „нещо с програмиране“.

Защо е важно към анализа на етико-социалните ефекти от информационните технологии да се включва и достъпът до високо технологични работни места? Днес навсякъде по света има

търсене и недостиг на този ограничен вид експертен човешки ресурс. Американското бюро по трудова статистика например прогнозира, че през 2020 г. в САЩ ще има 1,4 милиона свободни работни места в повече за разработващи софтуер, отколкото са подготвените за това кандидати [Thibodeau, P. 2015]. Тази потребност на пазара отваря още по-широко вратите за готови за работа в дигиталния свят млади хора от всяка точка на земята. Подобно несъответствие „замъглява“ и усложнява прилагането на равенството *на възможностите и равното разпределение и достъпност до богатства като стандарт* в преценките на имиграционни, образователни, регионални и др. секторни политики. Проблемът е всеобщ.

Второто несъответствие, на чиито социални, етически и възпитателни ефекти все още не се обръща внимание, произтича от факта, че сред програмистите и софтуерните експерти – търсени на пазара и лично желани занимания – има относително малък процент хора дори със завършено колежанско образование (за англосаксонската традиция), а в нашите условия – с гимназиално средно образование. Това е *дисбаланс и черта на новата „модерна недообразованост“ на елити*, която се разминава с класическите идеи за образование и за култура като цялостно комплексно състояние (белег за развитие) както на индивидуално, така и на социално равнище.

Тук нека добавя един методологически акцент, възможно – твърде умозрителен и прекалено философски: не е ли по-правомерно и с положителен краен ефект в мисленето си да тръгваме от дефиниране на равенството, отколкото фокусът да бъде първо и главно върху неравенството (неравенствата)? Предпоставяйки неравенството, ние слагаме знак за тъждественост със социалното неравенство и се фокусираме върху справяне с последиците от него. За философа и за етика е разбираема следната аналогия: не от злото, а от доброто към първото; не от нарушението на нормата, а от самата нея към случаите на неспазването ѝ; първо изтъквай и определяй правомерното и

тогава обяснявай неправилното. В този дух приоритетът на неравенството пред равенството като еталон и мисловно начало е проблематичен и може да бъде ограничаващ.

По-нататък за изграждане на концептуална рамка за етико-философски анализ е нужен *избор на понятие за дигиталност*, което да не е само публично-административен или професионално-софтуерен термин. Има някои неясни, тавтологични и объркващи думи – дори правомерността на превода на „*дигитален*“ и заменянето му в последно време със звучащото на български „*цифров*“, за което настоява европейската административна употреба (за сравнение – „*цифрова икономика*“) е все още проблематична, тъй като „цифровизация“ звучи ясно, но „цифров свят“ – е със спорна благозвучност и еднозначност. Тук ще игнорирам сложния въпрос за потребността от разяснения за общото и разликите в смислите на думите *виртуален, е-комуникационен, дигитален, постчовешки, трансхуманитарен* [Фери, Л. 2017].

Общофилософските въпроси, неизбежни в етическия анализ, започват с питането за света: какво е *дигитален свят*? Ние продължаваме по-често да казваме „дигитална реалност“, а не *свят*. Според мен, дошло е времето, когато думата „свят“ е станала по-уместният съдържателен термин. Цялостната картина на човешкото условие (природа) вече са различни. Дигитализацията променя наши универсални параметри като телесност и идентичност, труд и игра, заедно и самотно, създаване и разрушаване, време и вечност...Примерите за промени са безчет. Например една от новите проблемни ситуации в този нов свят е за *дигиталната памет* – какво е в света на гуглизицията припомняне, свидетелство на нещо, спомен, носталгия, забрава, изтриване от социална памет, ретроспекция? Щом като има дигитална памет, то има различни разкази за светове със свои версии за фактичност.

Дигиталният свят си има вече *история*. Видяна през призмата на проблема за равенството, може да се твърди, че *начал-*

ният етап – първите десетилетия на 21 век – е белязан от придвижване *от дигитално разделение към дигитално изравняване* [Editorial 2010, pp. 84 – 105]. На аналогични „пъстри“ социални процеси е предложена етическа трактовка в т.нар. *подход за възможностите (компетентностите)* на А. Сен и М. Нузбаум) – подход, станал значим за бизнес етиката, както и за други сфери на обществените науки [Sen, A. 2001]. На този първи етап „социалните лостове“ за изравняване са били следните:

- компютърна грамотност и обучение;
- осигуряване на *достъп до компютри и интернет и в училище, и в къщи*;
- разширяване владенето на чужд език (английски преди всичко).

Изследователите подчертават значението на едновременното, системно наличие на изброените три фактора в дадено общество, за да се върви към дигитално изравняване.

Разбира се, първият етап *не е завършен докрай никъде*. Ето два потвърждаващи факта за развити в информационно-технологическо отношение държави: ако в градовете на САЩ само 3% от хората нямат достъп до мрежата и високоскоростен интернет, то в аграрните райони на тази страна съответният процент е умножен по 10, т.е. – около 30% нямат достъп до интернет в някои региони. Близко половината от домакинствата с годишен доход под 30 000 \$ нямат достъп до високоскоростен интернет у дома, а 1/3 от тях нямат смартфон [Bialik, K., K. Matsa 2017]. В същия доклад се използва метафората „**пропастьта на домашното**“ („**homework gap**“): оказва се, че недостатъчният достъп до мрежата за подготовка на домашни, презентации и др. намалява шансовете на детето за високотехнологична работа в бъдеще. От друга страна, за мнозина телефоните са станали заместител на интернет. *Разчитането само на смартфона* означава, че по-малко заможните, (които нямат и компютър, и достъп до интернет), са по-склонни да го използват за задачи,

традиционно запазени за големите компютри.

На втория етап вече има постепенно осъзнаване, че дигиталното равенство е *инструмент за социално изразяване и подобрене* (постигане на по-висок или различен статус). От една страна, това се илюстрира с поети инициативи, стратегии и политики първоначално от страна на големите компании – Гугъл, Майкрософт, Епъл и Фейсбук или т.нар. „големи четири“ в информационно-технологичния бизнес. М. Цукърбъргър например пише по повод на свързването на Индия с интернет през ноември 2015 г. „Ние току-що направихме следващата крачка към свързването на Индия., трудно е да си представим, че около 1 млрд. души са нямали достъп до интернет“⁴. От друга страна, започват да се създават (разбира се, в мрежата) *движения (асоциации) за дигитално равенство*, чийто брой расте през последните пет-десет години. Целта им е, според заявките на едно от тези сдружения, да се даде възможност на всички *да бъдат равноправни членове на дигиталното общество*, което бързо се развива и може да допринесе за значително *подобряване на качеството на живота и на компетентностите*. Това означава, че всички трябва да имат достъп до широколентов интернет, да имат компютър... и друго подвижно устройство, за да могат да се възползват от възможностите, предлагани от интернет, към които спадат високо развитите компютърни умения и възможността за използване на програмирането. Как може да се постигне дигиталното равенство – такава цел може да бъде постигната чрез създаване на общоевропейско движение, се казва в платформата на цитираното движение (www.digitalequality.net).

На този фон на мрежова социална свързаност са забележими и тежки ***последците за традиционните институции*** – *неспособността и принципната невъзможност на образователните институции да се справят с дигитализацията*. Пос-

⁴ <http://www.theinclusionsolution.me/equality-vs-equity-closing-digital-divide/>

ледната става по един парадоксален начин лост за „свиване“ на функцията образование в обществото. Последната тенденция е обширна тема за самостоятелни проучвания, към която ни насочва темата за етиката на дигиталното равенство.

Процесите на „самоосъзнаване“ на *netmen* (човеците от мрежата) и новите общности между тях се конкретизират и с други примери и изводи за коренни промени в социалното. На една от конференциите по дигитално равенство в ЕС през 2014 г. се обсъждат „евентуални опасности от дигитализацията за онези, които имат най-дълъг опит на живот с нея – младите хора от поколението Z, родено в он-лайн среда. Така ние сме свидетели не просто на преобръщане на ролята на опита и натрупването му, нито на посоките на социално научаване. В случая по нов начин се адресират *заstraшените групи в обществото*“ [Szonyi, V. 2014]. Младите се оказват по-заstraшени от старите.

На *третия етап* в историята на дигитализацията общественото внимание и енергия се насочва към онези проблеми в дигиталния свят, *накърняващи истината, индивидуалните свободи и правата* [Benetech, 2014]. Има разминаване в обществените преценки на негативите от дигитализацията. Наскоро М. Олендер, мениджър на публичните политики на Гугъл за Централна и Източна Европа, обърна внимание, че хората повсеместно възприемат като най-сериозен *проблема с фалшивите новини, докато според него такива са контролът върху екстремисткото съдържание, пропагандата за тероризъм и не-легалното съдържание* [Олендер, М. 2017]. Изработването на регулации за сваляне по най-бърз начин от мрежата на всякакво проблемно съдържание е едновременно *правен, морален и професионален регулаторен проблем*. Но все пак, публичното мнение е добре по-често да чува и да се вслушва в гласа на експерта: „Не е незаконно да говориш лъжи – да, неморално е, но не е незаконно. Така че, кои сме ние като посредник да казваме на хората какво да споделят? Трябва да ...не преминаваме границата, след която ограничаваме свободата на словото и достъ-

па да информация...Нямаме нужда от министерство на истината” [Олендер, М. 2017, с.57].

На **четвъртия етап**, както може да се прогнозира, възниква осезаема *потребност от експертна етическа рефлексия*. При всички случаи т.нар. *дигитален общ пазар*, към който вървим, е непозната територия със специфични морални предизвикателства. Тук изпъква на преден план иновативната сила на дигиталната икономика, променяща сектори-устои на благополучието (здравеопазване, образование и др.). Какво е важно за етиката на дигиталното равенство? Както декларират участници в Движението за дигитално равенство, онова *магическо „трио” на талант, технологии и толерантност* следва да продължи да оркестрира и в бъдеще синхронно и хармонично – това е визията, която се налага на Конференцията за дигитално равенство през месец ноември 2014 г. (www.europa.eu). Подобно единство (трио) маркира водещата социално-икономическа перспектива за 21 век и задава *естеството и възможностите за дигитални диспропорции*. (Нека сме предпазливи и не ги наричаме предварително „нови неравенства”). За да се избегнат или минимизират горните диспропорции, най-общо казано, *толерантността и талантът следва да са преди и над технологиите*, т.е. – компетентностите, способностите и ценностите да са ясни (разпознаваеми) за общностите и обществото, значими и толкова важни, колкото и технологичните иновации.

Второ, на този етап е видима *нуждата от нов тип регулатори* – и правно, но и етическо на дигитализацията. **Самото понятие за регулация придобива вече други значения**, а етиката и приложните етики като регулация – също. Ето само един пример за нов казус: наскоро се появи съобщение, че ЕС разработва план как да позволи на младите хора да унищожават (изтриват) своето интернет минало до 18 годишна възраст (www.ec.europa.eu). Дали това е правна и правомерна регулация, дали е етическа и социално оправдана, дали е в посока повече морална отговорност или безотговорност? Отговорите по

тези стари въпроси за нови казуси от дигиталния свят са различни в сравнение с преценките ни само отпреди едно-две десетилетия.

Трето, вече има *иницииране на фино национално специфично регулиране на дигиталния свят* чрез системи от ограничения. Това създава нова плоскост за мислене на равенството на общности, народи, индивиди и тяхното самоидентифициране. Ето *три европейски примера за три национални „нюанса“*.

Будят интерес акцентите върху културно-специфичните детайли, например, за Великобритания през последните години: „Подобно на швейцарците, които залагат на ценността лукс, и на германците с тяхната ефективност, *Великобритания* трябва да изгради бъдеще, основано на благоприличието в този **пост-брекзитов дигитален свят**. В този смел нов свят след Брексит, нека изберем да бъдем страна, която вярва, че технологията не е достатъчна само по себе си, и ние сме тя, които трябва да изискваме тя да е справедлива, етична и устойчива” (rolisy.bcs.org).

Добре известно е, че *Естония* избяга напред пред другите европейски страни в е-управлението и новите технологии. Там се инвестира в технологично образование *и в социалните му и етически последици* още от 1998 г., когато всички училища в страната се включват в система онлайн. В Естония, според съоснователя на Skype Таувет Хриникус, „завършащите гимназия мечтаят да бъдат предприемачи вместо рок звезди”.

В някои европейски държави (*Франция* е пример за това) се обсъждат предложения за създаване на *комисии по дигитална етика* по аналогия с Етическите комисии и комисии по биоетика [de Broglie, С. 2016].

Вместо обобщение на направения аналитичен преглед на разбирането за етика на дигиталното равенство ще припомня следното: преди броени дни (през ноември 2017) се появи съобщение за *първото дигитално хапче, с което ще бъдем лекувани*. Постиженията на новите технологии променят самите нас,

духом и телом, неусетно. Действително ние заживяваме в такъв свят, за който е казано: „технологията е чудесна, сега нека да я направим човечна” [Фох, М.Л. 2017].

Дигиталното **равенство** в този свят може да води и до **свобода на неистините** и до **братството** на колективната безотговорност. Затова има потребност да говорим и да осъществяваме непрекъснат интелектуален мониторинг на дигиталната етика като разновидност на приложната етика. Т.нар. „дигитални мислители” (програмисти, математици, инженери, компютърни специалисти) понякога се самосъзнават като суперспециалисти, работещи в изолация. Днес, както може би и всякога, подобни „красиви умове” могат да са ограничени в иновациите си. Нужно е непрекъснато настояване да се разширява хоризонта на съзиране на последици в този дигитален свят до една глобална – и гражданска, и философска – визия.

Цитирани източници

1. **Димитров, Г.** (2014) *Право на информационните и комуникационните технологии*. Т.1 и 2. С., Издателство Фондация „Право и Интернет”.
2. **Минева, С.** (2016) *Киберекология*. <http://cyberecology-bg.com/team/>.
3. **Олендър, М.** (2017) Искаме или не, дигитализацията идва. В: *Капитал*, 2 декември, бр. 58, 2017. www.capital.bg.
4. **Проданов, Х.** (2012) Дигитално неравенство. В: *Дигиталните медии. Речник на основните понятия*. Сб. под ред. на М. Пешева, Издателство Фабер.
5. **Фери, Л.** (2017) *Трансхуманитарната революция*. Преводач Р. Ташева. С., Издател Колибри.
6. **Цокев, А.** (2016) *Етично хакерство*. Изд. на БАИТ.
7. **Benetech** (2014) *Digital Equity and Individual Rights in the Age of Big Data*. SWF. <http://www.theinclusionssolution.me/equality-vs-equity-closing-digital-divide>. Available on 14.01.2018.
8. **Bialik, K., K.E. Matsa.** (2017) *Key trends in social and digital news media*. Pew Research Center. www.pewresearch.org. Available on 14.01.2018.
9. **de Broglie, C.** (2016). *We need to talk about digital ethics*. www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/5580. Available 14.01.2018.
10. **Editorial.** (2010) From digital divide to digital equity. *International Journal of*

- Education and Development using Information and Communication Technology* (IJEDICT), Vol. 6, Issue 2, pp. 84-105.
11. **Fox**, M.L.(2017) Technology is a marvel – now let’s make it moral. *The Guardian*. 10 April 2017. www.theguardian.com. Available 14.01.2018.
 12. **PISA Results**. (2015) *Excellence and Equality in Education*. Vol.1. <http://www.oecd.org/pisa/aboutpisa/pisa-2012-results.htm>. Available 14.01.2018.
 13. **Sen**, A, (2001) *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford, N.Y.
 14. **Szonyi**, V. (2014) *Conference for digital equality – Brave new World?* http://europa.eu/youth/hu/article/42/15666_en/. Available on 14.01.2018.
 15. **Thibodeau**, P. (2015) *IT jobs will grow 22% through 2020*, says U.S. <https://www.computerworld.com/article/2502348/it-management/it-jobs-will-grow-22-through-2020-says-u-s-.html>. Available on 14.01.2018.

ТЕХНОНАУКА И ГЕНЕРИРАНЕ НА СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА: ЕТИЧЕСКОТО РЕГУЛИРАНЕ КАТО МЕТОД ЗА ТЯХНОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ

Людмила Иванчева¹

1. Въведение

През последните десетилетия науката и технологиите съществено се разраснаха както по обем, така и по мащаби и имат все по-широк спектър от значими социални въздействия и последици. Те стават и все по-взаимообусловени: докато технологиите вече в голяма степен са научно базирани, от своя страна, самите те се превръщат във важна предпоставка за развитието на науката и същевременно нараства тяхната социална обвързаност. Това в частност резултира в утвърждаването на концепцията за **тех-нонаука**, въведена за първи път в научното пространство от френския философ Gaston Bachelard през 1953 г. [Bachelard, G. 1953] и разпространена на по-късен етап от белгийския му колега Gilbert Hottois [Hottois, G. 1984].

В англоезичната литература терминът „технонаука“ започва да се появява масово след 2000 г., превръщайки се в обект на изследователски интерес като обозначаващ едновременно както технологичния, така и социалния контекст на науката. *„Технонаучното знание се възприема в дългосрочен план като адекватен инструмент за добиване на конкурентни предимства на глобалния пазар, за осигуряване на растеж и благосъстояние, както и за решаване на социалните проблеми. Доколкото*

¹ Професор, доктор на социологическите науки в Институт за изследване на обществата и знанието – БАН

интересите са отправна точка на технонауката, добре оформената в културно отношение дихотомия между факти и ценности се размива още в самото начало на технонаучната практика” [Schmidt, J. 2011: 103]. Същевременно, така нареченият „феминистки модел на технонауката”, който набира популярност в началото на новото хилядолетие, въвежда ключови термини като социална отговорност, контрол, „технологии на смиренуето” и пр. [Haraway, D. 2003; Jasanoff, S. 2003].

Налага се схващането, че в условията на „общество на знанието” и при т.нар. Модус 2 на знанието производство разликата между наука и технологии става несъществена, преобладава приложният контекст на изследванията, възниква натиск за по-висока социална релевантност и се засилва ролята на обществеността [Gibbons et. al. 1994]. Според съвременните концепции, технонауката е синергия между наука и технологии – тоест, не просто тясно свързване между двата компонента, но по-скоро тяхна симбиоза, включваща също така **социални фактори** като нагласи, ценности, стремежи, потребности и интереси. Ето защо ефективността на функциониране на контура на технонауката в голяма степен се обезпечава от факта, че в него са вградени механизми за съобразяване с подобни интереси и очаквания, които се превръщат в съществен фактор, определящ самото по-нататъшно развитие на науката и технологиите. Ето защо закономерно нараства и броят на изследванията в областта на **етическите проблеми на технонауката** (вж. напр. [Agazzi, E. 2004]).

Концепцията за технонаука се отнася с особена сила до такива области с интегрален, интердисциплинарен характер, като информационни и комуникационни технологии, нанотехнологии, биотехнологии, генно инженерство, синтетична биология и когнитивни науки, където просто не е възможно да бъдат разграничени чисто изследователските аспекти от технологичните и приложните [Jamison, A. 2010]. Същевременно те пораждаат дълбоки и мащабни трансформации както в средата на обитаване, така и в самия човек като субект на технологично манипулиране. Кон-

вергирайки, тези перспективни научно-технологични направления придобиват още по-голяма мощ и капацитет да превърнат в реалност възможни сценарии, познати ни доскоро само от научната фантастика, размивайки границите между обект и субект, между живо и неживо, между природен феномен и артефакт, превръщайки се в истинска еманация на съвременната технонаука, но същевременно пораждайки редица социални неравенства и проблеми от етически характер.

2. Социални неравенства, породени от информационните и комуникационни технологии

Изследване, проведено от Neter и Brainin през 2012 г. показва, че информационните технологии по-скоро създават нови социални неравенства, вместо ефективно да намаляват обществените противоречия [Neter, E., Brainin, E. 2012]. Подобни констатации са представени и другаде: *„Буди тревога фактът, че въпреки големия напредък в създаването на информационно общество, остава едно ‘дигитално разделение’, било поради възраст, пол, географско местоположение или социално-икономически статус, като е налице неравен достъп до ИКТ и неравното им използване“* [European Commission 2012: 49].

Христо Проданов [Проданов, Х. 2017] класифицира т.нар. **дигитални неравенства**, свързани с използването на съвременните ИКТ, в следните групи:

- **Неравенство в достъпа и подготовката да се ползват дигитални технологии.** *„Дигиталното неравенство в достъпа е обусловено от множество фактори, които имат главно социалноикономически измерения. Първо, това е степента на образованост на населението, която повишава способността да се борави свободно с дигитални техноло-*

гии, повишава квалификацията на работната ръка и конкурентоспособността. Второ, те имат геоикономически характер – свързани са със степента на развитие на различните страни и създадената от тях информационна и технологична инфраструктура“ [Проданов, Х. 2017: 64].

• **Неравенства и несправедливост в дигиталните общности.** „В интернет човек може да говори с милиони, но да бъде чут само в една микрогрупа. Това е фактор, често влияещ върху публичния образ на човека, превръщайки го в обект на всякакъв тип виртуални и неvirtуални политически и икономически атаки микромаркетинг, свързан е дори с това, че „Фейсбук“ профилът често пъти е много по-силен аргумент при наемане на работа, отколкото личните качества на човека“ (Проданов, Х. 2017: 69).

• **Дигитална сигурност и свързани с нея дигитални разделения и неравенства.**

Според друга класификация, т.нар. „дигитално разслоение от първо поколение“ [Михайлова, К. 2012] представлява наличие на разлики в достъпа на отделните групи хора до дигиталното комуникационно пространство. При тази постановка достъпът се интерпретира като съвкупност от четири различни по характер основания: **правна платформа**, регулираща правото на достъп до технологиите; **материални възможности** на домакинствата или на отделните индивиди да си осигурят подобен достъп; **субективни основания**, свързани с нагласите за използване на средствата за достъп, както и с потребността от участие в дигиталното комуникационно пространство; **медийна грамотност** – като сбор от умения и знания за упражняване на достъпа. От друга страна, „дигиталното разслоение от второ поколение се свързва вече не толкова с достъпа, доколкото към днешна дата обективните основания на достъпа са решени, колкото с моделите на употреба на дигиталното комуникационно пространство от индивидите. Моделът на употреба

отново зависи от нивото на медийна грамотност” [Михайлова, К. 2012: 6]. Тоест, една от съществените причини за пораждаване на нови социални неравенства, когато става дума за ИКТ, произхожда именно от факта, че „разликата в знанията на опитните и на невежите потребители става все по-голяма” [Marschang, S. 2014: 5].

Това дигитално разделение имплицира например съществени **неравенства на пазара на труда**: от една страна, съвременните ИКТ са в основата на средствата за автоматизация, които буквално „изхвърлят” на улицата голям брой представители на нис-кообразованите обществени прослойки, заети с нискоквалифициран труд, обричайки ги на бедност и социално изключване; от друга страна тези, които добре владеят информационните и комуникационни технологии, имат достъп до високоплатени работни места, осигуряващи им стандарт на живот, далеч над средния за страната. ИКТ засилват в голяма степен и **регионалните неравенства**, като местата, където се развива интензивно високотехнологична инфраструктура, получават възможност за по-висок икономически растеж и по-благоприятна среда за обитаване (включително като ниво на безопасност, качество и разнообразие на публичните услуги и развитост на развлекателната индустрия), както и обратното – малките населени места и регионите без наситеност на ИКТ съществено изостават в социалното си развитие и понякога това поражда маргинализация и обезлюдяване.

Тези реалии дават основание на органите за управление от различни равнища да обмислят и внедряват политики, базирани на морално-етически съображения, които да преодолеят въпросните неравенства. „Имаме опасения дали бъдещата Европа, основаваща се на ИКТ, ще увеличи или ще намали социалната справедливост. За да се намали дигиталното неравенство, европейските политици трябва да извоюват достъп до ИТ (включително широколентов достъп) за всички сегменти на обществото и да дадат възможност на гражданите да из-

ползват ИТ услуги за обслужване на собствените си нужди” [European Commission 2014: 14].

В съответствие с тези постановки, една от главните цели на програмата *Цифрова България 2020* на Министерство на транспорта, информационните технологии и съобщенията е т.нар. „**Цифрово приобщаване**”. То включва: увеличаване на редовното използване на интернет; нарастване на редовното използване на интернет от хора в неравностойно положение; намаляване наполовина на дела на населението, което никога не е използвало интернет [МТИТС 2015]. Същевременно в направения SWOT анализ се констатира, че „*Цифровото ‘изключване’ на отдалечените, слабонаселените и селските райони и хората в неравностойно положение ще намали тяхната конкурентоспособност и ще задълбочи дисбалансите в икономиката и социалното неравенство*” [МТИТС 2015: 17]. Сред основните проблеми са посочени:

- Забавяне на преодоляването на цифровото разделение в страната поради липса на благоприятна пазарна среда за предоставяне на достъпни и разходно ориентирани ИКТ продукти и услуги в отдалечени и слабо населени райони;
- Ограничени възможности за подобряване на цифровата грамотност и компетентност на гражданите и особено на хората в неравностойно положение;
- Липса на подходящо мултимедийно и образователно съдържание и създаване на среда за допълнително и продължаващо обучение през целия живот.

Проведено през 2016 г. изследване на НСИ показва, че са налице значителни различия при редовно използващите интернет по образование – докато 86,6% от лицата с висше образование използват редовно глобалната мрежа, то едва 28,5% от лицата с основно или по-ниско образование се възползват от въз-

можностите, които тя предоставя². В тази връзка, като Приоритетна област 5. се предвижда *„Преодоляване на цифровото разделение чрез повишаване на цифровата грамотност и стимулиране на широкото използване на ИКТ от гражданите, бизнеса и публичния сектор”* [МТИТС 2015: 19].

ИКТ имат и друго специфично измерение. През 21 в. на хората се налага все по-вече да разкриват голямо количество лични данни по интернет, свързани с обществения живот, административното обслужване и търговията. Цифрови данни се разпространяват ежеминутно и се събират с цел категоризиране на индивидите в реално време и създаване на множество профили. Тези профили могат да се разпространят за микросекунди без знанието на индивидите и да се използват като основа за важни решения, които ги засягат, което поражда нов тип социални неравенства и съответно – значими етически проблеми. *„Профилите, които се използват за прогнозиране на човешкото поведение, крият риск от стигматизиране, засилване на съществуващи стереотипи, социална и културна сегрегация и изключване, като подобен род ‘колективна информация’ подкопава индивидуалния избор и равните възможности. Подобни ‘филтрирани балони’ или ‘лични ехокамери’ биха могли в крайна сметка да задушат самия творчески дух, новаторството, свободата на изразяване на мнение и свободата на сдруженията, които способстваха за разцвета на цифровите технологии”* [EDPS 2015: 15].

В становището на Европейския надзорен орган по защита на данните се споменава още, че според проучване на университета Карнеги Мелън и на Международния институт за компютърни науки, алгоритъм за насочване на реклами се е оказал дискриминационен, тъй като средно при търсения от мъже е из-

² <https://www.investor.bg/web/456/a/635-ot-domakinstvata-v-bylgariia-imat-dostyp-do-internet-230053/>

веждал реклами за по-високо платени длъжности, отколкото при търсения от жени, които са посещавали сайтове за намиране на работа [EDPS 2015: 25]. Това говори за засилване на неравенствата, свързани със социалния пол, и поражда изискване за преодоляването им.

Обнадеждаваща индикация за решимостта на Европейската комисия в посока преодоляване на дигиталните неравенства е изявлението на Европейския надзорен орган по защита на данните:

„В днешната цифрова среда придържането към закона не е достатъчно; трябва да се отчете етичното измерение на обработването на данните. Нормативната рамка на ЕС вече дава възможност за гъвкави решения и гаранции в зависимост от отделния случай при боравене с лична информация. Реформирането на нормативната рамка ще бъде добра стъпка напред“ [EDPS 2015: 4].

3. Технонаука и генериране на неравенства в здравеопазването

Важно приложение на съвременните ИКТ в медицината е т.нар. **телемедицина**, т.е. осигуряване на спешни медицински консултации във всеки момент без ограничение на разстоянието между пациента и лекаря. В технически аспект системите за телемедицина предполагат интеграция между медицинските диагностични апарати и различни информационни системи (комплекс от комуникационни и компютърни системи).

Във връзка с това, в Националната здравна стратегия (2014-2020) на Министерство на здравеопазването на РБ се казва: *„Продължаващото развитие на националната здравно-информационна система акцентира и върху телемедицинските услуги. Мащабното им разпространение при диагностика, лечение и оперативни интервенции ще допринесе и за по-*

вишаване на качеството и достъпността на медицинските услуги” [МЗ на РБ 2013: 72]. Тази постановка е в унисон със здравната политика на Европейската комисия, в чийто документ се застъпва тезата, че „електронното здравеопазване може да бъде от полза не само на гражданите, пациентите и здравните работници, но и на здравни организации и публични органи. ... То улеснява социално-икономическото интегриране и равенство, качеството на живота и предоставя повече права на пациентите чрез по-голяма прозрачност, подобрен достъп до услуги и информация и използване на социалните медии за целите на здравеопазването” [Европейска комисия 2012: 6].

В свое по-късно изследване, обаче, Европейската комисия констатира корелация между експанзията на електронното здравеопазване като цяло и нарастването на здравните неравенства [Marschang, S. 2014]. Според посочения документ, в по-неблагоприятно положение са поставени определени групи от населението като възрастни хора, ниско грамотни и бедни. „За пациентите и членовете на уязвимите групи неравенствата в областта на електронното здравеопазване включват, между другото, опасения относно достъпа до технологиите и достъпността им, тяхната използваемост и целесъобразност, както и относно дигиталната здравна грамотност” [Marschang, S. 2014: 4].

Интерес от етическа гледна точка поражда и друг аспект от развитието на техно-науката за целите на здравеопазването: съчетанието на нанотехнологиите (обвързващи в единна система сензори, лекарствени средства, тъкани, чипове, нанороботи и пр.) с новите информационни и комуникационни технологии, както и с постиженията на когнитивните науки и невробологията, създава множество иновативни, неподозирани преди възможности: от поставянето на бърза и надеждна автоматизирана диагноза до реално удължаване на човешкия живот. В огромна степен се разширява потенциалът за манипулиране на човешкото тяло, психика и познавателен капацитет, правейки възможно

интервенирането в човека на всички нива: заменяне на естествените органи с изкуствени (включително вливане на изкуствена кръв); следене и контролиране чрез наносензори и съответно – коригиране чрез нанороботи на състоянието на всички физиологични процеси и системи в човешкия организъм; разширяване на човешката сетивност (например чрез вграждане на сензори за инфрачервено виждане в тъмнината); увеличаване на механичната мощ на тялото, на менталните възможности на човека, удължаване на продължителността на живот и пр. В подкрепа на тези възможности – ето някои от скорошните заглавия на сайта за информационни технологии Kaldata³: „Мозъчен имплант с 30% повишава ефективността на човешката памет“; „Мозъчен имплант за първи път даде възможност на парализиран да върне контрола върху ръката си“; „Учени създадоха “тяло върху чип““; „За първи път имплантираха на човек череп, напечатан на принтер“.

В този контекст, размивайки границите между лечение и оптимизиране на човешката природа, между терапия и манипулиране на нашите тела, съвременните техно-научни постижения поражда редица етически дилеми, като например дали би била допустима подобна намеса без достатъчна информираност за същността ѝ и за евентуалните последствия, и доколко това би засегнало различните социални групи; до каква степен би бил осигурен равен достъп до подобни възможности; какви културно-ценностни или дори религиозни колизии би породила, водещи до допълнително разделение в обществото, и пр.

„Дали не трябва да ревизираме самия термин и да започнем да говорим по-скоро за ‘биосоциални неравенства’, за да схванем често скритите биополитически стратегии. Последните, от една страна, превръщат съществуващи в социалното пространство противопоставяния, изключвания, аси-

³ <https://www.kaldata.com/>

метрии в природни, т.е. натурализират ги, а от друга – особено с разгръщане на технонауките и молекуляризирането на биомедицинското знание – кодират в биологичните различия социални?” [Христов, М. 2010: 86].

В обобщение, поставените проблеми пораждат редица важни етически въпроси, свързани с понятия като равенство, справедливост (доколкото от подобни технологични намеси биха се възползвали например само шепа богати хора), свобода на личността и неприкосновеност на личния живот (имайки предвид възможностите за тотален дистанционен контрол). Allen Buchanan нарича новите технологии, водещи до подобрения на човека от биомедицински характер, „сериозна заплаха за равенството” между хората [Buchanan, A. 2009: 381]. Ето защо от особена важност е така изложените в този раздел предизвикателства да бъдат решавани в морално-етическа перспектива, която да залегне в релевантните политически документи. В този дух, доза оптимизъм вдъхва заложеното в Националната здравна стратегия на РБ:

„Съвременното развитие на медицинската наука и практика, свързано с бързото развитие и внедряване на нови високи и скъпоструващи технологии налага установяването на дългосрочна политика за планиране на развитието им на територията на България, базирано на равнопоставен достъп на населението при максимално ефективно използване на публичния ресурс. От друга страна, внедряването на такива високи технологии изисква предварително изграден капацитет на лечебните заведения и утвърден човешки и научен потенциал, с каквито разполагат университетските болници и големите болници с областно значение. Равномерното им разпределение на територията на страната гарантира равнопоставения достъп на населението от обслужваните райони, а техният капацитет позволява интегрирането на тези иновативни методи в контекста на комплексната грижа за пациента” [МЗ на РБ, 2013: 70].

4. Заключение

Както показват изнесените данни и становища, с развитието си съвременната технонаука спомага за постигане на икономически растеж и за човешкия прогрес като цяло, като същевременно обаче в редица случаи поражда рискове от нарастване на социалните неравенства. Тяхното ефективно преодоляване не може да се осъществи без регулиране през призмата на етическите принципи и стандарти, налагащи съответните правила и норми. Така например, правото на равен достъп до блага и услуги е изконно човешко право, залегнало в множество харти, етически кодекси, секторни стратегии и други типове документи. Именно те регулират въпросите за осигуряване на равни възможности по отношение на достъпа и използването на новите технаучни постижения, осигурявайки условия за посправедливо развитие и просперитет за всички членове на човешкото общество.

ЦИТИРАНА И ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Европейска комисия** (2012). *План за действие за електронно здравеопазване за периода 2012 — 2020 година – иновационно здравно обслужване през 21-ви век*. COM(2012) 736 final. Брюксел, Европейска комисия.
2. **Министерство на здравеопазването на РБ** (2013). *Национална здравна стратегия (2014-2020)*. София, МЗ.
3. **Министерство на транспорта, информационните технологии и съобщенията** (2015). *Цифрова България 2020*. Проект. София, МТИТС.
4. **Михайлова, К.** (2012). Дигитално разслояване в съвременното българско семейство: конфликтност или съвместяване между родители и деца. // *Newmedia21*, <http://www.newmedia21.eu/analizi/digitalno-razsloyavane-v-sa-vremenoto-ba-lgarsko-semejstvo-konfliktnost-ili-sa-vmestyavane-mezhdu-roditeli-i-detsa/>
5. **Проданов, Х.** (2017). Дигитални неравенства и справедливост. // Маринова, Е., Мизов, М. (Съст.) *Морал и етика на справедливостта в съвременното общество*. София, Авангард Прима, 63-79.

6. **Христов, М.** (2010). Биополитика и социални неравенства. // *Годишник на СУ "Св. Климент Охридски"*, Философски факултет. Книга Социология. Т. 102. София, СУ "Св. Климент Охридски", 81-87.
7. **Agazzi, E.** (2004). *Right, Wrong and Science. The Ethical Dimensions of the Techno-Scientific Enterprise*. Amsterdam–N.Y., *Poznań Studies in the Philosophy of Science and Humanities*, Vol. 81.
8. **Bachelard, G.** (1953). *La materialisme rationel*. Paris, PUF.
9. **Buchanan, A.** (2009). Moral Status and Human Enhancement. // *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 37, N 4, 346–381.
10. **EDPS** (2015). *Към нова етика в областта на цифровите технологии: данни, достойнство и технологии*. Становище № 4/2015. Брюксел, Европейски надзорен орган по защита на данните.
11. **European Commission** (2014). *The Future of Europe is Science*. A report of the President's Science and Technology Advisory Council [STAC]. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
12. **European Commission** (2012). EGE Opinion No. 26. *Ethics of information and communication technologies*. Brussels, European Commission.
13. **Gibbons et. al.** (1994). *The new production of knowledge: the dynamics of science and research in contemporary societies*. London, Sage.
14. **Haraway, D.** (2003). Modest_witness@second_millennium. // MacKenzie D, Wajcman J. (Eds.). *The social shaping of technology*. Berkshire, Open University Press, 41–49.
15. **Hottois, G.** (1984). Le signe et la technique. La philosophie à l'épreuve de la technique. // Paris, Aubier Montaigne, Coll. "Res – L'invention philosophique", 59-60.
16. **Jamison, A.** (2010). Science and Technology in Postwar Europe. // Stone, D. (Edt.). *Oxford Handbook in Postwar European History*. Oxford, Oxford University Press, 630-648.
17. **Jasanoff, S.** (2003). Technologies of Humility: Citizen Participation in Governing Science. // *Minerva*, Vol. 41, N 3, 223-244.
18. **Marschang, S.** (2014). *Health inequalities and eHealth*. Report of the eHealth Stakeholder Group. Brussels, European Commission.
19. **Neter, E., Brainin, E.** (2012). eHealth Literacy: Extending the Digital Divide to the Realm of Health Information. // *Journal of Medical Internet Research*, Vol.14, N 1, doi: 10.2196/jmir.1619.
20. **Schmidt, J.** (2011). Toward an epistemology of nano-technosciences. // *Poiesis & Praxis*, Vol. 8, N 2-3, 103–124.

ТЕХНОЛОГИИ, РАВЕНСТВО И НЕРАВЕНСТВО

Христо Проданов¹

1. Технологични революции и социални неравенства

Значимостта на проблема за морала и етиката на равенството и неравенството през последните години е обусловена от факта, че възходът на технологиите е свързан с нарастване на социалните неравенства. На пръв поглед не съществува пряка връзка между технологиите и социалните неравенства, но един по-дълбок анализ би открил съществена корелация между тях. Тази връзка, както между повечето социални явления, не е директно причинно-следствена, а системна взаимовръзка, т.е. съотношението помежду им е обусловено от основните характеристики на системата, в която се реализира то, а системата включва не само икономическите, но и политическите, моралните и останалите социални взаимовръзки. Промените в технологиите са резултат от системни промени и водят до системни промени, имащи не само икономически, но и политически, и морални характеристики. Регулацията на тези системни промени е в най-значима степен зависима от съотношението между държава и пазар, между политика и икономика, образуващи съответната политикономическа система, която обуславя базовите характеристики на социалната система. Тя, от своя страна, е обвързана със съответните етически и морални представи за допустимо неравенство, за съотношението между различните видове равенства и неравенства.

¹ Асистент, доктор по политология – УНСС h_prodan@abv.bg

Основното твърдение, което се прави тук е, че когато доминират икономическите взаимовръзки и се пренебрегва регулаторните роли на политическите, моралните и останалите социални взаимоотношения, се наблюдава увеличаване на неравенството. Това увеличение води до ръст на социалните противоречия и конфликти, които дестабилизируют системата и способват за нейната промяна в посока към отслабване на неравенствата, корелирани с появата на нови технологии. И обратно, когато имаме доминираща и регулираща роля на държавата спрямо пазара, тогава наблюдаваме намаляване на социалните неравенства, противоречия и конфликти.

Именно този процес се наблюдава при първите три досегашни технологични революции, като той се проявява в няколко основни направления.

Първо. По принцип преходът към всяка нова технологична революция е свързан с ръст на неравенствата и криза в натрупването на капитала, от която капитализмът не може да излезе по изпробваните преди начини – намаляване на заплащането, стимулиране на потреблението, завоюване на нови пазари, войни и пр. Поради това печелившата стратегия стават новите технологии, поевтиняващи производството или създаващи несъществуващи преди блага.

Второ. Именно в резултат на внедряването на нови технологии технологичната революция поражда промени в търсенето и предлагането на работна сила. Тя увеличава търсенето и съответно заплащането на работни места, свързани с новите технологии, като същевременно намалява заплащането и работните места в други сфери, които губят конкурентно предимство и позиции на пазара. Това води до появата на нови и високоплатени професии за специалистите в новите сфери на зараждащата се индустриална революция, но и до ръст на безработицата и намаляване на заплащането за неквалифицираните кадри, които са свързани с предишния индустриален етап.

Трето. Всяка технологична революция прави скок в произ-

водителността на труда в определени области, създава нови продукти и потребности. Тези, които започват първи производството им, лесно могат да се превърнат в монополисти и бързо да увеличат богатството си. Така се появяват големите богатства и монополи, независимо дали става дума за Хенри Форд, който пръв успява да пусне в масово производство автомобил и да завоюва огромна част от пазара, или за Марк Зукърбърг, създал първата най-популярна социална мрежа в света.

Четвърто. Нарастването на неравенството има и морални измерения, тъй като то е свързано с експлоатация на едни социални групи от други социални групи, на едни региони от други региони, съответно с неравенство във възможностите. По-богатите имат по-големи властови възможности и подчиняват институциите на своите интереси, а по-силните държави подчиняват по-слабите, извличайки от тях ресурси по един или друг начин. Моралът предполага равенство във възможностите и липсата на експлоатация, но скокът на неравенството е свързан с повече експлоатация и по-малко възможности за големи групи от населението.

Пето. Ако погледнем как се променят равенството и неравенството между Западна Европа и останалия свят, откриваме, че предимството на Запада идва още в началните векове на развитие на капитализма. Именно той се превръща в капиталистическия център, в който се развиват най-напред технологиите свързани с барута, мускета и оръдията, позволяващи му да завоюва големи територии, да осъществява колониална експанзия и да извлича богатства от останалия свят. Развитието от втората половина на XVIII век на първата индустриална революция дава пазарно предимство на Великобритания, която може да произвежда и продава стоките си по-евтино. През XX век с развитието на втората индустриална революция това предимство получават САЩ. Страните с по-голяма производителност на труда, благодарение на технологичното предимство, произвеждат стоки с по-висока добавена стойност и извличат ресурси от по-слаборазвитите държави.

Шесто. Началото на всяка от индустриалните революции е свързано с възход на социалните неравенства и криза в страната или страните от капиталистическия център, където най-напред се осъществява тя. Внедряването на нови технологии, продукти, производства води до сериозни промени в пазара на труда, безработица, намаляване на заплащането и ръст на неравенствата. Изходът от това положение обикновено се намира в преминаването към нова политикономическа система, обуславяща нови отношения между държава и пазар, което стабилизира системата на капитализма до следващия цикъл на криза на натрупването. Тенденцията е държавите, в които най-напред се извършва технологическата революция и които най-напред интегрират, съответстващата на дадения технологичен етап политическа икономия, да придобиват сравнителни предимства, увеличаващи дистанцията им с останалите страни.

Така е с *първата индустриална революция* на Манчестърския капитализъм, когато Маркс развива идеята за абсолютното обедняване на работническата класа, имайки предвид ръста на печалбите за капиталистите и намаляването на доходите на работническата класа. На тази база той предрича конфликт между двете класи и революция. Междувременно Великобритания, където най-напред се развиват технологиите на първата индустриална революция, се превръща в най-голямата колониална империя в историята. Тя извлича ресурси от колониите си и, поради високата конкурентноспособност на своите стоки, се превръща в двигател на процесите на интернационализация и свобода на международната търговия.

Възход на неравенството се наблюдава и с началото на *втората индустриална революция*, когато в края на XIX век в САЩ се появява идеята за „Позлатения век“ (Gilded Age), по заглавието на едноименното произведение на Марк Твен, а институционалист като Торстейн Веблен публикува своята книга „Неработещата класа“ (Leisure class) – нова социална група от богати хора, при които потреблението има престижен характер.

Растящото неравенство и противоречия на капитализма, съчетани с циклични кризи, социални конфликти и с две световни войни, водят до реакцията на държавите, които започват да преразпределят голяма част от БВП, намалявайки социалното неравенство. На Запад това става с разгръщането на кейнсианската политическа икономия, която обосновава регулиращата и доминиращата роля на държавата спрямо пазара, силно смекчаваща социалните неравенства. На Изток това се осъществява посредством разгръщането на марксистко-ленинистката политическа икономия и плановата икономика. Чрез тях се обосновава идеята за догонващо спрямо капиталистическия център развитие и преминаване към едно социалистическо общество, в което разпределението на богатата се осъществява на принципа „Всекиму според способностите, всекиму според труда“, а след това и към едно комунистическо общество, в което разпределението е на принципа „Всекиму според способностите, всекиму според потребностите“.

Отслабването на социалното неравенство в условията на втора индустриална революция, благодарение на социалната държава в развитите капиталистически страни и на догонващата модернизация в условията на държавен социализъм от съветски тип в СССР и Източна Европа, създава предпоставки за технологичен оптимизъм и за очаквания, че се върви към единно индустриално, постиндустриално, постикономическо, информационно общество, в което социалните противоречия на капитализма ще изчезнат и от технологичното развитие ще се възползват всички.

Третата индустриална революция разрушава социалната кейнсианска държава на Запад, а по-късно и системите на държавен социализъм, настанявайки на тяхно място идеите за господството на пазара над държавата, обосновавани чрез вижданията на неокласическата и неолибералните идеологии. В резултат на това се наблюдава нов възход на неравенствата от 1970-те години насам, когато неолиберали като Айн Ранд ги обосноваха етически и морално, а Рейгън в САЩ и Тачър във Великобритания

превъплътиха тези идеи в политическата и икономическата практики. За разлика от предишните две индустриални революции възходът на неравенствата не бе спрял чрез промени в институциите и преразпределение по посока на губещите от този процес. При предходните индустриални революции постепенно започва подобряване на положението най-напред на работническата класа в Англия след 60-те години на XIX век, а след голямата икономическа криза 1929-1933 г. се слага край и на Gilded Age. Сега обаче с третата и разгръщането на четвъртата индустриална революция няма спиране, а усилване на неравенството, което намира моралнопсихологически израз в рухване на доверието към политиците и нарастващо усещане за несправедливост на системата. Социалната ерозия и ръста на неравенствата по време на третата индустриална революция са свързани именно с ерозията на държавата, която става все по-зависима от пазара и от мобилността на капитала, който е готов да избяга при всеки опит за регулация от страна на държавата.

2. Четвъртата индустриална революция и социалните неравенства

Четвъртата индустриална революция, както и предишните технологични етапи, в своето начало рязко увеличава неравенствата и конфликтите, свързани с тях. Основната част от ново-създаденото богатство отива в ръцете на едно малцинство, докато голямата част от останалите получават съвсем малко от него или дори са в губеща позиция. Развиват се тенденции на ръст на богатството и паралелно с това на неравенствата в резултат на неравномерното му разпределение, с което се свързва и едно от основните обяснения на нарастващите по брой и интензивност конфликти днес.

Появява се и устойчиво съществува нов тип неравенство – дигиталното неравенство, свързано не само с различните въз-

можности за достъп до дигиталните технологии на различните групи в обществото, но и с различната квалификация, знания, умения, даващи възможност да се работи с тях. Дигиталното неравенство от своя страна се превръща във фактор за разширяване и на социалните неравенства. Няколко са факторите за това.

Първо, не е случайност, че днес най-богатите хора на планетата са собствениците именно на дигитални гиганти като Джеф Безос, Бил Гейтс или Марк Зукърбърг. Те разгръщат огромни световни дигитални монополи от рода на Гугъл, Фейсбук, Амазон, Юбер и пр., превръщащи ги в олигарси, които владеят голяма част от богатството на земята. Бенжамин Селуин, директор на Центъра за глобална политическа икономия към Университета в Съсекс, посочва като типичен пример за това преразпределяне на стойността на стоката от труда към капитала стойностната верига на една от няколкото най-известни високотехнологични компании, свързани с четвъртата индустриална революция – Apple. Нейната печалба от производството на iPhone през 2010 г. се равнява на над 58% от крайната продажна цена на устройството, докато китайският работник, който го произвежда, получава само 1.8% от нея. [Selwyn, В. 2015] Печалбата на капиталистите е над 32 пъти повече от тази на работниците. Това разпределение на печалбата все повече към капитала и все по-малко към труда води до ускорено нарастване на неравенствата, а някои изследователи дори говорят за завръщане към описания от Маркс феномен зна абсолютно обедняване на работниците.

Второ, търсенето на работна сила е в сферата на квалифицирани кадри в новите технологии, тъй като там има недостиг на работна ръка, а и при тях добавената стойност е най-висока, там и заплатите са най-високи. Така е в момента в ИТ технологиите, които са с най-високо средно заплащане. Когато става дума за доходи, в най-значима степен днес това е предпоставката за увеличените различия в доходите. Колкото по-ниско технологично или отиващо в миналото е едно производство, толкова

повече падат доходите свързани с него. Във възход е една дуалистична икономика, която постепенно води до свиване на предишната, създадена по време на втората индустриална революция средна класа в развитите държави. В своята наскоро излязла книга „Изчезващата средна класа. Предразсъдък и власт в дуалистичната икономика“ Питър Темин много добре показва как в американската икономика се разгръща разделение между 20% от работещите, заети във високоплатените финансова, технологична, дигитална сфера и останалите 80%, изправени пред всекидневна битка за оцеляване и несигурност, заети с нископлатени работни места. [Temin, P. 2017]

Трето, разминаването между търсене и предлагане на работна сила води до обстоятелството, че развитите държави в големи мащаби в сравнение с предишните исторически периоди се насочват към *брейн дрейн* – извличането на мозъци от по-слабо развити страни, предлагайки им по-високо заплащане и възможности за развитие. Това предизвиква неоколониална кражба на човешки капитал в невиджани досега размери. Подобно извличане на ресурси се наблюдава и по време на колониалния период чрез завоевания, и по време на предишните индустриални революции чрез пазара, но днес с разгръщането на все по-високотехнологични икономики все по-голямо значение за конкурентноспособността придобива именно човешкият капитал, свързан с висока квалификация и умения в сферата именно на дигиталните технологии. Следствията са деинтелектуализация и срив на големи части от планетата, които се лишават от най-важния фактор за развитие на съвременните икономики и за увеличаване на БВП. В момента и през следващото десетилетие това е и ще бъде най-мощната форма на експлоатация и на грабеж на един регион от друг регион. Този грабеж и експлоатация в рамките на развитите страни може да смекчава противоречията, но в други региони като България ще води до деградация и срив на социалните системи.

Четвърто, появява се нов феномен, свързан с ускореното

въвеждане на изкуствен интелект, роботизация и автоматизация, които са фактор за бърза ликвидация на цели отрасли. По този начин технологично обусловеното функционално неравенство става по-голямо в сравнение с предишните исторически етапи. Неравенството обаче е само едната страна на проблема. Много по-опасна е другата тенденция на загуба на работни места и трайна безработица на все по-голямо количество хора. В момента се разгръщат бързи автоматизация и роботизация на труда, тъй като предишните сравнителни предимства в глобалната конкуренция на капитала в една или друга степен се изчерпват в един глобализиран свят, в който се движат всички основни фактори на производството. Броят на роботите на един зает се увеличава с огромна скорост. На първо място в това отношение е Южна Корея, където броят на роботите на 100 човека е 4.78, след нея е Япония – с 3.14 робота на 100 работещи, после е Германия с 2.92 робота на сто работещи, САЩ – 1.64, Китай – 0.36. В глобален план има 0.66 робота на 100 работещи. С увеличаването на техния брой стойността на роботизираните системи бързо намалява, т.е. тяхното внедряване става все по-изгодно. Има данни, че в Китай, ако през 2013 г. са били необходими 5 години за изплащане на стойността на една роботизирана система, през 2016 г. за това са необходими 3 години, през 2017 г. са две години и половина. Този процес ще се ускорява, оставяйки милиони хора без работни места, което ще засилва катаклизмите. Оценките са, че в глобален план под риск от загуба на работа поради роботизация през следващите години са 57% от работните места. Развиващите се държави ще бъдат пострадали, тъй като потребността на западните компании от евтина работна ръка ще намалява, а с това и преносът на индустриални предприятия, какъвто имаше през миналите десетилетия. В Китай оценките за дела на намиращите се под риск от закриване са 77% от работните места, в Индия – 69%, Етиопия – 88%, Салвадор – 75%. Проблемът е, че под риск да изчезнат са работни места не само в сферата на индустриалното производс-

тво, а и в други области – 99% от работните места на застрахователните агенти, 97% – на селскостопанските работници, 97% – на заетите в заведенията за бързо хранене, 88% – на строителните работници, 79% – на шофьорите, 68% – на пощенските служители. [Universal Basic Income, 2016]

Проучване на изследователски екип от Oxford Martin School открива, че около 47% от наличните през 2010 г. работни места в САЩ могат да бъдат автоматизирани с помощта на развиващите се технологии на изкуствен интелект и роботи през следващите 10-20 години. [Frey, C. and M. Osborne 2013] Това са около 80 милиона работни места, които ще изчезнат и ще стои въпросът как ще живее, и какво ще прави близо половината от работната сила там; няма ли да доведе това до тежки конфликти и разпадни процеси; кой ще бъде потребителят на растящото количество произведени блага при положение, че все по-малко хора могат да си осигуряват средства да ги потребяват. При това показателното е, че капиталът е заинтересован да съкрати колкото се може повече квалифицирани работни места, тъй като така пести повече средства, отколкото при неквалифицираните. Типичен пример е финансовият сектор в най-високоплатената му част на финансистите в световния финансов център Уолстрийт, чиито годишни заплати са над 200 000 долара. Според проучване на компанията McKinsey & Co тяхната дейност, състояща се по същество в събиране, анализ преработка на данни, на основата на които се вземат съответните решения, може да бъде автоматизирана, така както това става при нископлатени професии като строител, продавач, боклукчия. Финансовият сектор има потенциал да автоматизира 43% от работните места с високо заплащане. В голяма част от случаите работи може да поемат определени функции, макар и да не елиминират съответни работни места изцяло. [Taylor, H. 2016]

Лето, независимо от факта, че все по-голяма част от богатството от новосъздадената стойност отива у капитала, а не у труда, навсякъде през последните десетилетия се очертава тенден-

ция към намаляване на данъчното облагане на капитала, а огромна част от него изобщо избягва данъчно облагане чрез бягство в данъчни убежища и в офшорни зони. Има тенденция на общо намаляване на данъчното облагане на капитала и тенденция на преместване на данъчното облагане към труда, особено силно проявяващо се в страни като България с нейния плосък данък, което е допълнителна предпоставка за растеж на неравенството. Ръстът на неравенствата и трайната безработица водят до поляризация на обществата, засилващо се недоверие към съществуващите институции, криза на либералната демокрация, увеличаващ се стрес, възход на насилие и протестни движения, все повече престъпления и хора в затвора, засилващи се етнически и религиозни конфликти, неконтролируема миграция.

Едни от най-важните измерения на промените в разпределението на богатата са съотношенията в разпределението на доходите между поколенията. Проучване от 2016 г. във Великобритания показва, че младите поколения днес получават по-малко отколкото техните родители преди това. Младежите до 35 години печелят 8 000 лири стерлинги по-малко в сравнение с предишните поколения. Открива се тенденция на увеличаващо се разделение между едно по-проспериращо по-старо поколение и борещото се с живота по-младо поколение. Младите хора родени между 1981 и 2000 година са най-лошо ударени от свиването на заплащането. Отчасти това намаление може да се обясни с финансовата криза от 2008 насам, но реално намалението на заплащането започва по-рано. Друго изследване разкрива, че тази тенденция е характерна за почти всички развити държави. [Barr, C. and S. Malik. 2016] В същото време средната младежка безработица е много по-висока отколкото безработицата сред по-възрастното поколение. При младите хора много по-силно се чувства разминаването между компетенциите, които се усвояват в образованието и това, което се търси на пазара на труда. Немалко млади хора, поради невъзможност да почнат работа по своята специалност, са принудени да приемат нис-

коплатени и неквалифицирани работни места. Така прекариятът все повече е концентриран сред млади хора, което ги капсулира и отчуждава от социалната система. Ръстът на социално изключване на младите хора, когато съвпадне с расови, етнически и религиозни различия, се превръща в предпоставка за расови, етнически и мотивирани от религиозни причини противопоставяния и конфликти.

Това много добре е фиксирано в изследването на Емануел Саец относно разпределянето на дохода в САЩ през 2010 г., – две години след голямата финансово-икономическа криза. 93% от цялото повишаване на доходите е отишло към най-горния 1% от най-богатите. А 0.01% най-богати или около 15 000 домакинства са получили над една трета – 37% от увеличените доходи. [Streeck, W. 2014] Затова равнището на неравенство в САЩ днес е по-голямо в сравнение с предишните периоди в историята на тази страна, включително и в сравнение с времената на робството. Икономическата дистанция между бедни и богати сега е много по-висока от тази между богатството на най-богатите робовладелци в Северна Америка преди средата на XIX век. [Guo, J. 2016] Процесите на преразпределение на богатството при четвъртата индустриална революция създават много по-големи социално-икономически разделения отколкото в епохата на робовладелския капитализъм. Клаус Шваб отбелязва по този повод следното: *„Това рискува да създаде класови конфликти и други сблъсъци, различни от всичко, което сме виждали преди. Това потенциално разделение и напреженията, които то предизвиква, ще бъдат изострени от поколенческото разделение, причинено от тези, които знаят и са израснали в дигиталния свят срещу тези, които не са и които трябва да се адаптират.“* [Schwab, K. 2016: 97]

Промените днес са така големи, че изглежда като че ли човечеството никога не е било изправяно пред такива крайни алтернативи на скок в технологиите и богатството, от една страна, и все по-значими социални разделения, заплахи от конфликти и

разпад, от друга. Новите технологии се развиват експоненциално и без стратегическо мислене, вероятността от скок на конфликтите и разпадни процеси в един или друг регион нарастват. Съществуващите политически, бизнес и социални структури не изглеждат днес готови да посрещнат предизвикателствата на четвъртата индустриална революция, която води до радикални промени и изисква радикални промени в цялостната структура на обществата.

Възходът на неравенствата води до морално неприемане на съществуващата реалност и противопоставянето на така нар. 99% срещу 1% най-богати. Моралната реакция засега се въплъщава на много места в консервативни ориентации към религиозни, цивилизационни, национални ценности, които в една или друга степен предполагат засилване на ролята на държавата и промяна в политиките на разпределение на доходите. В противен случай противоречията и конфликтите ще се засилват, водейки до разпадни процеси съществуващите системи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Barr, Caelainn and Shiv Malik.** (2016) Revealed: the 30-year economic betrayal dragging down Generation Y's income. // *The Guardian*, March 7.
2. **Frey, Carl Benedikt and Michael A. Osborne.** (2013) The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation?, // http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf, 17 September.
3. **Gardiner, Laura.** (2016) Stagnation Generation: The case for renewing inter-generational conflict, Resolution Foundation.
4. **Guo, Jeff.** (2016) Income inequality today may be higher today than in any other era. // *The Washington Post*, July 1.
5. **Selwyn, Benjamin.** (2015) Rethinking Recovery: Poverty chains and global capitalism. // *Sheffield Political Economy Research Institute*, <http://speri.dept.shef.ac.uk/2016/07/12/rethinking-recovery-poverty-chains-and-global-capitalism/>, 12 July.
6. **Schwab, Klaus.** (2016) *The Fourth Industrial Revolution*, Geneva: World Economic Forum.
7. **Wolfgang.** (2014) *The Politics of Public Debt.* // *Public Seminar*, 1.

<http://www.publicseminar.org/2014/02/the-politics-of-public-debt/#.V4pchtR96Hu>, February 7.

8. **Taylor, Harriet.** (2016) Here are the finance jobs most likely to be impacted by robots, In:
<http://www.cnbc.com/2016/07/11/here-are-the-wall-street-jobs-most-likely-to-be-impacted-by-robots.html>, 11 July
9. **Temin, Peter.** (2017) *The Vanishing Middle Class: Prejudice and Power in a Dual Economy*, The MIT Press.
10. Universal Basic Income: The Answer to Automation? (2016), In: *Futurism*,
<http://futurism.com/images/universal-basic-income-answer-automation/>, 12 May

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЗИК – СЪВРЕМЕНО СРЕДСТВО ЗА ПОРАЖДАНЕ НА НЕРАВЕНСТВО

Стоянка Балова¹

На пръв поглед, речта и диалогът са свързани с културата и поведението на отделния индивид. Тяхната роля и значение, обаче, имат и много по-широки измерения. Диалогът е в основата на междучовешките отношения, има съществена роля в консолидиране на обществото при неизбежното му разделение по интереси, социални слоеве, националности, етноси, религии и пр.

Диалогът е и в корените на демократичното управление. През последните години сме свидетели на очевидната неспособност от страна на политическите елити да управляват общественото мнение чрез умело подбиране на политически послания. В продължение на твърдението следва да се отбележи, че политическите елити дори умишлено поставят линия на неравенство в своите речи и изказвания. По този начин те не само свалят нивото на политическия диалог, но и го превръщат по-скоро в монолог, в който ответен „удар“ от страна на обществото рядко практически липсва.

Темата за неравенството традиционно доминира общественото пространство и на практика е неизбежна за всеки политически дебат не само заради присъщия ѝ огромен социален заряд, но и именно защото отношението към неравенството задава рамките на по-общите разбирания за развитие на едно граж-

¹ Магистър по „Биотехнологии“ и „Политически мениджмънт“, докторант по „Политически език и реторика“ в катедра „Реторика“, Философски факултет на Софийски университет „Св.Климент Охридски“, гр. София. Email: tanya.balova@abv.bg

данско общество.

Настоящият доклад представлява аналитично изследване на политическия език, в ситуации на интервюта за масмедии, в обръщения и в парламентарна зала, в политически коментари и до колко той поражда неравенство между политическите лидери и елити и обществото.

Анализирайки политическия език, следва да се отбележат две тенденции на неравенство.

Първата е въвеждането на редица думи и словосъчетания, станали изключително популярни в публичното говорене в последните години. Някои от тези думи са „приоритети“, „политическа отговорност“, „интерес“, „визия“, „проект“ и др. Прекалено честата им употреба се наблюдава доста натрапчиво, и то при всякакви поводи. По-добни термини или фрази с тях позволяват на политика да не бъде достатъчно конкретен и точен, а по този начин хората частично или напълно не го разбират, защото в словата и посланията му няма яснота. Политиците сякаш забравят, че, на първо място, езикът трябва да създава усещането за разбиране, за диалог. Използването на тези думи определено поражда неравенство в разбирането, поради което се налага експертите да „превеждат“ на обществото, какво всъщност е искал да каже политикът. Трябва също така да се отбележи, че тези думи и „кухи послания“ се използват както от управляващи, така и от опозицията, при това нерядко кога уместно, кога не.

Ще подкрепя горните твърдения и с няколко примера:

Корнелия Нинова, лидер на опозицията в настоящия парламент: *„Заедно със социалистите и демократите в ЕП и ПЕС изработихме **визия за приоритетите** на българското Председателство, но направихме още една стъпка напред и Ви предлагаме нашето разбиране за развитието на Европа в следва-*

щите години. Нашето виждане е опряно на пет стълба”.²

Цитатът е част от думите на Нинова от последните дни, при срещата ѝ с Антонио Таяни в София.

Управляващите, също боравят с аналогичен набор от думи:

*„Всички сектори са **приоритет** за правителството. В една държава всичко е **приоритет**. Който и сектор да хванеш, като дойде, всеки за него си **е приоритет** – дали е култура, дали е спорт, дали е здравеопазване, дали е полиция, дали е армия, дали е инфраструктура”.*³

Извадка от думите на премиера Бойко Борисов по време на форума „Бизнесът и правителството в един отбор”, организиран в средата на месец октомври тази година.

Интересно словосъчетание е и „политическа отговорност”. Отново използвано и от управляващи и опозиция.

Бойко Борисов представяне на кабинета „Борисов 3”:

*„Избрахме най-добрите кадри за министри, носим **политическа отговорност**.”*⁴

На пресконференция в централата на БСП, в началото на месец февруари 2017 година, лидерът на БСП, Корнелия Нинова отправи въпрос към бившия премиер Бойко Борисов по повод на информацията за спиране на евросредства по оперативната

² <https://www.24chasa.bg/novini/article/6564721>

³ <http://www.monitor.bg/a/view/2659-%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2-%D0%92-%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D1%8A%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%B2%D1%81%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%BE-%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82-%D1%82%D1%80%D1%8F%D0%B1%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%B0-%D1%81%D1%8A%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC-%D1%83%D1%81%D0%B5%D1%89%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82>

⁴ <https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/borisov-izbrahme-nai-dobrite-kadri-za-ministri-nosim-politicheska-otgovornost-240923/>

програма „Наука и образование за интелигентен растеж“: „Кой ще носи **отговорността** за спрените пари?“

Няколко месеца по-късно, в края на месец юни, отново на пресконференция на БСП: „ГЕРБ бяга от **отговорност** за състоянието на МВР.“⁵

Използването на тези, а и още много подобни, изпразнени от смисъл, думи, на първо място, водят до загуба на идентичността. На това, коя част от политическото пространство представляваш, а и какви ценности изповядваш. На второ място, използването на големи обобщения и думи без съдържание твърде често позволява на политиците да се отмятат от казаното, като излизат с аргумента, че не са били разбрани правилно. Обществото има нагласата да получи отговори на редица въпроси, свързани с бита и ежедневието си – липсата на адекватно здравеопазване, липсата на сигурност, ниските доходи, безработица и пр. Когато отговори на тези и още наболели теми липсват, а след отговора на политика не разбирате какво точно ви казва, защото всичко е „отговорност“, всичко е „приоритети“, „визия и големи успехи“, то диалогът се къса.

Липсата на адекватен и точен език е една от причините за пораздане на неравенство между общество и политически лидери и елити. Именно езикът трябва да създава чувството за диалог и разбираемост, а в последните години пропастта на неравенството в тази област определено, при това и твърде драстично се задълбочава.

Втората тенденция на неравенство, която следва да се отбележи е използването на обидна лексика, нередко лесно преминаваща и ясно изразена езикова агресия.

За никого не е тайна, че през последните години в политическата реч се наблюдава силно изразена езикова агресия. А тя е

⁵https://www.dnevnik.bg/politika/2017/06/26/2996047_bsp_obvini_gerb_v_biagstvo_ot_otgovornost_za_mvr_i/

резултат от действието на различни фактори, в които се преплитат борба за власт, желание да засегнеш директно опонента си, да го обидиш, да го злепоставиш публично, без дори да се замислиш, дали етикетът позволява това. В последната година обхватът на обидата обаче много се разрасна. Ако преди време политиците разменяха словесни обиди един към друг, то в последно време поле за обидни определения и дори за заключения се оказа и самият български народ.

Както пишат Владислав Миланов и Надежда Сталянова в „Езикови портрети на български политици и журналисти“, обидата в политическата реч не е новост в българския политически живот. Още от времето на Димитър Петков, политическите опоненти са били наричани маскири, дебили, идиоти, хаймани, серсеми. От времето на Стамболийски пък животинската тематика е била твърде широко застъпена. Опонентите са били наричани гъски, овца, волове, гарги, маймуни.

В съвременната политическа реч диапазонът на употреби е доста широк и категорично показва неумение чрез богатството на речта да се опонира аргументирано, показва силно принизяване на речта, характерно за крайно непрестижни и неофициални ситуации, в които участници са хора с ниско образование и елементарно възпитание.

Тенденция от последната година е политиците да използват обидна лексика към обществото. Наричайки гражданите или различни групи с различни обидни определения. По този начин определено се създава пропаст на неравенство, която фактически противопоставя политиците (великите избраници с власт) на народа (обикновения гражданин, от когото като че ли нищо не трябва да зависи, според някои политици).

Първият пример, на който ще се спра е частен случай, в който обидата не е насочена директно към обществото, а към журналиста от Нова телевизия, Виктор Николаев. В свое участие в сутрешния блок, Антон Тодоров, вече бивш депутат от ГЕРБ си позволи в заплашителна реплика към водещия да му напомни, че ако задава

„неудобни въпроси“, ще му се случи същото като на неговата колежка Анна Цолова, която бе свалена от ефир неотдавна:

„Много силни думи употребявате, ще ви изядат хляба. Вече изядоха хляба на колежката ви – и тя беше тръгнала малко в някаква посока, но нещо виждам, че липсва столчето й“⁶

Тодоров бе провокиран от въпроса, дали решението за преговори с компанията „Грипен“ за изтребители е взето от „една шайка, която иска да вземе 1.5 млрд. лв“. Препратката към книгата „Шайка – Бойко, Росен, Цецо и другите“, която Тодоров написа преди 4 години в критика срещу настоящата си партия и нейните лидери, а това питане на журналиста направо вбеси политолога.

В този случай обидата към журналиста се изразява чрез директен упрек, но без обидна лексика. Особено важен маркер в случая е интонацията, придружена със специфичните мимики и жестове. Тук наблюдаваме реплика от рода на „Вие за кой се мислите, за да ме питате такива неща?“ Сама по себе си, подобна реплика неизбежно поражда известно властово неравенство, което категорично е публично непристойно за подържание от страна на политик, при това и от управляващата партия. Изречено по този начин, тя оставя усещането, че медиата не е независима, какъвто е и основният замисъл на медиите като цяло, а че тя се влияе от политическата партия, която може да уволни, когато пожелае, използвайки служебното си положение и властовата си позиция.

Ако управляващите имат система за натиск над медиите, тя със сигурност не се командва от Антон Тодоров. Неговата реплика в ефира срещу Виктор Николаев е по-скоро заяждане, отколкото намерение, което самият Тодоров може реално да осъществи. В същото време обаче, заплахата, отправена от

⁶ <https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/deputat-kym-viktor-nikolaev-silni-dumishte-vi-iziadat-hliaba-6074619>

представител на управляващите, е и косвено признание за две неща. Първо, че Анна Цолова е свалена от ефир, защото задава неудобни въпроси, и, второ, че това е станало под натиск от хора във властта.

Друг случай, който следва да се анализира е изказването на проф. Иво Христов, който нарича 80% от българското общество „дебили“. Изказването беше по повод скандала с Мария Захарова, официалната говорителка на руското външно министерство.

Обидата в политическата реч обикновено се реализира на най-различни равнища и с най-различни изразни средства, понякога даже и достигаща до крайности. В случая с проф. Христов не може да става въпрос за липса възпитание и слаба езикова култура. По-скоро той като че ли е забравил, че народният представител е представител на волята на всички българи. А именно тези „дебили“, както той благоволява ги нарича, са го избрали и него, а освен това са го изпратили да представлява именно техните интереси.

Интерес представлява и реакцията на хора от елита на БСП, които, вместо да признаят, че такъв език не е достоен за нито един народен представител, без значение от коя политическа сила е той, излизат с декларация в защита на Христов и напомнят за далеч по-груби квалификации, изречени от трибуната на Народното събрание – *„лош материал, прости и подобни – по отношение на българите са правени от сегашния министър-председател, за които извинения не са поднасяни до този момент“*.

Не може да се подмине без отбелязване и реакцията на вицепремиера Валери Симеонов, който в свое интервю защити проф. Христов: *„Изтървал се е човекът на маса, голяма работа“*.⁷

Доста притеснителна тенденция е, че и управляващи, а и опозиция приемат по-добри реплики и квалификации за нещо

⁷ <https://offnews.bg/politika/vitceto-simeonov-zashtiti-prof-hristov-iztarval-se-chovekat-na-masa-668999.html>

съвършено нормално. И какво като някой е използвал обидна лексика, нали и от другата страна се говори по същия начин. Докато няма коректив на изразните средства, обидата и агресията на уличния език ще продължат да навлизат с прекалено високи темпове в политическото говорене, а обидните думи в речта на политиците ще продължават нерядко да стигат и до крайности. Трябва да се напомни, че дори в кръчмата приятелите не се обиждат така, защото са приятели.

Следващ случай, който е достатъчно поучителен и нагледен пример за създаване на неравенство чрез речево общуване е репликата на народния представител от ГЕРБ, Вежди Рашидов, който само преди два дни определи, че *„в България остава това, което не става за чеп за зеле“*. *„Аз всеки ден виждам пред очите си как се източва можещото, образованото, читавото, което разчита на две ръце и мозък, и все повече остава това, което не става за нищо и което навън не може да оцелее“*⁸, казва още той.

Подобно публично изказване е хистоматиен пример, как политическата класа, а и обществото като че ли са се примирили, заради което и използването на подобни обидни реплики не ни кара да се чувстваме некомфортно. Факт е и липсата на ответна реакция. Като че ли и политическата класа, а и обществото мълчаливо се съгласиха с думите на бившия министър на културата. Лошата истина е, че подобни определения станаха част от ежедневието, от фона и ги подминаваме с усмивка, а и ги определяме като част от политическия цирк и театър. А не се замисляме, че именно тези, които избираме, имат такова мнение за нас като общество. И тук се сещам за карикатурата с лисицата и кокошката – преди избори, когато лисицата ласкае кокошката, и след избори, когато лисицата изяжда кокошката. Метафорично поглед-

⁸https://www.webcafe.bg/newscafe/politika/id_1054621976_Rashidov_Ot_ostavas_hтите_v_Bulgaria_chep_za_zele_ne_stava

нато, отношението е същото и при народните избраници, когато им трябва гласове, дават мило и драго, когато обаче заемат поста, вече всички сме „дебили“ и от нас „не става и чеп за зеле“.

Последният пример, на който ще се спра е отговорът на министъра на образова-нието, Красимир Вълчев, във връзка със зададен въпрос по време на парламентарен контрол на 10 ноември 2017 година. Въпросът беше свързан с безплатното хранене на учениците в ранна възраст, а по-точно за качеството на храните и нуждата от допълнителни средства от страна на държавата.

Още в началото на изказването на министъра се наблюдава разделение и неравенство по линията богати – бедни:

„...различни видове училища в зависимост от това какви закуски искат, тоест не можем да поставим общи изисквания. Имаме училища, където учениците са от социално подобри семейства. В много случаи ходят закусили на училище, за тях е по-важно да бъде нещо малко, но далеч по-здоровословно. Имаме училища, където повече са социал-но слабите ученици. За тях е по-важно да има повече калории.”⁹

За съжаление, тенденцията на повишаващи се разлики в доходите в обществото се задълбочава. По данни на НСИ от юни 2017 година, само за 5 години пропастта между българите с най-ниски доходи и тези с най-високи се е разширила с 1/3. През 2012 г. най-богатите 20% от населението са получавали средно 6.1 повече от най-бедните 20%, докато през 2016 г. те вече са взимали 7.9 пъти повече. Тенденцията е повече от стряскаща, но още по-притеснително е когато точно министърът на образованието предприема действия не за спиране, а за увеличаване на това неравенство. А още по-притеснителното е, когато той го прилага към ученици в ранна детска възраст, у които тепърва ще се изградят чувство на толерантност, солидарност и справедливост.

В заключение следва да се отбележат няколко важни извода.

⁹ <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/52/ID/5996>

Българските политици осъзнато или не продължават да създават предпоставки за разделяне на обществото, което, от своя страна, разширява и плоскостта на различни видове социални неравенства и несправедливости. Чрез политическия език, като средство за комуникация, те волно или неволно, несъзнателно или умишлено отварят нови хоризонти за ограничение и дори за липса на разбирателство и отчуждаване от проблемите на обществото. Вместо да търсят богатата и образна политическа реч, наситена с епитети и метафори, въздействаща и силна, те използват изпразнена от смисъл реч, безкрайно абстрактна или далечна реч, за да бъде разбрана конкретно от обществото.

Наблюдава се засилваща тенденция към силно напрежение в езиково отношение, безсъдържателно говорене и агресивно поведение. И то не само към опонента, а и към народа, като цяло. Родните политици забравиха, че езикът е средство, което предлага безкрайни богатства и във всяка ситуация човек може да вземе от тях, за да покаже себе си като идеен, способен, мислещ политик. Бедно съдържание е равно на бедна мисъл.

Докато няма адекватни и ефективни корективи в лицето на гражданското общество и речеви кодекс, към който да се придържа българският политик, то подобрене в политическото слово в рамките на българските книжовни норми не може да се очаква.

Използвана литература

- [1] **Пиргова, М.** 2013. *Основи на политологията*. София: Университетско издателство „Св.Климент Охридски“.
- [2] **Миланов, В., Н. Сталянова.** 2014. *Езикови портрети на българските политици и журналисти, част втора*. София: „Парадигма“.
- [3] [Онлайн]<http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/52/ID/5996>, последно посещение 06.12.2017
- [4] [Онлайн]https://www.webcafe.bg/newscafe/politika/id_1054621976_Rashidov_Ot_ostavashtite_v_Bulgaria_chep_zh_zele_ne_stava, последно посещение 06.12.2017

- [5] [Онлайн]<http://www.mediapool.bg/propastta-mezhdu-bogati-i-bedni-v-bulgaria-raste-news265645.html>, последно посещение 06.12.2017
- [6] [Онлайн]<https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/deputat-kym-viktor-nikolaev-silni-dumi-shte-vi-iziadat-hliaba-6074619>, последно посещение 03.01.2018
- [7] [Онлайн]<http://www.monitor.bg/a/view/2659>, последно посещение 03.01.2018
- [8] [Онлайн]<https://www.24chasa.bg/novini/article/6564721>, последно посещение 03.01.2018
- [9] [Онлайн]<https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/borisov-izbrahme-nai-dobrite-kadri-za-ministri-nosim-politicheska-otgovornost-240923/>, последно посещение 03.01.2018
- [10] [Онлайн]https://www.dnevnik.bg/politika/2017/06/26/2996047_bsp_obvini_gerb_v_biagstvo_ot_otgovornost_za_mvri/, последно посещение 03.01.2018

СОЦИАЛЕН МОДЕЛ ИЛИ МОДЕЛ НА ОЦЕЛЯВАНЕ? СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

*Милена Милошева*¹

България отбеляза 10 години членство в „клуба на богатите“ – Европейския съюз – през 2017 г. Политици, държавни институции, медии, неправителствени организации и др. подчертаваха в доклади, пресконференции и пр. различни обществени мероприятия какво сме постигнали като страна – членка на ЕС.

Десетте години членство на Република България в Европейския съюз представляват един от най-успешните периоди в българската история, сочи доклад на Центъра за либерални стратегии. Това е второ поредно десетилетие (след 1997 г.), в което страната се развива без сериозни кризи във вътрешнополитически план и в сравнително благоприятна международна среда. Със своето членство в ЕС една страна, бивш член на Социалистическия блок, получава пълноправен и равнопоставен статут с 27 от най-развитите и утвърдени демокрации в света. Това е период на икономически растеж и подобряване на редица макро- и микроикономически показатели, в който българските граждани печелят от въвеждането и прилагането на политики на ЕС с директно влияние върху качеството им на живот. [Доклад „10 години България в ЕС“, Център за либерални стратегии] **(1)**.

Безспорно, членството на България в Европейския съюз е донесло и се надяваме, че и за в бъдеще ще донесе ползи и перспективи на страната ни. Членството на страната в Съюза позволява на българските граждани пряко да оползотворяват ползи от

¹ Докторант „Обществени комуникации“ – УниБИТ.

европейските политики в редица сфери. Политиките, ориентирани към насърчаване на мобилността, увеличават възможностите на българските граждани за живот, работа и образование във всяка страна-членка на ЕС. Солидарността, като водещ принцип на Европейската общност, от една страна, създава предпоставки за изравняване стандарта на живот на българските граждани спрямо тези на ЕС, а от друга – изгражда условия за приобщаване на маргинализирани социални групи към обществото, образованието и пазара на труда. По този начин се повишава качеството на живот за българските граждани, макар именно този процес да се осъществява поне засега с най-бавни темпове. **(2)**

Тук обаче възниква и въпросът: защо въпреки всички солидарни политики, въпреки вложенията и преките действия за подобряване на благосъстоянието на българските граждани, над 40% от населението продължава да живее в риск от бедност?

Да се опитаме да разгледаме въпроса и възможните отговори.

Макар че страните от Източна Европа тръгват в една посока след падането на Берлинската стена, то българският влак се движи най-бавно и до днес. Има много начини, по които може да се гледа на годините и оценяват събитията след 1989 г. Една от най-популярните представи за смисъла на промените е плътно свързана с края на социалистическия период в България. Ключови са, например, понятията „мирен преход“, „етнически мир“, „демокрация“, „пазарна икономика“, „европейска ориентация“. **(3)**

Преходът може обаче да бъде мислен и като своеобразна и ескалираща диференциация на елита, динамична конверсия на политическите капитали в икономически, или като аморална трансформация на собствеността чрез провеждането на приватизация и реституция без спазване на предварително договорени истински закони, правила.

Трансформациите след 1989 г. в България са съпътствани от и/или водят до наистина драматични процеси за голяма част от

населението. Става дума за появата на остри социални неравенства и фрапиращи несправедливости, които заемат не по-малко място от демократизацията в масовата представа за времето на „прехода“. Социалното неравенство за по-голямата част от хората е равно възрастност на обедняване, високи нива на безработица или най-общо казано – стремглаво понижаване на качеството на живот, като следствие именно от престъпната трансформация на собствеността в контекста на липсваща институционална рамка и селективна употреба на законите. В началото на XXI в. България изглежда по следния начин в сравнение с края на 80-те си години:

- безработицата нараства от 0% до официално близо 20%, реално – 25%, нито веднъж не пада под 12%, а в цели региони трайно стои на нива от типа на 30%;
- спад на промишленото производство 40-50%;
- спад на реалната работна заплата 70-75%;
- спад на летуващите всяка година от 40% на 10%;
- само за 10 години неравенството е достигнало жестоки нива: горните 8% от потребителите са изконсумирали толкова, колкото долните 73%. **(4)**

Близо 10% от населението успява да запази нивото си на жизнен стандарт отпреди 1990 г., при други 7-8% се наблюдава значително покачване на доходите, а в по-малко от 1% се съсредоточава огромен финансов ресурс и икономическа власт. Определението „масово обедняване“ важи за останалите 80% от населението. Начинът, по който стават тези размествания в социалната стратификация, едва ли се нуждае от обяснения от дебелия книги. Достатъчно е само да се каже, че „има не големи групи от хора, които са забогатели бързо, но не може да се каже, че забогатяването е легитимно и законно“. Общественият нагласи също са категорични: почти 50% от хората посочват несправедливостта в обществото като основна причина за социалното неравенство. **(5)**

През последните десет години статистиката отново е напълно еднозначна:

- впечатляващо е увеличаването на неравенството в разпределението на дохода (отношение между доходите на най-бедните и най-богатите 20% от домакинствата) – през 2008 г. първите 20% от населението са получили 5,9 пъти по-високи доходи, отколкото последните 20%, през 2011 г. съотношението нараства на 6,1 пъти, а през 2015 г. достига 7,9 пъти при средно за ЕС – 5,2 пъти (!);

- относителният дял на бедните за 2015 г. е почти 23%;
- почти 32% от населението живее с материални лишения, като при хората над 65 години делът е малко под 40%;
- над 40% от хората са в риск от бедност или социално изключване. **(6)**

Същевременно, Европейският съюз, още много преди ние да станем пълноправен член, разработва и прилага политики за подобряване на социалната сфера във всички нейни аспекти – заетост, доходи, равни възможности, достъп до работни места, безопасност и здраве при труд и др.

Политиката по заетостта първоначално не е подлежала на обсъждане на европейско ниво, а е била изцяло в компетенциите на държавите членки. Същевременно обаче, върху тази политика пряко отражение дава координирането на икономическите политики на Европейската общност и държавите членки. Поради това през 1997 г. се приема Европейската стратегия за заетостта и първите Насоки за заетостта. Интересното е, че в случая се използва уникален подход, който цели координираност на действията на отделните държави при запазване на съществуващите компетенции. Днес този подход се нарича „открит метод на координация“.

Социалното измерение на Европейския съюз следва определена логика, която се основава на идеята за икономическо и социално сближаване между народите в Европейския съюз, на желанията на хората, както и на волята на европейските институции да се съобразяват с тези желания и да приближат ЕС до

всеки гражданин. За да се стигне от отделни разпоредби в учредителните договори на ЕС до днешното състояние на социалната политика на Европейския съюз, получила наименованието „европейски социален модел“, са използвани всички достъпни средства и методи. **(7)**

Какво обаче е необходимо за провеждането на всяка една политика?

На първо място са необходими структури. Необходима е и законодателна рамка, т.е., основните положения, които определят правилата на играта, трябва да бъдат фиксирани.

Европейската социална политика разполага с всички елементи. В Европейската комисия има комисар, който отговаря за заетостта, социалната политика и равните възможности. Към Комисията има Генерална дирекция „Заетост, социални въпроси и равни възможности“. Основните компетенции в областта на социалната политика остават в правомощията на държавите членки и поради това самите те са основни участници във формирането и изпълнението на социалната политика.

Имайки предвид значението на социалната политика, както и традициите и постиженията в тази област, активна роля при формирането и изпълнението на европейският социален модел играят социалните партньори и гражданското общество.

Задължителното законодателството под формата на директиви, което съществува на европейско ниво, разглежда въпроси в областта на трудовото право, безопасността и здравето, равнопоставеността на жените и мъжете и борбата с дискриминацията по всички признаци. На европейско ниво се координират политиката по заетостта, социалното включване и борбата с бедността, постигането на устойчиви и стабилни пенсионни системи. Европейският съюз също така провежда политика и в останалите направления на социалната сфера, с което допълва и насочва националните политики. **(8)**

Основни инструменти за провеждането на тези политики са съответните стратегии и планове за действие.

Финансирането на мерките става по линия на Европейския социален фонд (ЕСФ) и програмите на Общността. Все пак, необходимо е да се знае, че въпреки сериозния размер на тези финансови инструменти, тяхната цел е допълване и подпомагане на мерките, предприемани на национално ниво, т.е, основното финансиране остава за националните правителства. Освен това инструментите на ЕС имат рамков характер, което означава много строги правила при изразходването и отчитането им, което зависи от държавите членки.

Европейският социален модел може да се дефинира чрез седем свързани характеристики. Европейските предприятия все още се радват на силна фирмена култура с високо равнище на ангажираност и чувство за принадлежност. Наемничеството не се е превърнало в правило и още се наблюдава известна стабилност на екипите, и следователно на компетентностите.

Управлението на работното време отразява повече, отколкото другадe, желанието да се постигне равновесие между професионалния и личния живот, съобразено с начина на живот, нарастващия дял на жените в предприятията, равнището на обществени заведения за отглеждане на малки деца. Разпределянето на възнагражденията е по-регламентирано, отколкото другадe – поне в сравнение със САЩ или Китай. Това е валидно и във фирмите, и в обществото, и представлява нещо като социален цимент. Европейският модел дълго се характеризираше и с порочен кръг между значителното увеличаване на колективната производителност и по-егалитарна динамика на разпределянето на плодовете на растежа. **(9)**

Фактор в Европа е синдикализмът. Европейската Конфедерация на Профсъюзите е създадена на 8 февруари 1973 г. с цел да защитава интересите на работниците и служителите на европейско ниво и да ги представлява пред институциите на Европейския съюз. Днес в нея членуват повече от шейсет милиона работещи, обединени в 81 национални синдиката от 36 европейски страни, както и в 12 европейски индустриални федера-

ции. Методите на консултации и преговори също са част от европейския модел: европейските директиви за информацията и консултациите или европейските комитети, а съвсем отскоро и европейските споразумения спомогнаха за пренасянето в европейски мащаб (а по този начин и за сближаването) на националните традиции.

Навсякъде преговорите се водят все повече на фирмено и по-малко на браншово или регионално равнище, а прагматизмът и търсенето на решение “по мярка” за всеки конкретен случай надделяват над идеологията.

И накрая концепцията за мажоритарните споразумения, по дефиниция по-солидни и по-лесни за прилагане, съществуващи в много страни, постепенно се налагат, особено във Франция, където традицията на миноритарните синдикални споразумения беше здраво вкоренена. Трудовото законодателство се развива с времето, чрез закони и преговори, и предлага реални гаранции на работниците. Сложността му може и да създава проблеми на предприятията, но много по-лошо би било умножаване на трудовите спорове в резултат на дерегулация. **(10)**

Макар че националните законодателства остават твърде различни, в континентална Европа все пак има обща концепция – за колективна рамка, с относително по-голяма сила от индивидуалния трудов договор. Държавата-провидение с преразпределящата си роля характеризира, в крайна сметка, зрелостта на европейските страни.

По-егалитарният, отколкото другаде, подход не се ограничава с предприятията, а важи с пълна сила за социални блага като образование, професионална подготовка или здравеопазване. Въпреки несъвършенствата си този подход се оказва ефикасен и категорично допринесе за растежа. А сега трябва да допринесе за различен баланс между поколенията.

Глобализацията и кризата задължават европейските страни да адаптират социалния пакт към трайно забавен растеж. Но това изпитание (без да е фактор за ново диференциране) може да

доведе до изработването на нови решения, хармонизиращи съществуващите практики.

Предизвикателствата са много и са известни: нарастването на безработицата и назначаването на млади кадри, демографията и загубата на компетентност, преразпределението и социалните дефицити, препотвърждаването на човешкия фактор в предприятията, управление и регулация в нова рамка, едновременно местна и регионална. Европа е в състояние да намери отговор на тези сериозни предизвикателства. Тя притежава необходимото разнообразие, качество на човешкия капитал, размери и хуманна култура, за да отговори на предизвикателствата. Освен това тя притежава и общия език на преговорите, сиреч с най-съвременния метод за иновация и решаване на проблемите. Това е възможно в Европа благодарение на присъствието на синдикатите в предприятията и тяхната независимост, което не важи нито за САЩ, нито за Китай. **(11)**

Социалният диалог по европейски е също доста солиден „коз“, който може да се окаже решаващ в момента на конструиране на нов социален пакт.

И въпреки това.

България е сред страните в Европа с най-голяма разлика в равнището на доходите на хората от отделните социални групи. Това показват данните от проучване на Института за пазарна икономика (ИПИ) за социалното и подоходното неравенство. Според авторите на изследването над половината от населението в страната живее под прага на бедността, а провежданата от управляващите социална политика не води до очакваните резултати за намаляване на неравенствата. Сред основните причини за диспропорциите са проблемите в образователната система, както и социалните условия, в които израстват децата. **(12)**

Наблюдаваните резултати всъщност сочат, че държавата не се справя достатъчно ефективно с ролята си за преразпределение на средствата, което от своя страна води до това, че провежданата социална политика не дава желаните ефекти по отно-

шение на намаляването на съществуващите доста тежки социални неравенства и несправедливости.

Високите нива на доходното неравенство са основната причина за това България да остане много далеч от потенциала си по отношение на възможностите за човешко развитие. Идеята е, че големите различия намаляват сериозно възможностите за реализация пред по-голяма част от населението, като същевременно увеличават и риска от социално изключване. По този начин тези хора ще бъдат по-сериозно възпрепятствани при реализирането на потенциала си, и то поради причини, които не зависят от тях самите – например ниските доходи на родителите им или пък по-ограничените възможности за образование, които са имали, или които държавата им е предложила. **(13)**

Над 60% от българите не са удовлетворени от стандарта си на живот към момента.

54% не очакват това да се промени в следващата една година. Позитивна нагласа за промяна декларират 21% от българите, а само 16% смятат, че жизненият им стандарт ще се влоши. **(14)** Откроява се и доста ясна зависимост по възраст, като младите възрастови групи (18-39 г.) са далеч по-оптимистично настроени в посока положителна промяна на жизнения си стандарт за разлика от тези над 60 години, сред които две трети изобщо не очакват никаква позитивна промяна.

98% от българите могат да купуват редовно хляб, докато 60% редовно могат да си позволяват покупка на месо. Месните продукти са най-недостъпни за хората над 60 години, както и тези, които са безработни.

Половината от българите ще могат да живеят добре, ако обаче имат месечен доход между 1000 и 2000 лв. Желаната заплата е по-скоро адекватна, като се имат предвид реалностите на пазара на труда. За една четвърт от живеещите в столицата, желаният месечен доход е над 2500 лв. **(15)**

Близо половината от децата в България са в риск от бедност и социално изключване. Това показват данни на Евростат. **(16)**

През 2016 г. **24,8 милиона деца в ЕС или 26,4%** от населението между 0 и 17 г. са били пред **риск от бедност или социално изключване**.

Това фактически означава, че децата живеят в домакинство при най-малко едно от следните три сериозни условия: в риск от бедност заради ниски доходи, тежки материални лишения и много нисък интензитет на трудова заетост.

През последните години процентът на децата, които са изправени пред риска от бедност и социално изключване в ЕС леко е **спаднал от 27,5% през 2010 г.** до 26,4 на сто през 2016 г. Но пък се наблюдава и сериозен контраст сред страните членки на ЕС.

Най-висок е **рискът в Румъния и България**, а най-нисък – Дания, Финландия и Словения.

През изминалата година почти половината от децата са били пред риск от бедност и **социално изключване в Румъния (49,2%) и България (45,5%)**. Те са следвани от Гърция (37,5%), Унгария (33,6%), Испания (32,9%), Италия (32,8%) и Литва (32,4%).

Близо 3,5 млн. българи попадат в категорията „работещи бедни“. Това означава, че те живеят с доходи между 300 и 560 лева на месец. Данните са от изследване на Института за социални синдикални изследвания към **КНСБ**.

Към края на 2016 г. данните на БНБ сочат, че 64% от всички потребителски кредити към домакинствата са до 2500 лева. Това означава, че хората теглят малки кредити, за да покриват само най-непосредствените си битови нужди.

Как хората от гореописаните категории да изпитват еуфория от отбелязването на 10 години България в ЕС? Как баба Иванка с 200 лв. пенсия да се интересува от това, че центърът на столицата ще бъде блокиран заради височайши гости от „Европата“? Българите потънаха в кредити към небанкови институции, с високи лихви и последващите от това проблеми, заради което те вече и не могат да плащат елементарни битови сметки, или пък не могат да изпратят децата си на училище, и прочие..

За това, разбира се, не е виновен само Европейският съюз. Членството на България в Общността дава възможности и перспективи, а ЕС има далновидни политики в социалната сфера, които са успешно прилагани в редица страни. Но не и в България.

Европейският социален фонд например, е основният инструмент на Европа за подпомагане на работни места, за оказване на помощ за хората при намиране на по-добра работа и за гарантиране на по-справедливи възможности за работа за всички граждани на ЕС. Той работи като инвестира в човешкия капитал на Европа – нейните работници, нейните млади хора и всички лица, търсещи работа. Финансирането по линия на ЕСФ на стойност 10 милиарда евро на година подобрява перспективите за намиране на работа за милиони европейци, по-специално за онези, които са затруднени с намирането на работа.

Европейският съюз е ангажиран и със създаването на повече, а и на по-добри работни места, както и на едно поне декларативно бъдещо социално приобщаващо общество. Тези цели стоят в основата на стратегията Европа 2020 за генериране на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж в ЕС. Настоящата икономическа криза превръща това в още по-задължаващо предизвикателство. ЕСФ играе важна роля за реализирането на целите на Европа и за смекчаване на последствията от икономическата криза – по-специално повишаването на безработицата и на нивата на бедност.

Докато не се възприеме и не започне практическото прилагане на политика за повишаване на доходите, за никакво благосъстояние не можем да говорим. Нивата на безработица и заетост може на хартия да са добри, но на практика това не е така. Докато крупните работодатели говорят за наемане на работници от трети страни, българите отиват зад граница. Където повишаване благосъстоянието на всеки гражданин на Европейския съюз не е само едно добре структурирано изречение.

След всичко написано, следва може би да се опитаме да отговорим какво е това „социален модел“ в България?

Отговорът е изключително кратък.

При „работещи бедни“ от порядъка на 3,5 млн. души, при процент на деца в риск от бедност и социално изключване 26,4, при 40% от населението, които не могат да си позволят да си купуват месо, отговорът е, **НЕ, няма социален модел, има модел на оцеляване.**

Цитирана литература и бележки

1. <http://www.europarl.europa.eu/bulgaria/resource/static/files/bulgaria-10-years-in-the-eu-report.pdf>, достъп на 22.12.2017
2. <http://www.europarl.europa.eu/bulgaria/resource/static/files/bulgaria-10-years-in-the-eu-report.pdf>, достъп на 22.12.2017
3. Димитров, Н., http://solidbul.eu/?p=7493#_ftn11, достъп на 10.01.2018
4. Пак там.
5. Пак там.
6. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Income_distribution_statistics/bg, <http://www.nsi.bg>, достъп на 22.12.2017
7. МТСП, „Европейският социален модел и България след 2007 г.“, стр. 2 – 5
8. Пак там.
9. <http://e-vestnik.bg/15224/evropeyskiyat-sotsialen-model-splotyava-sreshtu-krizata/>, достъп на 09.01.2018
10. Пак там.
11. Пак там.
12. <http://ime.bg/>, достъп на 09.01.2018
13. Пак там.
14. <https://rctrend.bg/>, достъп на 09.12.2017
15. Пак там.
16. <http://ec.europa.eu/eurostat>, достъп на 09.01.2018

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ВАНДАЛИЗЪМ И СОЦИАЛНИТЕ НЕРАВЕНСТВА В ПРЕХОДА

*Максим Мизов*¹

По всички съществени, но и формални показатели, България днес изглежда като държава, която исторически е преживяла, но и чието население все още, т.е. ежедневно продължава да изживява стихииите, безумствата, пакостите, щетите и вредите от разгула на разнообразни субекти или форми на *политически вандализъм*, срещу които нейните власти не са успели да противостоят по никакъв начин, а дори – активно, или пасивно – са съучаствали в пладнешките грабежи на народните богатства и държавните фондове, в съсипването на историческата съдба на една държава, на едно общество и една нация.

Подобна оценка, според мнението на някои хора, може да се смята за прекалено крайна, съгласно това на други – дори за необоснована или несъстоятелна, но, от гледна точка на моите представи, тя е *обективна* и *вярна*, независимо от своята явна суровост. Освен това, тя изобщо не е продукт и отражение на неоснователен стремеж към пошло оригиналничене, нито на безпочвена нужда от подбор и употреба на ефективна метафорика, защото е изградена върху фундамента на солидни обективни критерии, а и факти. В това всеки разумен, нравствено почтен човек и добросъвестен гражданин може съвсем лесно и бързо да се убеди, дори ако сам се размисли по-задълбочено на какво собствено прилича нашата държава и българското общество

¹ Професор, доктор на социологическите науки, доктор по философия – Център за исторически и политологически изследвания, e-mail: maksim_mizov@abv/bg

през годините на т.нар. Преход, който всъщност се оказва *долнопробна реставрация на примитивен, периферен капитализъм, в който компрадорски елити обслужват сервилно задграничните си господари*. Защото картината, която мигновено би се разкрила пред неговите сетива, би изглеждала (със сигурност) не само като твърде смущаваща, а преди всичко като *истинска трагедия*. И понеже ако такъв човек не се поддава на фалшиви политически илюзии и пропагандни клишета, които в нашето смутно време са безбройни и прекалено агресивни, а мисли автономно, без предубеждения и предразсъдъци, то при едно такова размишление той непременно ще се озове пред внушителната Хеопсова пирамида на необхватното количество на факти, сурови, горчиви и дори прекалено тъжни истини за състоянието, опасностите и неясните перспективи на настоящето и бъдещето на нашата държава и нация.

Нека се опитаме, дори само на *prima vista*, да се вземем в онова, което бие на очи, което всекидневно българските граждани виждат, чуват, усещат и изпитват от срещите си с реалностите и нравите в нашата държава и днешното ни общество, а и да се постареем с максимално кратки слова да го опишем или изречем, но и после да се замислим какво то всъщност ни предоставя и представя за една по-всеобхватна и тежка размисъл.

Една страна, през която са минали вандалските ботуши на свои и чужди „конквистадори“, която е очевидно и буквално *опустошена* във всяко отношение – политическо, икономическо, социално, културно и морално, – притежава всички тези одиозни характерни особености, които и каквито днес сме състояние твърде отчетливо да видим в портрета на нашето Отечество, или в жизнената орисия на многострадалния български народ: безпределно корумпирани и безнаказано криминализирани политически върхушки, които са готови и способни на всякаква измяна и предателство към националните ценности и обществените интереси, само и само за да са защитят собствените си привилегии, облаги, социални статуси и незаконни придо-

бивки; тотален разгул и безпардонност на местни и чужди олигархични и компрадорски групировки, които безогледно, пладнешки и безнаказано са ограбвали и доразграбват, унищожили почти всичко или доунищожават дори и онова, което е все още останало след главните похитителски удари; небивал погром над духа или потресаваща анемия на цяло едно общество; безгранична дискредитация и пълно унищожение на имунитета на държавата и гражданството; силно зависими и неефективно действащи управленчески структури и властови елити на централно, регионално и местно ниво; съвършено изкуствено, изглеждащо дори като алхимично сътворение на недемократично избрана и самонатрапила се и на всичко отгоре безпардонно действаща политическа класа, която не гледа по-далече „от носа“ на своите користни интереси; зашеметяващ или съвършено непонятен за разсъдъка на обикновените хора обществен хаос и дори вакуум на ценности и норми; обезличаване и унищожение на културните традиции; инфилтрация и налагане на ценностни матрици, критерии и жизнени ориентации, които са иманентно дълбоко чужди, неприсъщи или съдбоносно опасни за духовния имунитет на българския народ; отнет държавен и национален суверенитет; превръщане на териториалния суверенитет във фикция или превръщане на националната ни география в напълно разградено, или необезопасено пространство, през което напълно свободно или безнаказано преминават, в което действат всевъзможни „опасни елементи“, криминални типове и групировки, военни и други емисари и даже цели ешелони на чужди (близки и далечни) страни; в което напълно спокойно работят всякакви чужди разузнавателни служби и престъпни организации; неспирна селекция и постоянно рекрутиране, възпроизводство на сервилни, раболепни и готови на всичко (гнусно и ужасно срещу собствената си страна и нация) политици, копнеещи нерядко даже не и за материални, а дори за дребни и фалшиви символични награди, за всевъзможни неискрени поощрения или изкуствени похвали от страна на чуждите им ментори и гос-

подари; съвсем разбита и намираща се в тежко коматозно състояние, едвам скърцаща икономика; огромни липси на собствена суровинна база, която бива замествана от криминално снабдяване на потребителите с незаконно внесени и необмитени разнообразни стоки, енергийни горива или всякакви суровини; безпрепятствено „източване“ на държавните и обществените фондове и „преливането“ им по всякакви – законни и противозаконни – начини и с всички възможни – позволени или непозволени – средства в личните сметки и богатства на видими, или незрими за публичното внимание елитарни малцинства, които най-волунтаристично се разпореждат със съдбата на държавата, обществото и народа; безнаказано политическо мародерство и браконьерство в цялата му пъстра, доста богата палитра от вариации; неспособност и нежелание на оторизираните държавни институции да осъществяват както трябва професионалните си отговорности и задължения; авторитарно и почти феодално волунтаристично разпореждане с природните, материалните, финансовите и други ресурси на държавата от конюнктурно избрани и изкуствено натрапени политически вождове и елити, които обикновено са и креатури на олигархични – родни и чуждестранни – клики; ескалиращо нарастващо количество на обезлюдени населени места; напълно изоставени, занемарени и необработвани земеделски територии; вилнееща навсякъде морална поквара, а и неограничено царстваща духовна пустош, контрастно видима в затворените, унищожени или едвам дишащи огнища на културата, науката, просветата и духовността, или в бума на всевъзможни субкултурни явления, тенденции и практики; превръщането на една солидна аграрна сфера, изхранвала не само своя народ, а и в внасяла колосални суми в държавния бюджет, в едно напълно разградено и неспособно да се справи с потребностите на населението селско стопанство, което е силно доминирано и всекидневно малтретирано от дъмпингов внос на вносна аграрна продукция; целенасочено разграбване и унищожение на цялата аграрна инфраструктура; съсипване на

една мощна хидромелиоративна инфраструктура, с която някога страната се е гордеела и е била в челните позиции в света, а сега водните ѝ ресурси са раздадени и разпродадени на чужди и наши концесионери, които не влагат нищо за нейното поддържане, а гледат само как да я изстискат максимално за печалба; свършено целенасочено и меркантилно унищожени, безмилостно изклани, разпродадени за дребни пари и откраднати елитни стада от домашни животни; целенасочен погром над всички форми на каквато да е колективна, задружна организация в селата, който е в пълен разрез със съвременния мощен подем на и ефект от кооперативните форми на дейност в Европа или света; тотален срив в образователния, културния, здравния и психическия статус на населението; почти тридесетилетен пълен хаос и в сферата на здравеопазването, образованието, културата и науката; целенасочено, а и систематично „поставяне на колене“ на службите за сигурност чрез лишаването им от необходимите им финансови, кадрови и други ресурси, за да не действат ефективно; исторически неவிждани и безнаказани национални предателства на политици и управници, които издават наши разузнавачи, действащи зад граница; неоснователно дискредитиране и стигматизиране на всички хора и служби, работили за отечеството; насаждане на политически внушения и усещания за дискредитация или дори репресии на всеки, които се противопоставя на установеното статукво; панически страх и осезаемо ескалиращо, доминиращо социално отчаяние и тежка социална безнадеждност сред все по-увеличаващи се социални маси; исторически неவிждана и нечувана от много десетилетия нищета, безработица, духовна мизерия, неграмотност и безпросветност сред голяма част от населението; изкуствено и безхаберно създаване (заради грешките, слабостите и пороците на държавното управление и политическите боричкания) на социални и етнически групи, които рекрутират две-три поколения, чиито представители никога не са посещавали училище, нито са вършели законно платена работа; изключително тежки и все по-

растящи, задълбочаващи се социални неравенства и несправедливости; фрапиращи териториални диспропорции или дисбаланси между отделни региони; несекващи вътрешни миграционни и растящи емиграционни вълни от хора, които панически бягат от родните си места, сякаш последните са били подложени на гибелна чумна епидемия, при това една част от които с твърдото убеждение никога повече да не се завърнат в своята родина; исторически непозната дори и в най-черните, най-тежките периоди от историята на страната ни демографска криза, която вещае изчезване на държавотворния етнос; буквално смразяващи умовете, душите и кръвта на моралните и добросъвестните граждани „олимпийски рекорди“ на криминална престъпност, обществено-опасни и противозаконни деяния във всички сфери, срещу които отсъства каквато и да било система, която може да своевременно и успешно да гарантира сигурността, спокойствието, собствеността и честта на българските граждани; съвършено целенасочено и изкуствено разделение, или противопоставяне на народа в изгода на властващите елити; умишлено подклаждани конфликти между поколенията; създаване и утвърждаване на такава зловредна социална среда и отровна политическа атмосфера, в които всичко свято, родно били омалявано, отречено и унищожено.

Това е съвършено лаконична, бърза и схематична иконография на онова, което днес изглежда, а и се чувства от страна на българския народ нашата държава и нейното разбито общество. Възможни са и далеч по-разнообразни, по-богати, дори по-прецизни или пикантни описания и тълкувания на това, което се е случило и все още продължава да става с нашето отечество през годините на злополучния му преход към демокрация.

Колкото и да си въобразяват, или самозалъгват, че не попадат в групата на безразличните, или още повече в тази на силно мразените от обществеността фигури, колкото и да се бият в гърдите, или оглушително да тръбят по площадни сборища, или пък пред безгранично сервилните към властта и солидно осреб-

ряващи услугите си медии, или да мамят народа, политиците и управниците през тези почти три десетилетия (като цяло и с много малки изключения) неизбежно ще бъдат изправени пред съда на историята и пред моралния трибунал и – дали живи, или мъртви – ще бъдат „възнаградени“ с *единствено възможната присъда за техните деяния – проклятие и анатема, омраза и ненавист, пълна, скоротечна забрава или памет за назидание, поука заради делата им*. Няма как тази сурова и много тежка присъда да бъде друга по естество и характер, след като за почти 3 десетилетия новоизлюпените „демократични“ политици и управници са сринали или разбили на пух и прах имунитета и авторитета на държавността, конституционализма, законността; след като са позволили на представители на чужди държави да се ширят и върлуват в собствената им държава, след като са превърнали собствения си народ в биомаса, но най-вече, след като за почти три десетилетия не само не могат да възстановят, а колкото може повече и правят всичко възможно, пък и необходимо за техните интереси, за да досъсипят и националната държава, защото социалната такава вече е напълно довършена. При очевадното и непрестанното постигане на такива трагични резултати, каква друга оценка би следвало да се даде на домораслите политици и управници освен тази, че те приличат по мислите, желанията, волунтаризмите и деянията си на *истински вандали*, и че с тяхна протекция и помощ непрекъснато и безнаказано се предоставят терени за нови действия на *чуждите вандали*. Развращаващото, покваряващото и, най-сетне, разрушителното влияние и въздействие на такъв сорт политици е безспорно забележимо в ескалиращото възмущение, отвращение, в растящата ненавист и омраза, в гнева на все по-големи социални маси към всичко, което по някакъв начин е пряко или косвено свързано с политическите институции. Защото само *вандали* може да се ненавиждат и мразят толкова силно от многострадалния народ, колкото това е отчетливо забележимо и ежедневно констатирано в живота ни. И понеже единствено *истинс-*

ки вандали могат да се разпореждат толкова безогледно и безсрамно, незаконно и престъпно с богатствата на народа, държавата и обществото – било като с бащиния, било дори като с неочаквано подарено им от случая съкровище. Именно по тези два главни начина постъпва огромната част от домораслите властници и то в продължение на повече от четвърт век. Повечето от тях дори още днес осъзнават тази си бъдна зла участ, без обаче особено да се притесняват, да имат никакви угризения на съвестта или душевни колизии. Затова и те всячески се стремят и опитват да се облажат колкото може повече и по-бързо от конюнктурата, като без всякакви скрупули продължават да претъпват и безнаказано да погазват законите, да подминават и оскверняват моралните норми, с единствената си цел да придобият колкото може повече власт, облаги и богатства, независимо от или въпреки незаконното естество на техните деяния и средства. А всичко това изважда на показ всевъзможните модалности на политическия вандализъм.

Тези потресаващи картини и подобна злочеста участ на нашето Отечество, а и на многострадалния български народ разкриват много тъжна историческа панорама, в която сякаш не се виждат никакви обнадеждаващи и окуражаващи светлини за спасение, нито пък солидни проходи за оцеляване и възможване на цял един народ, както и на едни изглеждащи в настоящия момент като несъмнено агонизиращи държава и нация.

В такава историческа и социална действителност всичко, свързано с темата за равенствата и неравенствата, придобива крайно отрицателни и дори отблъскващи форми и възплъщения, които не могат да не притесняват, а пък и да не плашат разумните граждани.

Ако изобщо може да се говори за някакво, колкото и странно да е по своята природа, *равенство*, такова съществува за огромна част от българския народ по отношение на натрапеното „равенство“ на безнадеждност, уязвимост, беззащитност и униженост от страна на облажилите се, безцеремонно, цинично,

брутално/перфидно действащи олигарси и сервилните им обкръжения, за които няма нищо свято в българската история и култура, в народната душевност и традиция, и в историческата памет на нашата нация.

Както от незапомнени времена казва мъдро нашият многострадален народ, *пред смъртта всички сме равни*. Да, обаче, не само физическата, а далеч повече *нравствената, политическата и социалната смърт*, които безпрепятствено и безнаказано вилният в историческия и публичния ни живот, не са с еднакви изображения и въплъщения сред различните социални слоеве. Моралната гибел не е само отвратителна стигма на ескалиращо množащи се маргинални, пауперизирани и лумпенизирани човешки маси, обитаващи все по-отвратителни и дори незабележими подземия на социалната пирамида, а е емблема и на сияйни представители на всевъзможни елити по върховете на държавата. Нещо повече, тя вече не е моментно и атрактивно тяхно социално украшение, а е неизбежна и неотвратима историческа участ, пагубна социална съдба, от фаталната и злотворната гравитация на която те не могат (по никакъв начин) да се спасят, но най-лошото е, че в техните мозъци дори не минава подобна мисъл; защото нравствеността е за тях ненужен лукс, непотребна и опасна територия, която само може да възпрепятства реализацията на техните скверни и коварни проекти, порочни и меркантилни сценарии. Ето защо, днес нашата държава, а и българското общество се управляват (като цяло) от *нравствени мъртъвци*, а за последните равенството не представлява и никаква ценност.

Тук и сега изобщо не си струва да говорим за *политическите мъртъвци*, защото в годините на злополучния преход към демокрация, те нямат чет, при това както в колективно-институционален, така в персонален аспект. За повече от четвърт век на гробището на историята отидоха и безжалостно, без свидетели и съчувствия бяха погребани няколко стотин политически партии и десетки хиляди претенденти за политическа

власт, които нищо и никой не можа да вразуми в тяхното бегуване, а и ламтеж за власт. А една от фаталните причини те да стигнат до тази си зла участ бе, че никой от тях не си постави и реално не се бори за постигане на равенство на хората в живота на държавата и обществото, но (точно обратното) всички те се надпреварваха в и за неравенства.

Най-лошата новина, която нашите съвременници трябва да чуят и осъзнаят е, че *самата ни държава вече твърде много прилича на мъртвец*, ако не е вече реално такъв. И ако се вгледаме по-внимателно в нейната историческа, и публична симптоматика, със сигурност ще се впечатлим, за да не кажа дори потресем от онова, което ще забележим, понеже държавата ни е вкочанена; институциите ѝ са безжизнени като членове на труп; мозъчните ѝ функции отдавна вече не работят правилно, социално и хуманно; социалните ѝ тъкани са буквално и нагледно разложени, а и от тях се носят само воня и смрад. Този мирис е толкова силен и плашеш, подобна на гибелните ухания и на чумата, че в продължение на повече от четвърт век предизвиква, но и поддържа несекващи вълни на емигранти, една немалка част от които изобщо не живеят с мисълта, че ще се завърнат отново в своята родина, а бягат от нея като от чума, търсейки спасение навред по света. А никой не бяга от страна, в която законите, шансовете са еднакви, т.е. *равни за всички*.

Дори малоумните индивиди знаят, че на *мъртвците не са им нужни нито равенство, нито справедливост, нито, още по-малко, свобода и солидарност*. Тези ценности за напусналияте земния, светския живот са абсолютно непотребни, дори излишни. След като подобни ценности отсъстват от историческия ландшафт и всекидневния пейзаж на живота на днешните българи, то е редно да заключим, че *държавата е мъртва, обществото е в коматозно състояние*, което е изкуствено поддържано от властниците. Затова равенството няма никакво или значимо място в епикризите на всекидневието ни.

Знаем от историята и романите, от филмите и научните

трудове, че там, където са минали ордите на вандалите, единственото, което е оставало след тях, са били признаците и следите на *повсеместна смърт* – във всяко едно отношение. Затова и когато днес наблюдаваме, коментираме и оценяваме трагичната обществено-историчека панорама, която псевдо-демократичният преход е възвел на хоризонта на публичното и частното ни житие-битие, няма как да не усетим странния полъх и ужасен мирис на смъртта във всичките ѝ форми и превъплъщения. На смъртта, която е похитила и убила всичко човешко, хуманно и истински демократично, респ. и *всичко достойно да бъде равно*, но е отворила проходи и гарантирала перспективи и власт на всевъзможни неравенства.

Нещо повече, оказва се, че макар и все по-малко, но в народните маси все още виреят, въпреки че и все по-често се гърчат, чувствата за свян, срам, угризения на съвестта и душевни терзания от извършването на зли дела, докато по „олимпийските върхове“ на властта и държавата подобна тенденция изобщо не се забелязва, а даже напротив – там отдавна *моралната гибел* е опустошила напълно умовете, сърцата и душите на техните обитатели, превърнала ги е в истински *чудовища*, в които отдавна няма нищо хуманно. А където безнравствеността е стигнала до апогея на *чудовищна безчовечност*, там е и невъзможно, безнадеждно да се предполага наличие и действие на *истинско равенство*.

Равенството винаги предполага или изисква особено, силно осъзнато, ясно изразено чувство на *социална съпричастност и съучастност* в преодоляването на бедите, които надвисват или вече вилният в рамките на държавата и гражданското ѝ общество. Когато такава съпричастност и съучастност не се подкрепят и възпроизвеждат от държавата и обществото, а, напротив, систематично и тотално се ограничават, оскверняват и дори публично малтретират от диктатурата на политиците-вандали, тогава няма никакви изгледи за исторически просперитети на равенството и справедливостта, но пък има всички изгледи за стабилизиране

на всевъзможни неравенства и несправедливости.

Равенството се уповава и практически защитава най-вече от нормално функционираща, но и имаща солидно историческо бъдеще *социална държава*. В страни, където последната е станала мишена или даже жертва на меркантилизъм, конюнктурщина, утилитаризъм, арогантност, безпardonност и цинизъм на властващите елити, няма вече никакви изгледи и за възпроизводство на каквито и да било социални равенства. В България социалната държава, обаче, беше, първо, опозорена и, второ, преднамерено убита от собствените си политически и властнически елити, при това и най-хладнокръвно, заради което не можем да се надяваме, че ще имаме и светли хоризонти за равенствата. И подобен развой е съвсем закономерен, а и логичен, понеже там, където царува вандализмът, там няма място, роля и власт на социалното равенство на хората в обществото.

А едно общество, или една държава, които са превзети от и подчинени на вандализма на своите управници, не притежават подобни качества, дори в най-съдбовни за тях мигове. Граждани, мислещи само как да оцелеят, не могат да отстояват принципи на равенство. Точно обратното, спасението по единично и на всяка цена, фаворизира неравенствата. Най-лошото е, че държавата рекламира, но и натрапва подобни манталитети и маниери. Затова всички разумни и морално почтени граждани на отечеството ни виждат, чуват, усещат и осъзнават, че държава и общество, които са *безчувствени* към собствения си народ, нямат нито сигурно и добро настояще, нито светли перспективи за бъдещето си. Точно в подобно състояние, обаче, е изпаднала и България – да се управлява от безсърдечни, безскрупулни, меркантилни и порочни елити и персони, за които и нищо друго, освен собствените им интереси, облаги и статуси, не притежава каквато и да е ценност. А там, където равнодушието и безразличието, безотговорността и потъпкването, даже и прегазването на дължимите ценности и норми са станали горчиво и ужасно ежедневие, там никога не може да има сигурност и перспективи

за равенството и справедливостта.

Там, където властта е превзета и действа според капризите и прищевките, нуждите и интересите на вандалите, няма обаче истинско равенство, дори и в *трагедията*. И затова никога, никъде и никога не може да бъде спокоен или сигурен за своя живот, имот, чест и статус, ако живее в държава, в която господстват политическите вандали. Но още по-важно: не може да бъде равен и в шансовете да изпадне в трагично положение, защото последните се определят и разиграват волунтаристично от вандалите, пък и не могат да бъдат ограничени или дори сигурно премахнати по нормален и законов път. Точно такава обаче е днес нашата родина, и именно в такова трагично, но неравно състояние е многострадалният български народ. Затова и сме свидетели на отчетлив, макар и нерещипрочен трагизъм на цели региони, или на цели социални общности, а и етноси. Трагедията на българското село и трагизмът на провинциалния живот са красноречиви доказателства за неравенствата на съдбите на отделни населени места и цели общности.

За политическите вандали не съществуват и *универсални* човешки, нравствени, или правови ценности и норми. За тях са валидни единствено меркантилните, утилитарните, конюнктурните и волунтаристичните аксеологии и деонтологии, които обслужват само своите създатели и ползватели, при това също невинаги реципрочно, а в зависимост от статуса, от моментния патос и от зависимостите на техните субекти. Такива аксеологии и деонтологии не могат пълноценно да приютяват и защитават фундаментални социални ценности, каквито, примерно, са свободата, справедливостта, солидарността, братството и равенството. Затова и в държави, или в общества, където на власт са политическите вандали, няма възможности равенствата да имат нормален и перспективен живот, а, точно обратното, в тях се дават и шансове само на неравенствата, които още повече възпроизвеждат, а и „циментират“ други всевъзможни неравенства. Именно по тази причина вече почти три десетилетия български-

ят народ е свидетел, а и жертва на управници и политици като цяло, които творят и прилагат закони, съобразно със своите интереси и капризи, а не съобразно *идеала за истинската права държава*. А това реално са закони, укази, разпоредби, наредби, постановления и т.н., които целят единствено създаването на условия или гаранции за печалба на интересите на олигархичните елити и на техните сервилни, и раболепни (явни, или задкулисни) обкръжения. Такива демиурзи и дистрибутори на правото, законността и справедливостта не се съобразяват нито с равенството на хората или гражданите, нито с когото и с каквото и да било, ако то възпрепятства техните интереси, намерения, проекти и одиозни сценарии. Такива управници и политици, бизнес и други, явни или задкулисни елити не приемат и всячески потъпкват конституционализма и парламентаризма, републиканизма и морала, понеже всички те по своему се опитват да постулират и отстоят някаква равенства. Тъкмо затова, вместо равенство и справедливост във фабрикуваните закони, гражданите виждат и усещат (чрез собствената си лична и публична съдба) безпardonност, арогантност и перфидност, или завоалиран, но въпреки това прозиращ властнически цинизъм, който не позволява по никакъв начин на равенството да е и фундамент на нравите.

Нещо повече, държава и власт, които не се притесняват или церемонят с опонентите и противниците си, а са готови по всякакъв начин да ги блокират и елиминират, не могат да бъдат наричани другояче освен вандалски. Само наивник или пълен глупак, а най-вече завършен циник са способни и да твърдят, че в страната ни днес не вилнеят и господстват дискредитацията, дискриминацията, стигматизирането, демонизирането, сатанизирането и елиминирането на реалните/въображаемите политически съперници.

Властта е по природа и докрай асиметрична, поради което и властогонците не са способни да приемат и отстояват принципите и ценностите на симетрията и равенството, на реципрочността и еквивалентността на отношенията и оценките за тях и

другите. Властниците неизменно и неуморно творят и натрапват двойствени критерии за оценка, в които равенството няма никакви шансове нито да пробие, а още по-малко да спечели. А властниците-вандали са „швейцарският еталон“ за подобни трагедии на равенствата. *Китайските стени* не са символ и спомен от далечното историческо минало, защото те са част от нашето историческо и всекидневно настояще, най-вероятно и близко бъдеще. Именно те разделят и преграждат връзките и отношенията между „ние“ и „тях“, между своите и чуждите във всички сфери на публичния/частния живот на съвременните хора.

Вавилонските кули на разноречието също не са архаика или фамозен артефакт от далечното минало, а са неразривна съставка от битийността и битието на времето ни, на политическото говорене и писане, които вече са изгубили всякакъв смисъл за хората. Когато политическият език всекидневно твори неравенства, няма как последните да не му отвръщат с благодарност или да не му връщат тъпкано за неговите оферти и услуги. Политическите вандали открай време и в историческото минало, и в сега пулсиращото настояще са безцеремонни и неотклонни при натрапването на такива политически езици и комуникативни техники и практики, които максимално гарантират техния статус. Затова днес отчетливо се наблюдават процеси или казуси, при които *властта на езика* се подменя, обезличава или дори напълно се обезсмисля от *езика на властта*, която в съвременната действителност може да се радва на статуса на всесилна, а и безнаказана. А подобен език е абсолютно чужд на истински нравственото говорене и писане, защото той е пренебрегнал и нерядко дори е прокудил отвъд своите селения фаталната необходимост и практическата валидност за човешкия живот на моралните ценности и норми. И след като на нравственото говорене/писане са практически захлопнати вратите към различните сфери от жизнения свят на хората, но формално и заблуждаващо са широко откренати портите за морализаторското говорене/писане от страна на властниците-вандали, няма как редуцци-

ята или отсъствието на нравствеността да не се отрази и на бурния темп на повсеместно разрастване на социални неравенства и несправедливости.

Само за вандалите ценността, т.е. *равенството на човешките същества* не представлява никакъв терминален, субстанциален интерес, а е винаги пречка, която трябва да бъде премахната – колкото може по-скоро, а и на каквато да е цена. А именно такива процеси, тенденции, събития и факти българите виждат и то не само в исторически, но и във всекидневен план, при това не само непрекъснато, а дори и мултиплициращо се. Когато равенството се превърне в инструментално експлоатирано от политиките клише, то вече солидно е загубило от истинската си аксиологическа стойност и репутация; затова може да се прилага конюнктурно, а и като средство за нещо друго – неравенство. А съвременния свят и глобалният – неолиберално конструиран, декретиран и контролиран – ред не дава солидни шансове на равенствата, но – точно обратното – е крайно гостопримен и отзивчив към генерирането, възпроизводството и утвърждаването на всевъзможни неравенства и несправедливости във всички сфери на публичния и частния живот на днешните, а чрез тях донякъде и на утрешните поколения на нашата земя.

Великите хуманистични морално-етични идеали, че *човекът не бива да се третира като средство, а като висша цел и супериорна ценност*, никога нямат резервирани, а още по-малко и високи позиции в аксиологическите и деонтологичните йерархии на политическите вандали, зад които реално стоят безчовечни и социопатични фигури. А държава и общество, в които управляват социопати и мизантропи, не могат да бъдат свещена обител, нито непревземаема крепост за защита на каквито и да било равенства. Това е лесно и бързо обяснимо, понеже *мафията не цени и не отстоява равенството*, а циментира и възпроизвежда всячески неравенствата, меркантилните субординации в обществото. А, както добре се знае от широко разпространения и утвърдил се като канон мит, другите държа-

ви си имат мафии, у нас мафията притежава цялата държава. Както всеки нормален и разумен човек знае, слушал, чел, гледал е в романи или филми, мафията никога не издига на пиедестал нито равенството, нито справедливостта, нито свободата на лично мнение и избор, нито солидарността в съпротивите срещу капризите ѝ. Затова всекидневно виждаме, чуваме и – ако имаме гражданска съвест, доблест, а и смелост – коментираме, че вандалите, които ни управляват повече от четвърт век, не се трогват, а с безразличие, дори със садистично удоволствие наблюдават и се възползват от процесите на алхимичното производство и обръщане на цял един народ, на едно гражданско общество в *биомаса*, чиято единствена функция е да бъде суровина за експериментите и печалбите на властимащите, независимо от какъв произход или етнос са.

За вандалите *човешкият живот* изобщо не може, а и не трябва да представлява висша ценност, ако, разбира се, това не е единствено собственият им живот, който се оказва винаги и само безценен. Подобно твърдение няма нужда от каквото да е обстойно обяснение: достатъчно е да се погледне към демографския колапс или към гибелта на нацията ни, които вече изглеждат доста близо, притеснително, или дори ужасяващо. Само вандали могат да убиват безжалостно народа си, а тъкмо това сториха властниците от годините на прехода, които продължават и с настървение това си зловещо деяние. Единствено вандали са способни да продават настоящето и съдбините, а даже и историческата си памет на тези, които са по-силни, или които с нещо силно ги впечатляват. Вандалите никога и никъде в историята не са се нуждаели от *образци*, на които да приличат или от които да се вдъхновяват, освен от примерите на собствената си крайност, или даже извратеност в помислите, в чувствата и злодеянията, на които са и способни, или които, за да угодят на чуждите си господари, са готови на всичко срещу народа си. Затова не бива да се учудваме на арогантността или цинизма на днешните управници-вандали, които поругават, оскверняват,

съсипват, унищожават историческата ни памет. Те се впечатляват от и следват по петите своите кумири – глобалните вандали, които превръщат света в кланица, а човечеството в пасивна суровина за своите експерименти.

В една историческа епоха, каквато е днешната *постмодерна*, при една хегемония на безчовечна и ненаситна за власт и богатства идеология, каквато е *неолиберализмът*, които слагат над всичко друго индивидът, егоизмът, социалният дарвинизъм, общественият атомизъм и безграничният индивидуализъм не е възможно практически равенството да се ражда и развива, а, още по-малко, и да триумфира спокойно, и безнаказано. Потресаващите бездни в притежанието на световните богатства са и най-безспорната илюстрация за триумфа на неравенствата и за изгнанието на равенството от живота ни.

Историята ни е дала красноречив пример и недвусмислена поука: спасението от вандалите и от тяхната държава е единствено възможно само чрез тяхното поражение и изстребление във всички територии на публичния и частния живот на гражданите. Само с вяра в Равенството, Свободата, Солидарността, Справедливостта и Братството между човешките същества, но пък и със съответстващи им активни и практически ефективни действия безнравствената диктатура и политическата тирания на вандализма могат да бъде окончателно отблъснати, или отстранени, а и изпратени в каторгата на небитието. Дали това ще стане, вече зависи от всеки един от нас, ако той иска да не продължава да живее под сатрапската власт и безнаказания волунтаризъм на управниците-вандали! А в тези процеси своето важни място имат и етиците, които трябва ясно и силно да бият тревога.

МОРАЛ И ЕТИКА НА РАВЕНСТВОТО И
НЕРАВЕНСТВОТО В СЪВРЕМЕННОТО
БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

Българска
Първо издание

Съставители и научна редакция:
Доц. д-р Емилия Маринова
Проф. д.с.н. Максим Мизов

Рецензенти:
Доц. д-р Станка Христова
Д-р Константин Пеев

Формат: 60x84/16
Печатни коли: 30

Издателство: „Авангард Прима”
ISBN 978-619-239-001-3

София, 2018